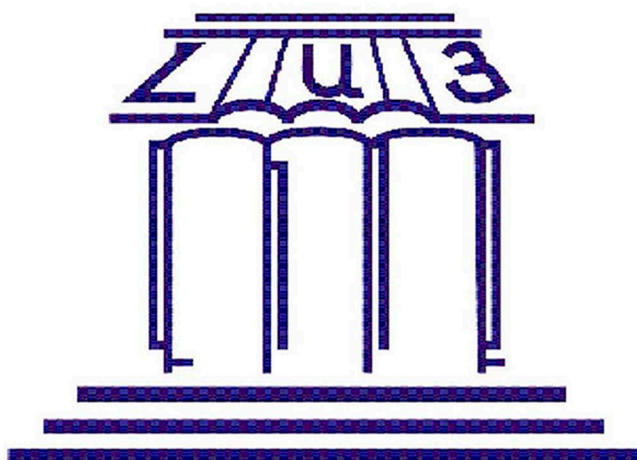

Հայկական գիտահետազոտական հանգույց
Armenian Research & Academic Repository

Սույն աշխատանքն արտոնագրված է «Մտեղծագործական համայնքներ
ոչ առևտրային իրավասություն 3.0» արտոնագրով

This work is licensed under a **Creative Commons Attribution-NonCommercial
3.0 Unported** (CC BY-NC 3.0) license.

Դու կարող ես.

պատճենել և տարածել նյութը ցանկացած ձևաչափով կամ կրիչով
ձևափոխել կամ օգտագործել առկա նյութը ստեղծելու համար նորը

You are free to:

Share — copy and redistribute the material in any medium or format

Adapt — remix, transform, and build upon the material

9(47.925)

C-31

98579

9/98 925/ 2000000

2-31 1000000000

1000000000

4-389	19/00	10

2011-1

ԲՆԱԳԻՐՆԵՐ ԵՒ ՀԵՏԱԶՕՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. ԳԻՔԲ Ա.

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԷԶՄԻԱԾՆԻ ԴԻՏԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՇԱՊՀՈՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՈՅ

Ի ԼՈՅՍ ԱՇԻՆ

† Գ. ՏԷՐ-ՄԿՐՏՉԵԱՆ ԵՒ ՄԵՍՐՈՊ ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ԷԶՄԻԱԾԻՆ

ՑԳԱՐԱՆ ԴԻՏԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ

1921

13836

ԲՆԱԳԻՐՆԵՐ ԵՒ ՆԵՏԱԶՈՏՈՒԹԻՒՆՆԵՐ. ԳԻՐՔ Ա.

ՀՐԱՏԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆ ԷԶՄԻԱՇՆԻ ԳԻՏԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ

9(47.925)

Շ-311

ԱԿ.

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ

ՇԱՊՀՈՅ ԲԱԳՐԱՏՈՒՆԻՈՅ

Ի ԼՈՅՍ ԱՇԻՆ

† Գ. ՏԷՐ-ՄԿՐՏՉԵԱՆ ԵՒ ՄԵՍՐՈՊ. ԵՊԻՍԿՈՊՈՍ

ԷԶՄԻԱՇՆ

ՏՊԱՐԱՆ ԳԻՏԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՏԻ

1921

Տպագրուած է Էջմիածնի Գիտական Ինստիտուտի տրոշմամբ:

Յունիս, 1921 թ. Էջմիածին:

Գիտնական Բարտուղար Ե. ՏԷՐ-ՄԻՆԱՍԵԱՆ:

Ա Ձ Դ

Էջմիածնի Գիտական Ինստիտուտը հրատարակում է այս արժէքաւոր երկը Շապուհ Բազրատունու անունով համաձայն աշխատասիրողների առաջարկութեան՝ բանասիրութեանը թողնելով հեղինակի անձի վերջնական պարզաբանութիւնը:

Յ Ա Ռ Ա Ջ Ա Բ Ա Ն

Ա.

Հայ պատմագիրների շարքերից մինչև օրս կորած և ան-
յայտացած էր Շ ա պ ու Ն Բ ա գ ր ա տ ու Ն ու պատմութիւնը:
Նրա մասին ամենահին և համեմատաբար լրիւ տեղեկութիւն տալիս
է իւր կրտսեր ժամանակակից Յովհաննէս պատմագիր կաթողի-
կոսը և այնուհետեւ մեքանի այլ պատմագիրներ: Յովհաննէսը նրան
կոչումէ «ի մերումս ժամանակի պատմագիր», բայց որ գրել է
իրենից առաջ, «նախ քան զմեզ պատմեալն ի Շապուգ»:

1917 թ. Վասպուրականի և Մշոյ դաշտի հայ ժողովրդի
մեծ զաղթի ժամանակ այնտեղի վանքերից և եկեղեցիներից
էջմիածին բերած ձեռագրերի մէջ գտնուեց արտաքին տեսքով մի
աննշան հատորիկ, պատմական խիստ հետաքրքիր և անծանօթ
բովանդակութեամբ: Ձեռագրերի ցուցակագրութեան ժամանակ
երբ այդ օրինակը իմ ձեռքն անցաւ, այդ մասին յայտնեցի միա-
բան Գալուստ Տէր Մկրտչեանին և նա խնդրեց որ իրեն տանեմ:
Ես գործով հոռոցայ վանքից: Գ.Տ.Մ. մանրամասն ուսումնասիրելով,
բերանայի, և ոչ գրաւոր, մահւանից առաջ յայտնել էր Յուսիկ
արքեպիսկոպոսին, որոշ վերադառնութեամբ և Տիրայր եպիսկոպո-
սին, որ դա է մինչև այժմ կորած Շ ա պ ու Ն Բ ա գ ր ա տ ու Ն ու
Պ ա տ մ ու թ իւ Ն ը. մինչդեռ իւր արտագրութեան վերջին (էջ 61)
կցւած Զ. ի համոռօտ նկարագրութեան մէջ կոչում է. «Հաջունեաց
խաջի նուագիւտ խմբագրութիւնը իւր տարւնակութեամբ»:

Նախ քան Զ. ի և յարակից հանգամանքների հետ ծանօթա-
նալը, առաջ բերենք Շապուհի մասին պատմական աղբիւրների
աւած տեղեկութիւնները:

Բ.

Այլ աղբիւրներից միայն Յովհաննէս կաթողիկոսն է բա-
ւական հանգամանօրէն կանգ առնում իւր աւագ ժամանակակիցի
պատմութեան վրայ, թէ ցոյցմունքներ անելով և թէ յիշատակելով
ընդհանուր բովանդակութիւնը, այն էլ չորս անգամ իւրաքանչիւր
զէպքում պատմագրի անուն յիշատակութեամբ:

ա. Յովհաննէս Կ.-ը իւր Յառաջաբանի մէջ խօսելով առաջին
թագակիր Աշոտ Բագրատունու մասին, աւելացնում է. «Զի թէպէտ
նախ քան զմեզ Շապուգ Բագրատունույ և մերումս ժամանակի

պատմագրի գրով գրողմեալ է գնորայն դործոց և զգնացից և խմատից և մրցարանաց և շինութեանց և խաղաղութեան հանդէս, այլ այս այնչափ միայն առ ի յինէն քեզ տեսցի ...»:

(Յովհ. Կաթ. Պատմութիւն Հայոց, Թիֆլիզ, 1912, Դուռ. Մատենադարան էջ 7):

բ. Շատ աւելի ընդարձակ է երկրորդ հատուածը Շապուհի գրքի բովանդակութեան մասին:

«Յայսմ հետէ ապա եթէ թեթե թուեսցի քեզ զառ ի ծերունիացն անցեալ բան ի պարզագոյնէն չափաբերապէս հանդիպեցայց. վասն զի հաճեցաւ բանս ոչ երկրորդել միւսանգամ զմե տեսնու գրուցաց Շապուհ Բագրատունւոյ և մերումս ժամանակի պատմագրի, որ յայտապատում իսկ արարեալ է գրուցս պայտառութեան որդւոյ Աշոտոյ սպարապետին Սմբատայ զիշխանական պատմութիւնն, և զթագաւորացն զհանգամանացն զկարգս, և կամ զգարձ գերելոցն ի Բուխայէ զՀայաստանիայցս իշխանաց և նախարարաց յիւրաքանչիւրն սեպհական իշխանութիւնս ամեալ, կացեալ, հաստատեալ, և թէ ոյք ի նոցանէ հոյակապք և հորուստք և ուժեղակք ընդդէմ հակառակորդաց հինից պատն, և կամ յուժնքէ եղին հարստահարեալք, և կամ զվախճան նոցա յիւրաքանչիւրումն տեղ:

Զի թէպէտ ստուգութիւն տահմանական բանի բացատրութեան և զբոլորովն բաժանումն ապացուցից ոչ կարացեալ ըստ Բերդուղական հրահանգացն համառօտաբար բնօժեռել, սակայն ըստ իւրումն ժամանակի ընտանի գոյով նորա գրուցացն ամենայնի՝ գեղջուկ բանի բաւական եւզ տայ պատմառու տեղեկութեան:

Արդ այսպէս ևս զբովանդակն ի նա թողացուցեալ՝ և որ ինչ հարկաւորաբար այժմ ինչ պիտոյ է հառիս պատմութիւն. զայն և եթ համառօտ քեզ ընծանութիւն առնելով, փորձեցայց սակաւութ իբր ներածութեան հղանակաւ որպէս վերագոյն ասացաւ, ի մանկութենէ մինչև ցերեկոյթս երթասարդութեանն զԱշոտոյ՝ որդւոյ Սմբատայ սպարապետի, զգորութիւնս և զքաջութիւնս և զպատերազմունս և զհրամանս յայլս և զայլոց ևս ի նա՝ բաւական բերցի քեզ առ ի Շապուհ պատմեալն» (Յ. Կ. 131—132):

Այս հետաքրքիր և Շ. Բ. մասին բովանդակւից հատուածին մենք կդառնանք, որովհետեւ այստեղ է տրւած պատմագրի թէ գրքի բովանդակութեան էական մասը և թէ հեղինակի քննադատութիւնը:

գ. Արարների Հայաստանին տիրապետելուց յետոյ, նւազում են Հայոց մեծամեծ իշխանները, իսկ մնացածները հեծում են քոնակալական ծանր լծի տակ:

«Սակս այսորիկ իսկ յայսմ վայրի պակասեաց ի պատմութենէ ասորի գրոյցի իօխանաց մերոց, բայց եթէ գուցէ գտցի ինչ՝ բաւական եւզ բերցի հախ հան զմեզ պատմեալն ի Շապուհ Պատմագրէ» (Յ. Կ. էջ 111):

դ. Յ. Կ. իւր պատմութեան մէջ կարեւոր տեղեկութիւններ է հաղորդում Արծրունի իշխան Գրիգոր Դերեմիկի մասին, որ յաջորդում է իւր հայր Արծրունեաց Աշոտ իշխանին «ևւ էր նա այր սէզ և զգաստ և սօս ի գնացս ոտից, և զօրաւոր արդեամբք և բանիւ, և տնօրինէր միշտ յամենայն բարեձեռութիւնս բերել»։ Նա փեսայացել էր Աշոտ իշխանաց իշխանին և սկզբներում հնազանդութեամբ լսում էր իւր անհրջք բարի խրատներին, բայց յետոյ շրջում է նրա միտքը (էջ 135—136): Սա իւր իշխանութեան տակ է ձգում Հեր և Զարաւանդի գաւառները, որտեղի օտարազգի և աշխարհի իշխանները, թէև առերես հնազանդութիւն են կեղծում, քայքայ խորդախութեամբ սպանում են նրան: Սորան յաջորդում է իւր Աշոտ որդին. Աշոտ արքայի թուր: Այսքանը պատմելուց յետոյ Յ. Կ.-ը աւելացնում է.

«Բայց զմեզոց բանիցս այսոցիկ՝ զօրութեանց և քաջութեանց և մրցանաց և պատերազմաց և բազում բարի օճանից աւանիկ գրեալ ի գիրս պատմութեանց Շապուհ Բագրատունւոյ բաւական քեզ կացուցանել տեղեկագոյն առնն բարեբաւասութեան» (Յ. Կ. էջ 141—142):

Ահա այսքանով լրանում են Յ. Կ.-ի հաղորդածները Շ.-ի մասին: Նախ քան բոլորի ի մի ամփոփումն և հարկաւոր կղցութիւններ հանելը, առաջ բերենք նաև ուրիշ աղբիւրների տեղեկները:

Գ.

Աւետանես Պատմիչը իւր Առաջին հատուածի, Հե. զլուրը ամբողջութեամբ վերցրել է «Ի Պատմութենէ Շապուհ», այս վերնագրով՝ «Յազազս թաքին երանելոյն Կոստանդիանոսի թէ ուստի կամ որպէս յաջողեալ եղև նմա ի Տեսուհե Շապուհ արիոյ (փակագծում սրբագրւած Շապուհ որդւոյ, Առոտոյ ապանի պատմակի ասացեալ ի պատմութեան իւրոյ»։ Այս վերնագրի տակ պատմւած է միջնադարեան անվաւեր մի պատմութիւն, թէ ինչպէս Իսրայէլի թագաւորների թագը ժառանգաբար անցել էր Դաւիթ թագաւորին, սորա ժառանգներից Բաբելացոց Նարուզոդունտոր թագաւորին, սորանից Պարսից Կիւրոսին, Դարեհին, ապա Աղէքսանդր Մակեդոնացուն, նորից Պարսկաստանին տիրապետող Արշակ մեծ

Պահլաւի ձեռքն էր ընկել և այդպիսով եկել հասել մինչև Կոստանդին մեծի ժամանակակից Շապուհ Պարսից թագաւորին։ Վերջինիս հետ Կոստանդինը բարեկամական կապեր էր հաստատել, որից օգտուելով, խնդրում է իրեն ուղարկել Դաւթի թագը նմանը իր համար շինել տալու։ Ինչպէս զայն հմուտ վարպետները շինում են թագի նմանաւոր պը այնպիսի կատարելութեամբ, որ Շապուհի ղեկավարները, սխալ ընտրութեամբ, ընդօրինակածն են վերագրածնում Պարսկաստան, իսկականը թողնելով Կոստանդին մեծին ի ցնծութիւն սորա։

«Արդ ասացաք զորպիսութիւն թագին ի Պատմութեան Շապուհ (Ուխտանէս Կալիսկոպոս, Պատմ. Հայոց, Վաղարշապատ, 1871, էջ 109—111)։

Ոչ մի հիմք չկայ կասկածելու, որ տասներորդ դարու պատմագիր Ուխտանէս Կալիսկոպոսը իսկապէս ձեռքի տակ ունեցել է իւր դարում տպրած հեղինակի պատմական գրւածքը, որից ընդօրինակել է մի ամբողջ գլուխ։ Դժւարութիւնն այն է, որ այժմ Շապուհին վերագրւած պատմական գրւածքի սկիզբը թերի լինելով, Կոստանդին մեծի մասին ոչինչ չի պարունակում և մենք ստիպւած ենք վերադառնալ վրայ հիմնւած բացառութիւն պիտի որոնենք։ Այդ բացառութեան ժամանակ կանգնելու ենք նաև մի ուրիշ փաստի առաջ։ Կոստանդին թագի պատմութեան համառօտութիւնը հաղորդում է նաև Ստեփաննոս Ասողիկը։

«Սա (այն է Կոստանդին կայսրը) խնդրեաց և առ զնախկին թագն Դաւթի մարգարէին ի Շապուհ Պարսից արքայէ, զոր բարձեալ էր ի վիսոյն Յեզնիայ որդւոյ Յովսիայ Նաբուգոդոնոսոր արքայն, որպէս ուսուցանէ Բեդ Պատմութիւն Շապուհ Բագրատունւոյ, որդւոյ Աստուտ անթիպատրիկի»։

(Սա. Տարօնեցւոյ Ասողկան, Պատմ. Տիեզերական, ՍՊԲ. 1885, էջ 13)։

Ասողիկը Շապուհին յիշատակում է նաև իրենից առաջ գրող պատմագիրներին ցանկում, Դևոնդ երէցից յետոյ. «Հուսկ յետոյ ի վերջին աւուրս» պատմութիւնք Շապուհ Բագրատունւոյ և Տեառնն Յովհաննիսի Հայոց կաթողիկոսի, աբ առ. Ժամանակօքն Աստուտ եւ Ամբատայ, առաջին Բագրատունաց Բագրատունեաց» (յ. տ. էջ 7)։

Յ. Կ.-ից յետոյ տասներորդ դարու այս երկու պատմագիրները թէև յիշատակում են Շապուհին, բայց նրանից օգտուել է առերևոյթ միայն մէկը, և ամենայն հաւանականութեամբ Ուխտանէս Կալիսկոպոսը, որովհետև ես կարծում եմ, որ Ասողիկը Կոստանդին թագի անվանը պատմութեան յիշատակութիւնը սկզբնաղբիւրից չի վերցրել, այլ Ուխտանէսից։ Իմ այդպէս կարծելով

հիմունքն այն է, որ Ասողիկը իւր քաղաքական պատմութեան մէջ, եթէ առաջն ունենար Շապուհի պատմութիւնը, միայն Դաւթի թագի առասպելանման պատմութեան յիշատակութեամբ չէր բաւականանալ, այլ ուրիշ և աւելի հետաքրքիր ու կարևոր տեղեկութիւններ էլ կը պահէր։ Այս կարծիքին դէմ է միայն այն հանգամանքը, որ աւանդական վարկածով, Ասողիկը առաջ է դրել քան Ուխտանէսը։ Առանց մանրամասնութեան մէջ մտնելու, հարկ եմ համարում միայն յիշատակել, որ երկու հեղինակների կեանքի և գրութեան ժամանակը, ինչպէս արդէն յայտնի է, ամենեւին ճշտւած չեն և հաւանականաբար մեր նկատած փաստը իրրեւ նոր ցուցմունք, որոշ կարեւորութիւն կստանայ այդ ճշտման փորձը կատարելիս։

Իսկ թէ ինչու Ասողիկը պատմագիրների շարքում բաւականանում է Ծ.-ին միայն յիշատակելով և որտեղից է առել այդ տեղեկութիւնը նրա մասին, դժւար չէ բացատրել։ Ասողիկի անմիջական աղբիւրներիցն է Յ. Կ.-ը, որի քաղաքները մենք վերև առաջ բերինք, հետևապէս Ասողիկը Շապուհի պատմութեան և նրա կեանքի ժամանակի մասին պատրաստի աղբիւր ունէր, և հաւանական է ենթադրել, որ Ասողիկը կարդալով Յ. Կ.-ի արհամարհական վերաբերմունքը այդ գեղջկական սճով գրող և զրոյցներ ժողովող հեղինակի մասին, այլ ևս հարկ չի համարել առանձին աշխատանք գործադրելով ձեռք ձգելու այդպիսի անկարևոր մի հեղինակի գրւածք։

Դ.

Հետևաբար՝ հին հեղինակներից Շապուհի անունը գիտցողներից շատ քիչ բան ենք քաղում. դրա չնչին ակնարկներ են, որոնց սկզբնաղբիւրը երևի դարձեալ Յ. Կ.-ն է։

Սամուել Անեցիի պատմագիրների ցանկում նրան տեղաւորում է արդէն ծանօթ յաջորդականութեան մէջ. «Եւ Դևոնդ երիցու և Շապուհ և Տէր Յովհաննէսի (Ս. Ք.-ի Անեցւոյ Հաւաքմունք, Վաղարշապատ, 1893, էջ 3)։ Բայց այդ սա տալիս է նաև մի նոր տեղեկութիւն, կարելի էր կարծել անմիջապէս Շապուհից առնւած, որ եթէ ուղիղ լինէր, կարող էր նոր ցուցմունք տալ պատմութեան բովանդակութեան մասին։ Ահա այդ. «Ո՛հ, երևանու կոթին յորում զգիարգն դտցես առ պատմագրութիւնս առաջնոցն։ Շապուհ և Ասողիկ յիշեն» (էջ 83)։

Ասողիկի մէջ երևանի կուէ յիշատակութիւն չկայ. այդ պատճառով է նաև Շապուհին վերագրւած Զ.-ի մէջ։ Բարեբախտաբար Յ. Կ.-ը օգնում է մեզ լուծելու այդ կնճիւղը։ Սա՛ պատմելով Սուր-

հան Պարսկի քրիստոնէականը, որի կնքահայրն էր Գրիգոր Մամիկոնեան իշխանը, իսկ մկրտողը՝ Անանիա կաթողիկոսը, շաբոնակում է. «Յայնմ ժամանակի ասեն լինել զկռիւն, որ ի գեղաքաղաքն Երևանի, զոր և բաւական քեզ ուսուցանեն զայնր պատերազմի գնահատմանս ու նախ քան զմեզ գնա պատմագրեցին» (Յ. Կ. էջ 92):

Մամուէլի տեղեկութիւնը ամենայն հաւանականութեամբ այստեղից է առնւած և քանի որ Յ. Կ. աղբիւրների անուն չի աւել, Մամուէլը կամեցել է լրացնել այդ թերին, որով մի ուրիշ սխալի մէջ է ընկել: Յ.-ը «նախ քան զմեզ գնա պատմագրեցին» անձանց է վերադրում Երևանի կռիւն իրրեւ աղբիւր, իսկ Մամուէլը, երբ Շապուհի հետ Աստղիկին է միացնում, ասել է սրան Յ.-ից աւելի հին համարելով, ակնհրեւ սխալ է գործում: Մանաւանդ որ ինքը գիտէ երկուսի Յ.-ի և Աս.-ի ուղիղ յաջորդականութիւնը: («ետէր Յովհաննէսի, և ի վերջին ժամանակս Ստեփաննոս վարդապետ մականուն Ասդիկ» էջ 9):

Հաւանական՝ Մամուէլից է ծագումն առնում այն տեղեկութիւնը որ գտնւում ենք.

Նկատմի պատմագրացն Հայոց եւ համառօտ պատմութիւն գործոց նոցա, ձեռագրական յօդուածի մէջ և որ ունի պատմագիրների նոյն շարքը «եւ ի Ղևոնդէ երիցուէ ի Շապուհի և Տէր Յովհաննէս» (Տեա Տաշեան, Յուլյակ Զ. աջ Վիէննայի Միլիթարեանց, հ. 169. էջ 483):

Դարձեալ այսպիսի մի սխալ գուցայ է Կիրակոս Գանձակեցու հաղորդածը. «եւ թումայ վարդապետ տանն Արծրունեաց և Շապուհի և Բագրատունի և Տէր Յովհաննէս կաթողիկոս Հայոց» (հր. Ղուկ. Մատ. Թիֆլիզ, 1909 էջ 10):

Հ. Գ. Զարբհանաւեանը առաջ է բերում (Պատմ. Հայ Դպրութեան, 1897, էջ 504, ծն. 1) մի վկայութիւն ևս, առանց կարեւոր ցուցման: «Յեւան գարուց յիշատակագիր մը պատմելաց դասակարգութեանը մէջ կը թուէ նաև «Շապուհ պատմութիւն», որ է գիրք սրբոյն Սմբատայ սարաւելտարին և այլ նահատակացն, թուին հայոց Յի»:

Գալուստ Շերմազանեանը ակադեմիկ Բրոսէի խնդրանք 1853 թ. կազմել է Նոր—Ջուղայի 214 Ձ.Ձ.-ի համառօտ ցուցակը. զրա մէջ կայ այսպիսի մի վերնագիր «Շապուհ պատմագիր», որ է պատմութիւն Սմբատայ սարաւելտարին և այլոց սրբոց նահատակաց որ ի թուին ԳՃԲ.:

Այս վերնագիրն ունի նաև Զարբհանաւեանը. պարզ է որ «Յիշատակագիր մը» և Ջուղայի Ձ.-ը նոյն նիւթն են պարունա-

կում: Յ. Կ.-ը իւր պատմութեան մէջ պատմում է այն վկաների մասին, որ նահատակեցին Բուղայի ձեռքով. «յերեք հարիւրերորդի երկրորդի թուականութեանս թորգոմեան, ընդ ամենայն աւելի քան զհարիւր յիսուն այլ» (էջ 125): Այդ նահատակների մէջ յախնէ յանւանէ յիշում են իրրեւ գլխաւորներ՝ Ատոմ, Աղբակ գաւառից (էջ 122—124), Սմբատ Բագրատունի սպարապետ (էջ 128—130), և Ստեփաննոս՝ Կոն մականւումը (էջ 130—131): Յովհաննէս Կ.-ից այդ պատմութիւնը համառօտել է Մամուէլ Անեցին (էջ 93—94), Սմբատ Բագրատունու անւան կցելով Արլարատ մակդիրը, որը նրանից առաջ գործ է ածել Աստղիկը (էջ 106): Սա ևս, անշուշտ նոյն Յ. Կ.-ից օգտւելով, յիշատակում է նահատակներին (էջ 108—110):

Կիր. Գանձ. նոյն նահատակների համառօտ յիշատակութեան վերջին կցում է. «զորս դուցես ի դերս թումայի և Շապուհայ և այլոց պատմագրացն» (էջ 74):

Արդ՝ հարց է ծագում, արդե՞ք Շապուհի անունով Նոր—Ջուղայի ցուցակի յիշատակութիւնը վերնագիրն է մի անկախ Գրքի, Յօդւածի կամ Հատւածի, թէ, ինչպէս Զարբհանաւեանի Յիշատակագիրն է վկայում, սոսկ տեղեկութիւն է թէ Շապուհը գրել է, ոչ իրրեւ առանձին գործ, այլ իւր պատմութեան գրքում, վերալիշեալ նահատակների մասին ևս Մենք վերեւում ասանք. որ Յ. Կ.-ը յիշատակել է, թէ Շապուհը ընդարձակօրէն կանգ է առել Բուղայից դերեվարած հայերի, նոցա նահատակութեան և նոցա քաջազորութիւնների վրայ, հայրենիք վերագառնալուց յետոյ: Ուրեմն այդ կողմից Ձ.-ի և Յիշատակագրի ցուցմունքը միանգամայն համապատասխան է Յ. Կ.-ի հաղորդածին և առանձին կարիք չկայ Շապուհի անուամբ նոր երկ սրտնելու: Մի հարց միայն մնում է մեզ համար անլուծելի, թէ այդ երկու Յիշատակարանները որտեղից են առել իրենց ծանօթութիւնը, Յ. Կ.-ից թէ Շ.-ից: Այս հարցի պատասխանը կարեւորութիւն ունի նրա համար, որ մեզ միջոց կտար Շ.-ի Ձ.-ի ստորածման մասին մի գազափար կազմել, և վերստուգել Յ. Կ.-ի հաղորդածը Շ.-ի պատմութեան ըմբռնակութեան նկատմամբ:

Ե.

Եթէ թէական է մնում Շ.-ի անւամբ երկրորդ առանձին երկի գոյութիւնը, զրա փոխարէն մի քանի ՁՁ-ում, էջմիածնի և Երուսաղէմի մատենադարաններում պահւած, գտնում ենք Շ.-ին վերադրւած մի յօդւած, իրաւ է շատ փոքր, յատուկ վերնագրութեամբ և կարեւոր յիշատակարանով:

«Ե Շապինոյ պատմութեան. Այլ քանզի ստուականաց և նախնայն յերկիր դարձաւ ուստի առաւն. բայց այսպիսի ինչ առ մեզ կարի ողորմելի.... (Տես ապ. Սամ. Անեցի, ծանօթութիւնք, էջ 247—248, տպագրական երեսից մի փոքր պակաս): Այդ մի էջ բնագրի մէջ պատմական ոչինչ չկայ, այլ յանդիմանական գրութիւն է այնպիսիների դէմ, որ պարարտացնում են իրենց անձը և կորցնում հոգիները: Այդպիսիները հակառակ առաքելական կանոնների, աւանդութիւնների և Նիկիայի տիեզերական ժողովի ուղղափառ հայրապետների կանոնադրութեան, լուծում են քառասորգաց պահքը: Եւ այսպէս զփրկութիւն անձանց կորուսեալ լուծանեն զկարգ զովիկ ընդգիմագրեալք հարցն աւանդութեան»:

Այդ հոգեշահ յորդորի վերջին կցւած է այս կարեւոր յիշատակարանը.

— «Այս ի պատմութեան է Շապինոյ Բագրատունւոյ և, որոյ Առնաթի ի թխանաց ի թխանի, զոր ի ձեռն առեալ և ընկալեալ յօժարութեամբ հօր Դաւթի առաջնորդի վանաց սրբոյն Ստեփաննոսի ի Բագրեանդ գաւառի, և յոյժ բերկրեալ յազազս հետի զօրոյ ի ստութեան և ի ճշմարտութեամբ, յաւել յինքենէ զճառս բանից աստուածայնոց»։ (Ս. Ան. էջ 248. Հմմտ. Պատմ. Հայ Դպրութեան էջ 505—506, ուր տպւած է սոյն յիշատակարանը, վերցրած Երուսաղէմի հ. 999 Ձ-ից)։

Զարբանանքեանը կասկածում է, որ այդ յօդւածը Ե-ինը լինի. «այլ թերեւ ուրիշ համանուն անձի մը երկասիրութիւն է» (յ. տ. 505)։ Մենք կտեսնենք որ նորագիւտ Ձ-ի բովանդակութիւնն ի նկատ առնելով, Պահքի մասին գաղափարութիւնը Ե-ի զրջին երբէք յարմարեւ չի կարող։

Յայտնի է Ղևոնդ երկցի պատմութեան վերջի յիշատակութիւնը. «կատարեցաւ վարդապետութիւն Ղևոնդի վասն ժամանակագրաց տանս թորդոմայ, ի նրամանէ տեսուն Շապինոյ Բագրատունւոյ»։

Ղևոնդը իւր պատմութիւնը հասցրել է մինչև 788 թիւր (տես Զար. Պ. Հ. Դպր. էջ 498), ուրեմն Է. դարու հեղինակ է, իսկ պատմագիր Ե-ը Յ. Կ-ի աւագ ժամանակակիցը, Ժ. դարումն էր ապրում։ Այս ի նկատի ունենալով, առանց այլապիտեան կարող էինք յայտարարել, որ դոքա երկու տարբեր Շապուն Բագրատունիներ են, բայց մի հանգամանք մեզ թելադրում է մի փոքր կանգ առնել և կարեւորութիւն տալ այդ վկայութեանը։

Նորագիւտ Ձ-ն ունի բազմաթիւ հատւածներ որ Ղևոնդին նման են և երկուսով տարբեր պատմական այլ աղբիւրների հաղորդածնե-

րից։ Երբ կարդում էք երկու հեղինակներին, զգում էք, որ երկուսն էլ գիտեն պատմական նոյն փաստերը, բայց միմեանցից անկախ են օգտուել այդ ընդհանուր աղբիւրից։

Այս խնդրին մենք կգտնանք։

Վենետիկի Հ. Աւգերեանի ձեռքով կաղմած ՁԶ-ի ցուցակի մէջ, «Մարագիրք» ԻԱ (1562, ր. և) հ. 6 նշանակւած է «Շապնոյ պատմի պատառիկ», որովհետև ուրիշ տեղեկութիւն չունինք, բաւականանում ենք միայն յիշատակելով։

Ահա այն բոլոր տեղեկութիւնները, որ Հայոց գրականութեան մէջ մեզ յայտնի են Շապուն Բագրատունու անձի և նրա պատմութեան վերաբերեալ։ Նորագիւտ Ձ-ի պատմական բովանդակութիւնը մեջոց է տալիս զուգահեռ համեմատութիւններ կատարել արդէն ծանօթ պատմական նիւթերի, գլխաւորապէս Ղևոնդ երէցի, այլ նաև Թ. Արծրունու, Յ. Կ-ի ու ժամանակակից պատմագիրների հետ և ի յայտ բերել ինչ որ նոր է նրա մէջ կամ եթէ ոչ նոր, հին ծանօթ փաստեր՝ տարբեր աւուսմանով։ Այդ համեմատութիւններն են, որ ցոյց պիտի տան թէ նորագիւտ Ձ-ի բովանդակութիւնը յարմար է արդեօք Ե. Բ-նու զարին, թէ ոչ։

2.

Նախապէս ի մի ամփոփենք վերոյիշեալ գրական վկայութիւնների աւելանքը։ Նորագիւտ Ձ-ը հեղինակի անձի մասին որեւէ տեղեկութիւն չի պարունակում, որովհետև նա չունի ընդհանուր վերնագիր, ոչ վերջ և ոչ էլ սկիզբ, ուստի անյայտ է մնում մեզ համար նաև զրքի սկզբնական անունն ու ծաւալը։ Այդ է հիմունքը թէ ինչու մենք հարկ տեսանք նախապէս ծանօթանալու գրական աւելանքի հետ, որպէսզի կարողանանք պատճառարանել նորագիւտ Ձ-ի և Ե-ի պատմութեան նոյնացումը։ Հանդուցեալ Տէր Մկրտչեանը ոչ մի տող չունի այդ մասին թողած. նա, ինչպէս կտեսնենք, նոյնիսկ ամբողջ Ձ-ը չէր արտագրել և տպագրութեան համար պատրաստել, գրա փոխարէն նրա ձեռքի օրինակ ծառայող հայ պատմագիրների մէջ՝ Ղևոնդի, Թ. Արծրունու և Յ. Կ-ի մէջ յաճախ հանդիպում ենք մատիտով նշանների. անշուշտ իբրև ուսումնասիրութեան նախնական փորձեր։

Շապունը տասներորդ դարու հեղինակ է, ժամանակակից Յ. պատմաբան կաթողիկոսի. նա ծագում էր Բագրատունիների իշխանական տնից և հոգեւոր կոչման մէջ չմտնելով, այլ մնալով սոսկ աշխարհական, նման ԺԳ դարում Սմբատ Պունդստար իշխանին, իբրև գրող հարազատ մնաց աշխարհիկ կեանքին և լեզուին։ Յովհաննէս Կաթողիկոսը պատմագրի այդ

յատկութիւնը հեգնանքի առարկայ է դարձրել և աւելի խիստ-
չի քննադատել, որովհետեւ Շ-ը պատկանում էր Բագրատունեաց
իշխանական տանը, Յ-ի պատմութեան գլխաւոր հերոսների ցե-
ղին: Յ. Կ-ի արձամարհական վերաբերմունքի ծանրութիւնը զգալի
է եղել Շ-ի համար նաեւ յաջորդ պատմագիրներին կողմից, որ ա-
մեն կերպ խուսափել են նրա գրածքը իբրեւ աղբիւր գործադրե-
լու: Զ^է որ նրա գրածը ծերունիների զրոյցներն էին, դեղջուկ
ոճով, առանց ապացոյցների և քերթողական ուսման՝ մի անձրա-
գիր հաւաքածոյ:

Շ-ի ապրելու և գրելու ճիշտ ժամանակը սրտելու մասին,
ներկայումս ունեցած մեր նիւթերով, խօսք չենք չի կարող:
Ասողիկը գրում է, որ Շ-ն ու Յ. Կ-ը Բագրատունի առաջին թա-
գաւորների, Աշոտի և Սմբատի օրօք էին ապրում: Ուխտանէս-
հայկոպոսը և Ասողիկը Յ. Կ-ի հաղորդած Շապուհ Բագրատունի
անւանը աւելացնում են. «որպէս Աշոտոյ ապառի պատրակի (Ուխ-
տանէս) կամ անթիպատրիկ» (Ասողիկ). իսկ Պաճի յորդորակի
յիշատակարանում նա կոչւում է՝ «որդի Աշոտի իշխանաց իշխա-
նի»: Այսպիսով երեք աղբիւրները տեղեկացնում են, որ Շ. Բ-ն
էր Աշոտ ապուհիւպատ պատրիկի, կամ իշխանաց իշխանի որդին:

Ո՞վ էր այդ Աշոտը, Շ-ի հայրը, որով կարելի է ճշտել Շ-ի
ժամանակը: Ութերորդ դարից սկսած Աշոտ անունը շատ սովո-
րական էր Հայաստանի երեք մեծ իշխանական տներում. Արծրու-
նեաց և Միւնեաց, բայց մանաւանդ Բագրատունի իշխաններից
շատերը այդ անունն են կրում: Դոցանից միայն մէկն ունի իշ-
խանաց իշխան տիտղոսը, դա էր Սմբատ ապարապետի որդին,
Բագրատունեաց տոհմի առաջին թագակիր արքան, որի պատ-
մութեան մանրամասնութիւնը գրել է, ըստ վկայութեան Յ. Կ-ի,
Շ. Բագրատունին (Հմմտ. վերեւ Բ, ա, բ): Սակայն դա չէ Շ-ի հայրը,
որովհետեւ հաղիւ թէ այդ մասին Յ. Կ-ը լռութեամբ անցնէր և
Պաճոյ Յորդորակի մէջ պարզապէս յիշէր իբր որդի իսխանի և
ոչ որդի արխայի: Անկախ դժբախտ վստահութեամբ կարելի է ասել,
որ Պաճի մասին գրած պատմաւորը համարեա անկարելի է վե-
րագրել պատմութեան հեղինակ Շ-ին, ինչպիսին նա մեզ ներկա-
յանում է Յ. Կ-ի նկարագրութեան մէջ և մանաւանդ նորապիւս
Զ-ում: Այդ մտքին զէմ է նաեւ Ասողիկի ցուցմունքը: Թէև ժա-
մանակադրական ոչ մի անդատահոյութիւն չկայ: Աշոտ արքան
վախճանւել է 889 թուին (Չամչեան հ. Բ, էջ 706), իսկ Շ-ի
պատմութիւնը շարունակւում է այդ թւականից յետոյ ևս և Յ.
Կ-ը մինչև իւր պատմութեան գրելու օրերը Շ-ի մահւան մասին
ոչինչ չի հաղորդում, այլ նրան կենդանի է ներկայացնում, իբրեւ
իրեն աւագ ժամանակակից:

Ուխտանէս հայկոպոսի և նրան հետեող Ասողիկի վկայու-
թեամբ Շ-ի հայր Աշոտն ունէր ապուհիւպատ տիտղոսը: Արաքաց-
ւոց Սուղիմայ ռատիկանի օրով, 818 թուին նշանաւոր էին Սմբատ
Բագրատունու երկու որդիները՝ Աշոտ Մսակիր մականւումը (Տես
Ասողիկ, էջ 105, ծն. 83.), որ իշխում էր Շիրակում և Շապուհ՝
Սպերի տէրը: Այս Շապուհի որդին կոչւեց Աշոտ Ասողիկը պա-
մում է, որ Հայոց ՄՀԸ (829) թուին վախճանւում է յունաց Մի-
քայէլ կայսրը և նրան յաջորդում է նորա որդի Թէոփիլոսը: Սա-
յարձակւում է Հայաստանի վրայ և երբ հասնում է Սպեր գաւառը,
Շապուհի որդի Աշոտին ընծայում է ապուհիւպատ պատրիկու-
թեան տիտղոս և հաստատում իւր նախկին իշխանութեան մէջ,
անշուշտ կայսեր ցոյց տւած ծառայութիւններին իբրեւ պարգեւ:
(Տես Ասողիկ, էջ 144, Չամչեան Բ, 428, 435): Եթէ ընդունենք
որ Շ-ը իւր պատմութիւնը հասցրել էր մինչև Սմբատի մահը,
կստանանք, որ նա գրել է մինչև 914 թ., որ է Սմբատի մահ-
ւան տարին, հայ պատմագիրների թւականով (Տես Չամչեան Բ,
էջ 758): Թէոփիլոսը, Փոքր Ասիա, հաւանական է նաեւ Հայաստան
արշաւել է 833—842թ. (Տես Կրումբախեր, Բիւլգ. Կայսր. Պատմ. թրգմ.
արշաւել է 833—842թ. (Տես Կրումբախեր, Բիւլգ. Կայսր. Պատմ. թրգմ.
էջմիտին, 1901, էջ 176): Ընդունելով որ ապուհիւպատի տիտ-
ղոսի արժանացող Աշոտի որդի Շապուհը կայսեր դաւաժան ժա-
մանակ արդէն ծնւած էր, նրան 70—80 տարի կեանք պիտի վե-
րագրենք, որ կարելի է իրական համարել: Բայց եթէ ընդունենք
որ Շ-ը գուցէ աւելի ուշ է ծնւել, կայսեր Հայաստան գալուց յե-
տոյ, Շ-ի երկարակեցութիւնը զգալի կերպով կը կրճատւի:

Ուստի մենք համակիր ենք, ինչ որ Չամչեանի կտրծիքն է,
Շ-ին այս Աշոտ Բագրատունու որդի համարել, որի կեանքի ժա-
մանակամիջոցն ընկնում է 838-ից մինչև 920 թւականը:

Է.

Ի՞նչ քովանդակութիւն և ծաւալ է ունեցել նրա պատմու-
թիւնը: Դիմենք վերև մեր յիշատակած աղբիւրների տւեալներին:
Բոլորը միաձայն վկայում են, որ նա գրել է Ղևնդ երէցից յե-
տոյ և Յ. Կ-ից առաջ: Իսկ թէ որտեղից է սկսել և վերջացրել,
մնում է անյայտ:

Նորագիւտ Զ. ընդհանուր գծերով ունի այս նիւթերը. Մահ-
մեդի մարգարէութեան սկզբնաւորութիւնից նրա և նրան յաջորդ
առաջին խալիֆաների աշխարհակալութեան նկարագրութիւնը,
այդ ժամանակամիջոցում հայ իշխանների գործերն ու պատե-
րագիւնները մինչև Սմբատ առաջին Բագրատունու թագաւորութեան
առաջին կիսի պատմութիւնները, սկզբից մինչև վերջը համեմատ

ամենատեսակ առասպելախառն զրոյցներով: Չունի ոչ թւական — մի երկու բացառութիւնով — ոչ որեւէ աղբիւրի յիշատակութիւն, ոչ Սուրբ Գրքի վկայութիւններ և ոչ էլ մեզ ծանօթ և ընտանի պատմագիրների զսլոյցական կրթութեան հետքեր: Յիշեա՛ծ սուկաւաթիւ թւերից կարեւորն է, էջ 76, § 110-ի թւականը: Վերջի Գերէն Արծրունու որդի Գագիկը ձեռք է ձգում Վասպուրականի իշխանութիւնը ԳՃԿԲ — 913 թ., երբ իւր մօրեղբայր Բագրատունի Սմբատ թագաւորի կարգադրութեամբ սպանւում է Վասպուրականի իշխանութեանը տիրացած Ապումրվան Արծրունին: Պատմական ուրիշ տւեալներին միանգամայն համապատասխան է այդ թւականը և կարելի է ասել, միանգամայն ուղիղ, որովհետեւ պատմագիրը իւր օրերի պատմութիւնն է գրում: Ուխտանէսի յիշատակած Կոստանդնի թագի անվաւերը, որ չկայ մեր Ձ.ում, բայց իւր առասպելական մանրամասնութիւնով միանգամայն յարմար նիւթ է Ձ-ի պատմութեան մէջ, որովհետեւ ուղիղ այդպէս են պատմւած Մահմէդի գործունէութիւնը, Հերակլ կայսեր ձեռքով Բրիտտոսի խաչի Պարսկաստանից վերադարձնելու մանրամասնութիւնները և նաև Ձ-ի սկիզբը թերի է, շատ հաւանական է, որ կորել է նաև Կոստանդնի թագի պատմութիւնը:

Այժմ քննենք Յ. Կ-ի վկայութիւնները: ա) Ծ-ը պատմել է Սմբատ սպարապետի որդի Աշոտ իշխանաց իշխանի կիանքի, գործերի, շինարարական ձեռնարկների, հաստատած կարգերի, պայազատութեան, թագաւոր դառնալու մանրամասնութիւնները, այն չափով որ ընթերցողը կարող է միանգամայն բաւարարութիւն ստանալ նրա գրւածքը կարդալով. այդ պատճառով այդ բոլորը Յ. Կ-ը չի կամենում երկրորդել:

Սակայն մեր Ձ-ի մէջ սպասած չափով մանրամասնութիւնները չենք գտնում, այլ կայ շատ քիչ բան: Ահաւասիկ, Անձեապետաց Տաճատ իշխանը, իբրև Հայաստանի իշխան և «հարկաւոր» (Տես բն. էջ 56). հրաման է ընդունում Բագրատի Մահմէտ թագաւորից գնալ «ի Խաթ և ի Սասանք» և խիստ վրէժ հանել այնտեղի բնակիչներից, որովհետեւ նոքա սպանել էին. «մարդ մի վաճառական ի քաղաքէն Պաղատատայ, որ կոչէր իւր անուն Սէթ որդի Ապուսէթայ» և նրա ստացւածքը յափշտակելու Ամիրայի երկիւղից Տաճատին միանում են նաև ուրիշ հայ իշխաններ, իրենց զօրքերով: Հայ և տաճիկ զօրքերը սկսում են աւերել և կործանել Հայաստանի լեռնաշխարհի մէկը՝ Սասունը, կոտորել բնակիչներին, քանդել եկեղեցիները, սպանել քահանաներին և նաև Աշոտ Բագրատունին, որ քրոնուն և Սմբատ Տարօնեցուն և գիշերանց սպանում են Տաճա-

տին, որով երկիրը ժամանակաւորապէս ազատւում է (Տես բն. էջ 56): Երկրորդ անգամ Աշոտը յիշում է, երբ նա իւր Հրանոյշ գաւեր կնութեան է տալիս Արծրունեաց Աշոտ իշխանի Դերէն, որդուն և ապա յիշում է նրա մահը: «Եւ մեռաւ Աշոտ Բագրատունի և թագաւորեաց տանն Հայոց Սմբատ, որդի Աշոտոյ» (Տես բն. էջ 65):

Այսքան համառօտ յիշատակութիւնները ամենահեռուոր չափով չեն կարող բաւարարել մեր ակնկալութիւնները Յ. Կ-ի ցուցման հանդէպ:

Վերոգրեալ նախադասութեան դիմացը Գ. Տ. Մկրտչեանն ունի այսպիսի ծանօթութիւն. «Առաջնորդուելով պատմութեան մտքից, 64 թերթից անցնում եմ 72 թերթին: Կազմելու ժամանակ Ձ.ում թերթերը ետ ու առաջ են ընկել, աշխատել եմ նախնականը վերականգնել»:

Այս Ձ-ի թերթերի տեղափոխութիւնը, կրկին կազմելու ժամանակ, փաստ է և ուրիշ անգամ էլ է պատահում: Հարց է ծագում, քանի որ Ձ-ը գրւելուց և կազմելուց յետոյ, կազմալոյծ էր. դարձել և կրկին անգամ կազմել է մի անհմուտ անձի ձեռքով. ամբողջ անկորուստ են պահւած բոլոր թերթերը և արդեօք չեն կորել ամբողջ էջեր Աշոտ Բագրատունուն նւիրւած: Ձ-ի նկարագրութեան մէջ կոեսնենք, որ բնագրի մէջ անգրել էջեր անգամ կան: Տէր Մկրտչեանի ձեռքով թերթերը միանգամայն ուղիղ են, դասաւորւած և տեւրեւոյթ բնագրի մէջ թերի մաս չկայ: Բովանդակած պատմութիւնը խիստ ծրագրով և տրամաբանական հետեւողութեամբ շարահիւսւած մի նիւթ չէ, այլ աւելի շուտ զրոյցների մի շարան, հետեւապէս բնագրից ընկած և կորած մասերը այնքան էլ զգալի չեն, բայց թէ բնագրի մէջ գտնւում են խոշոր, թերի մասեր, անհերքելի երևում են Ձ-ից և բնագրի ծանօթութիւններում յիշատակւած են:

Կարող է այդպիսի կորուստ նոյն իսկ գիտաւորեալ կերպով կատարւել: Այդ կասկածը մեր մէջ առաջ է բերում հետեւեալ պարբերութիւնը — Բուղայի գերեզմանների պատմութիւնը քննելիս:

Ծ. Բ-ին մանրամասն պատմել է Բուղայի ձեռքով գերեզմարած իշխանների, նոցա վերադարձի և հայրենիքում կատարած մեծագործութիւնների մասին: Բացի այդ նա աւելի ընդարձակօրէն կանգ էր առել Բուղայի ձեռքով նահատակւած հայ իշխանների պատմութեան վրայ, որ տեղի է ունեցել Հայոց 302 թ. (Փ. 853 թ.): Այս միակ վկայութիւնն է, որ բացառաբար գտնւում ենք ոչ միայն Յ. Կ-ի մօտ, այլ նաև Կիր. Գանձ. մէջ, Գ. Շերմաշանեանի յիշած Նոր-Ջուղայի Ձ.ում և Զարրհանալեանի նկատած

Յիշատակագրում: Եւ կարծում եմ որ Յ. Կ-ը ամենայն հաւանա-
կանութեամբ ընդարձակօրէն օգտուել է Շ-ի այդ հատուածից և
իւր պատմութեան մէջ նահատակածների մանրամասնութիւնները
նրանից է ընդօրինակել (տես վերև § Դ.):

Այս վկայութիւնների նկատմամբ դարձեալ գիմելով նորա-
գիւտ Չ-ին, տեսնում ենք, որ նա մասամբ լիուլի համապատաս-
խանում է վկայութեանը՝ յատկապէս առաջի մասում, ուր Չ-ի
հեղինակը երկար կանգ է առել Բուդայի շահատակութիւնների
վրայ, նկարագրել է Արծրունեաց Աշոտ իշխանի և նրա որդիների
Արաբիայում, գերութեան ժամանակ, կատարած քաջագործու-
թիւնների վրայ, որով նա և իւրայինները ազատուում են գերու-
թիւնից. պատմում է թէ դրքա ինչեր են կատարել Վասպուրական
վերագոռնալուց յետոյ: Դրա փոխարէն, յատկապէս Սմբատ սպա-
հապետի Արարատ մականւամբ, Ադրակեցի Ատոմի՝ Կոն մական-
ւամբ, Ստեփաննոսի և այլ նահատակների մասին և ոչ մի խօսք
չկայ Չ-ի մէջ:

Խնչպէս բացատրել այդ: Կամ այն է, որ Չ-ը Շ-ի պատմու-
թիւնը չէ, կամ, ինչպէս Աշոտ իշխանաց իշխանի մասին խօսելիս
նկատեցինք, Չ-ում կան թերի մասեր, դիտաւորեալ կամ հաւանօ-
րէն պատահմամբ կորած: Չ-ի մասերի հնարաւոր կորստեան ապա-
ցոյց կարող է ծառայել նաև հետևեալը:

Եթէ Չ-ի հեղինակը գիտէ, որ Աշոտ Բագրատունու խորհրդով
է սպանւել Սննկացեաց Տաճատ իշխանը և պատմում է, որ Բու-
դան Հայաստան գալով խիստ կերպով աւերում է Վասպուրականը
և ընտանիքով գերի վարում Տաճատի սպանութեան մասնակցող
Աշոտ Արծրունուն, ինչպէս կարող էր Չ-ի հեղինակը միանգամայն
լուրթեամբ անցնել թէ Բուդան ինչպիսի պատիմներ տւեց Աշոտ
Բագրատունուն, Սմբատ սպարապետին և առհասարակ Բագրատու-
նի իշխաններին:

Ը.

Չափազանց կարեւոր է Յ. Կ-ի այն ցուցմունքը, թէ արաբ-
ների արշաւանքի և Հայաստանում առաջ բերած ջարդերի հե-
տեանքով, նւազել կամ անհետացել են շատ հայ իշխանական
տներ, դրա հետ նաև այդ տների մասին եղած գրոյները: Այդ
գրոյցների մի մասը իւր պատմութեան մէջ է առել Շ. Բ-ին (Տես
վերև § Բ. գ.):

Եթէ ուրիշ փաստեր չունենայինք, այս վկայութեան հետ
համեմատելով մեր Չ-ի բովանդակութիւնը, բաւական վստահօրէն
կարող էինք պնդել, որ այդ տեղեկութիւնը միանգամայն համա-

պատասխանում է Չ-ի տւեալներին: Գրքի մեծագոյն մասը,
քացի տիեզերական պատմութեան վերաբերեալ գրոյցներից,
ինչպիսիք են՝ Մահմեդի մարգարէութեան, Մօրիկի կայս-
րութեան, Գրիստոսի խաչի ապամահն ևն, անվաւեր զրաւքնե-
քից, ամբողջութեամբ շարահիւսւած է ձերունիների պատմած
առասպելներից և իշխանական զուտ պատմական անձերի և ողջա-
կատարած զուտ պատմական գործերից, դարձեալ գրոյցների վեր-
ածած: Կարգանք Չ-ի մէջ Վարդ պատրիկի, Թէոդորոս Ռշտունու-
որդու, Սննկացեաց Տաճատ իշխանի, Արծրունեաց Աշոտ իշխանի,
Արծրունեաց Դերէն անունը կրող երեք իշխանների և այլ ուրիշ-
ների սքանչելի, բուն զեղջուկ ոճով և համով ու հոտով պատմած
գրոյցները: Շ-ը գրքեր չի կարգացել և նրանցից քաղւածական
պատմւածքների շարահիւսել, նախամտածած կամ սովորած ծրա-
դրով ու ձևով: Նա բազմիցս լսել է հայ իշխանների գործերի
գրոյցները, ամբարել իւր յիշողութեան մէջ և մի օր հիանալի
միտք յղացել, գրով արձանագրել իւր լսած և գիտցած պատմու-
թիւնները:

Այս դէպքում Յ. Կ-ի վկայութիւնը միանգամայն համապա-
տասխանում է մեր Չ-ի բովանդակութեանը:

Թ.

Մի անգամ ևս Յ. Կ-ը իւր ընթերցողին ուղարկում է
Շ-ի մօտ, կարգալու Արծրունեաց իշխան Գրիգոր Դերենիկի «զօ-
քութեանց և քաջութեանց և մրցանաց և պատերազմաց և բազում
բարձր օճանաց» մասին: (Մանրամասնութիւններ տես վերև, §
Բ, գ.):

Չ-ի մէջ ամենաբնագրածակ տեղը տւած է Արծրունեաց տան
իշխանների գրոյցներին, յիշելով հօրից որդի, այսպիսի ճիւղա-
գրութեամբ: Առաջին Արծրունիներ յիշուում են՝ Գագիկ և Սմբատ:
Գագիկն ունենում է երեք որդի՝ Աշոտ, Գրիգոր և Համազասպ:
Սոցանից մէկի, չի աււած որի որդին էր Աշոտ: Սա ունենում է
Երանից մէկի, չի աււած որի որդին էր Սահակ: Սահակը ամուսնանում է Աշոտ
երկու որդի՝ Գագիկ և Սահակ: Սահակը ամուսնանում է Աշոտ
իւր չին ունենում, երկուսով ուխտ են գնում Աշոյ անապատը և մի
տարի անց Սմբատունին ունենում է արու գաւակ, որին մկրտելով
տանք ևն Գրիգոր, իսկ հայրը աւելացնում է— «Դերէն որ
գոչում են Գրիգոր, իսկ հայրը աւելացնում է— «Դերէն որ
կոչի որդի վանաց»— մականունը: Դերէնն ամուսնանում է Սիւնեաց
իշխանի դստեր հետ և ունենում է մի որդի՝ Աշոտ, իսկ սա երեք,
իշխանի դստեր հետ և ունենում է մի որդի՝ Աշոտ, իսկ սա երեք,
Դերիգոր—Դերէն, Գագիկ և Համազասպ: Գրիգոր Դերէնն «էառ
Դերիգոր—Դերէն, Գագիկ և Համազասպ կապաշախ», ունէր երկու որդի և
չին գժովի դուստր Բագրատա կապաշախ», ունէր երկու որդի և

մի գեղեցիկ գուռար. որդիներէն մէկն էր Աշոտ Բագրատունու ժամանակակից Աշոտը, որ Բուղայի ձեռքով գերի է վարւում Միջագետաց Սամուր քաղաքը իւր Համազասպ և Դերէն որդիներէ հետ: Այդ Դերէնը ամուսնանում է Աշոտ Բագրատունու գուռար Հրանտյշի հետ և ունենում է երեք որդի՝ Աշոտ, Գուրգէն և Գագիկ: Ահա այս Դերէնն է Հեր գաւառում խարդախութեամբ սպանւում, նրա աներծաղ Սմբատ Բագրատունու թելադրանքով, որովհետեւ թողած իւր Հրանտյշ կնոջը, ապօրինի կենակցում էր նոյն գաւառի Ապուսմարայ տաճիկ իշխանի դստեր հետ¹:

Ճիւղադրութիւնից երեւում է, որ մեր Ձ. ի մէջ Դերէն անունը կրող երեք Արծրունի իշխան կային, առաջին երկուսը կրկնակ՝ Դերէն-Գրիգոր անուններով: Յ. Կ. ի մօտ երեքի փոխարէն միայն մէկն է յիշուում, դարձեալ կրկնակ՝ Գրիգոր-Դերենիկ անւամբ և զա ըստ ամենայնի յարմարւում է Ձ. ի երրորդ Դերէնին. թէև այս դէպքում Ձ. ը Գրիգոր մականունը չունի: Ուրեմն Յ. Կ. ի վկայութիւնը այս երկրորդ դէպքում դարձեալ ըստ ամենայնի յարմարւում է Ձ. ին²:

Այս քննութիւնից և բաղդատութիւնից ակնյայտնի է դառնում, որ նորագիւտ Ձ. ի բովանդակութիւնը բառացի չի յարմարւում պատմագիրների գրական աւելաներին, բայց չի յարմարւում միայն այն դէպքերում, երբ պակասում են սպասելիք նիւթերը, իսկ այն ինչ որ կայ Ձ. ի մէջ, միանգամայն համապատասխան են Յ. Կ. ի ցուցմունքներին: Այս հանգամանքի վրայ եթէ աւելացնենք նաև Շ. ի պատմութեան մասին գրական, յեղական և պատմական այն գնահատութիւնը. որ տալիս է նոյն Յ. Կ. ը, բաւական հաւանական է գտնւում, որ նորագիւտ Ձ. ն է իսկապէս Շապուհ Բագրատունու մինչև այժմ կորած յայտաբարւած պատմութիւնը, բաւական խոշոր թերի մասերով:

Հանգուցեալ Գ. Տէր Մկրտչեանը անշուշտ գիտէր այս փաստերից շատերը. գուցէ նաև ուրիշ տեղեկութիւններ ունէր, որ մեզ համար մնացել են անյայտ, և որոնց հիման վրայ իւր մահաժիւղ վիճակում յայտարարել էր Շապուհի կորած պատմութեան գիւտը:

1) Հմմտ. Զամհան Պատմ. Բ. 677—701.

2) Թ. Արծրունի գիտէ երկու Դերէնիկ-Գրիգոր. ա) որդի Աշոտի իշխանաց իշխանի գօրծի և նշանաւոր անձն և բ) «քաջն և յաղթողն մեծանուն իշխանն Գրիգոր, անուանեալն Դերենիկ, որ Թարգմանի «սխալիք խնդրեալն ի ճեանել» (էջ 280):

Ժ.

Պարսկաստանի թագաւորներէց յիշւած է միայն մէկը՝ Ճապասպ Քասրէ անունով, որ խոսքով անւան հին ձեռն է: Այդ ձեռն գտնւում է Վրաց Պատմութեան մէջ (Ջուանշէր, Համառօտ Պատմութիւն Վրաց, Վենետիկ, 1883 էջ 95—96 և Վրաց Տարեգիրք տպ. Brosset I, էջ 195 Հմմտ. TP. IX, էջ 27—29): Իսկ Արարացոց իշխանութեան ժամանակ Հուրմիդտաքար օմն նշանակւած է իբրև Պարսկաստանի թագաւոր:

Աւելի լաւ վիճակի մէջ չեն ընդհանուր պատմութեան վերաբերեալ այլ տեղեկութիւնները: Խալիֆաներից յիշատակւում են, սկսած Մահմեդից՝ ամա. ԿԸ, Իրգատ Աբուպարր ամա Ժ, Ամր, Ապուալի, Մահմէտ, Սալքոյ, Հապիպ որդի Սալքայ, Ալի որդի Ապուսայէպայ, որոնք յիշուում են երբեմն իբրև Բաղդատի, երբեմն իբրև Սամուրի, երբեմն իբրև Պարսկաստանի թագաւորներ:

Մահմեդին յունաց կայսրներից ժամանակակից է Մօրիկը, սորա յաջորդն է Հերակլ փոխանակ Փոկասի, տպա Լիւոն, սրա որդի Կոստանդին. յիշուում են նաև Փոկասն ու Ռոմանոսը:

ԺԱ.

Հայոց պատմութիւնը սկսւում է այսպէս. Մահմետը տիրում է շատ երկիրների, ի վերջոյ նաև Հայաստանին. «և էր ի (ս)պարայկտ հայոց աէրն Մամիկոնէից Վահան. և կացոյց հարկապահանջա»: Սրանից յետոյ. «աշխարհին Հայոց տիրեաց Թէոդոս Ռըշտունի ի տանէն Մանածեղի և կալաւ զաշխարհն Հայոց ամա. ԽԼ.» սորան յաջորդում է իւր Վարդ որդին ամա Ձ, որին յաջորդում է իւր Մուշեղ որդին: «Եւ ոչ էր ի նմանութիւն հօրն իւրոյ: Ապայ հակառակութիւն եղև տանն Հայոց, զի ոչ կամեցան գտէրութիւն տան Մանածի. և բաժանեցին զաշխարհն Հայոց ի մէջ Բագրատունեաց և ի մէջ Արծրունեաց: Եւ կալան ի բաժին զաշխարհ Հայոց՝ զհիւսիսոյ զհնն տուն Բագրատունեաց որ էր անուն նորա Բաքրատ. զՎասպուրականի զհնն տուն Արծրունեաց: Եւ էին երկու եղբարք Գագիկ և Սմբատ»:

Այնուհետև Հայաստանում իշխող այդ երկու տոհմերի պատմութիւնն է մեր առաջ դրած, որ ընդհատուում է մի առ ժամանակ Տաճատ Անձեացեաց իշխանի միջանկեալ կառավարութեամբ, մի տարբերութեամբ. ինչ որ Արծրունիներին է վերաբերւում պահւած է լրիւ կերպով, մինչդեռ Բագրատունիների մասին շատ քիչ բան կայ գրքի մէջ, եղածն էլ մեծ ընդհատումներով:

Արժրուներին և միւս իշխանների մասին հազարաւորները քսակալէս առասպելների շարան են, միայն զբքի վերջի մասում յատկապէս Սմբատ Բագրատունու և վերջի Դերէն Արժրուներ պատմութիւնները միանգամայն իրական են և խիստ հետաքրքիր՝ քանաւոր պատմաւածքի եղանակով նկարագրւած: Ակնյայտնի է, որ պատմագիրը, երբ հասել է արդէն իւր օրերը, թէև գրաւոր յիշատակարաններով և պատրաստի գրւած պատմական գրւածքներով չի առաջնորդել, բայց անձամբ լսածները շատ թարմ էին նրա յիշողութեան մէջ և ժամանակ չէր անցել, որ իրական փաստերը բերանացի պատմաւածքներով առասպելների վերածէին:

Այս փաստի վրայ յատուկ ուշադրութիւն պիտի դարձնել, որովհետև Ձ-ի մէջ հանդիպում ենք մի քանի բառեր, ուղղագրական շեղումներ և անուններ որ գրքի Թ.—Ժ. դարում ծագումը կասկածելի են դարձնում:

Ամբողջ Ձ-ի մէջ գտնում ենք միայն մի քանի տարբերութիւն. «Իսկ նորա յաւուրքն յայտնեցաւ ս՛ր խաչն որ ի Վարազ լեւոն. և էր թվականն հայոց ԲՃ» (Վարդ Պատրիկի ժամանակ): Երկրորդ անգամ «Եւ էր Հայոց թվականն ԳՃԿԲ Կ. և արեւաց Գագիկ տեղապահութեամբ Վասպուրականի»: Սա էր Սմբատ Բագրատունու քրոջ որդին: Մի քանի անգամ յիշատակւած են իշխողների տարիները քանակը. «Մոյրիկէս կալաւ զթագաւորութիւնն Հորոմոց ամս ԻԶ». «Եւ կացեալ Պատրիկն ամս Զ և վաղճանեցաւ» և այլն:

Ակնհերե է որ գրքի հեղինակը ամենևին կարեւորութիւն չի տւել ժամանակագրական տեւալներին:

ԺԲ.

Ահա սուրա են յետնութեան օրինակները:

Դերէն երկրորդի համար, թէև մի անգամ միայն, գործ է ածած Պարոն տիտղոսը: «Եւ զայս ամենայն այսպէս արար և յղարկեաց առ ս՛ր իւր Դերէն»: Կրիկեան շրջանի այդ բառը Ժ. դարու Ծ-ը չէր կարող գործածել:

Ապա հանդիպում ենք Ֆատմայ, Գորդ Զափրան անուններին՝ անհամապատասխան ուղղագրութիւնով, միայն թէ Զափրանն ունի նաև Զափրան գրութիւնը: Բայց աւելի աչքի է զարկում որ Հերակլ կայսեր զօրքի մէջ մի քանի անգամ յիշուած են փրանկներ, «Հերակլ միայրանեցոյց զաւրքն հայոց և զվրաց և զաղուանից, զմիայագետաց և յունաց և զփռան զայ»:

1) Ձ-ի մէջ գրւած է ԶԳԵ, որ Գ. Տ. Մ.-ը իրաւացիօրէն իւրիւ բնագրի ձևով սրբագրում է:

Այս բոլորի վրայ աւելանում են մի շարք ժողովրդական — աւակական այնպիսի բառեր, որոնց հնութիւնը կարող է կասկածիլի համարւել, թէկուզ ժողովրդի բերանում: Այդ բառերի մի քանի նմուշները սուրա են. ընդ ժուկն, ա՛մ (բացականչութիւն), զաւնաճառս, հճեպ, զիրենքս, զրեհ. յորման, նաքա, առաջին հետն, լապստկանք, քամոսկ, նարա ևլն:

Եթէ այս դարտութիւնները Ձ-ի մէջ սկզբնական համաքիւլու լինին, ոչ մի կերպ չենք կարող այդ գրւածքը համարել Թ.—Ժ. դարու գործ, այլ պիտի իջեցնենք ԺԲ.—ԺԳ. դարը: Ժողովրդական բառերի և քերականական ձևերի մասին կարելի է վիճել, որովհետև հայերէն աշխարհիկ լեզուի մասին տակաւին շատ քիչ բան գիտենք, բայց Ֆոնանկաց զօրքը, Պարոն և Զափրան բառերն իրենց ուղղագրութիւնով Ժ. դարու հեղինակի գրչից ելնել չէին կարող: Միւս կողմից Ձ-ի մէջ պարունակած ամբողջ պատմութիւնը իւր հետաքրքիր մանրամասնութիւններով ԺԲ.—ԺԳ. դարում ապրող հիղինակի գործ չէ: Սմբատ Բագրատունին ինչպէս որ նկարագրւած է՝ իւրեւ տիեզերակալ, քաջ, հպարտ, խորամանկ, իւր փառասիրական նպատակներին հասնելու համար միջոցների առաջ կանգ չառնող, (դէպի իւր քրոջ ամուսինը և մանաւանդ իւր քեռորդիներին նկատմամբ կատարածները), պատմական հրաշալի պատկերներ են, այդպիսի կենդանի մանրամասնութիւններով մեր ոչ մի պատմագրի մէջ չենք հանդիպում, իսկ աւելի ուշ ժամանակաց և ոչ մէկ հեղինակ շարադրել չէր կարող: Գրողը իրաւ որ ականջալուր և ականատես անձն էր: Սրա վրայ պիտի աւելացնել նաև մի հանգամանք: Քանիցս արդէն նկատել ենք, որ Ձ-ի հեղինակը գպրոցական ծրագրով պատրաստւած անձն չէ, ոչ էլ պատրաստի գրական նիւթեր օգտագործող, այլ մեր առաջն է. հեքաթանման մի պատմութիւն: Ի՞նչպէս կարող էր այդքան փոքր մասաւոր պաշար ունեցող մի անձն հնագոյն ժամանակաց պատմութիւններ գրել և իւր ժամանակայ պատմական ղեպքերի և ոչ մի ականարկ չմտցնել գրւածքի մէջ: Որքան էլ ուշադրութեամբ կարդում ենք մեր Ձ-ը, բացի վերոյիշեալ բառերից և նորածն ուղղագրութիւնից նորութեան ոչ մի ուրիշ հետք չենք գտնում:

Ահա այդ հիման վրայ համարեա կասկածի տեղիք չի մնում, երկու տարակուսական իրեւոյթները իրար հետ համեմատելիս, որոշել՝ Ժ. դարն է գրութեան ժամանակը թէ ԺԲ.—ԺԳ. դարը:

ԺԳ.

Բարեբախտաբար ունինք նաև արտաքին փաստ: Մեր Ձ-ի պատմութեան մի մեծ հատուածը, լեզուական փոփոխութիւններով, ընդօրինակել է Մովսէս Երզնկացին իւր Ոսկեփորիկ յայտնի ձառնարի մէջ՝ Մօրիկ կայսեր, Հացունեաց խաչի, Սահակ կաթողիկոսի արարացոյց Մահմետ զօրավարի հետ հանդիպման պատմութիւնները, իբրև յաջորդական գլուխներ: Հացունեաց խաչի և Սահակ կաթողիկոսի հառաւորները առանձին առանձին կան նաև մեր այլ հնագոյն ձառնարներում: Երբ այդ հառաւորների բնագիրը համեմատում ենք Ձ-ի հետ, թէև կան աչքի ընկնող փոփոխութիւններ, բայց ակնհայտ է, որ սկզբնաղբիւրը Ձ-ն է: Ուստի կարևոր է ճշտել հառաւորների ընդօրինակութեան ժամանակը:

Մովսէս Երզնկացու կազմած Ոսկեփորիկ ձառնարներից մեկ յայտնի են մի քանի օրինակներ, որոնց վերջի գլխաւոր յիշատակարանի մէջ կարդում ենք. «Երիցս երանեալ սուրբ վարդապետն Մովսէս Երզնկացին յամենայն սուրբ գրոց ժողովեալ զլաւն և զգեղեցիկն և ի միում ափի հղեալ. և կոչի առնուն սուրբ գրոցս Ոսկեփորիկ»:

Մովսէս Երզնկացին ԺԳ. դարու յայտնի վարդապետներիցն է: Գէորգ Սեկուացու աշակերտը. ա) որ իւր իսկ խօսքերով ՁԽԲ թուին գրել է. «Կամեցայ հաւաքումն առնել համառօտաբար մեկնութեանց սրբոյ Պատարագիս, զոր սուրբ հարքն Խոսրով Անձևացեաց եպիսկոպոս և Ներսէս Տարսնի յառաջագոյն ընդ երկար քննեալ էին. բ) որ երկար ոտանաւորով ներբողել է իւր վերոյիշեալ վարդապետին և գ) որ մի Աստուածաշունչ ձեռագիր է արտագրել և պահում է էջմիածնի ՁԶ-ի մէջ, գրած 1292 թուին (Հմմտ. Սիսուան, էջ 103—105, Պատմ. Հին Դպր. Գ. տպ. էջ 722 և 785, ոտաներէն Պատմութիւն Սուրբ Գրոց Հայերէն թարգմանութեան, ՍՊԲ. 1902, էջ 108—117, և Նիւթեր Ս. Գրքի ուսումնասիրութեան, Արարատ, 1904 թ. 2 և 3): Վենետիկի ՁԶ-ում նրա անունով յիշուում են՝ Պատասխանի ի Տրապիզոն առ հատուածեալն Գրիգոր երէց և Վանս վարուց ուղղութեան:

Քանի որ Ոսկեփորիկ կազմող Մովսէսը ապրում էր ԺԳ. դարում, պարզ է, որ մեր Ձ-ի բնագիրը գտնւել է նրա ձեռին, որից նա այնքան ընդարձակ քաղաածքներ է կատարել և այդ է մեր ամենավերջին սահմանը, որից Ձ-ի բնագիրը ուշ տանել չենք կարող:

ԺԴ.

Սակայն Մովսէսից առաջ մի ուրիշը այդ Ձ-ի պատմութիւններից փոխ է աւել դարձեալ Հացունեաց խաչի պատմութիւնը, միայն առանց միւս գլուխների:

Պարիզի Cod. Arm. № 88 պարունակում է թղ. 341 ա. Պատմութիւն, որ յաղագս սրբոյ խաչին որ Հացունեաց կոչի և թէ որպէս դարձաւ ի Պարսից աշխարհէն խաչն ա՛ծընկալ և յայնժամ մասն ընկալեալ տիկնոջն Սիւնեաց:

Այդ Ձ-ը հաստ թղթի վրայ, գրած է ընտիր երկաթագրով, զարդերով և զարդագրերով գեղեցկացրած, բայց դժբախտաբար թերի է և չունի յիշատակարան՝ գրութեան թւականով: Յուցակագրելիս մենք ժամանակը որոշել ենք ԺԱ. դար, որով հանդիսանում է անկորուստ պահած հայ հնագոյն ձառնարներից մէկը: Ներկայ ժամանակն ի նկատի ունենալով, հնարաւորութիւն չկար այդ ձառնարի բնագիրը ձեռք բերել և բաղդատել մեր Ձ-ի հետ, միայն թէ հիմք չկայ կասկածելու, որ այդ բնագիրն էլ է ընդօրինակւած մեր ուրիշ Ձ-ից, քանի որ այդ վերնագրով բնագրի հանդիպում ենք մեր ուրիշ ձառնարներում, որից արտատպւած է Արարատում 1888 թ. էջ 399—404 և Հայապատումի մէջ, Վենետիկ 1901 թ. էջ 221—222¹⁾: Այդ բնագիրը փոքր ինչ տարբեր է Երզնկացու ընդօրինակութիւնից և այդ հանգամանքը առաջոյց է, որ փոխառութիւնները միմեանցից անկախ են կատարւած՝ նոյն սկզբնագրից: Երզնկացու ժամանակից դարձեալ շատ աւելի հին է մի երկրորդ ձառնար՝ հաստատուն թւականով, ձառնարի վենետիկի հ. Ա. ՈՀԳ—1224 թ., որ նոյնպէս պարունակում է Հաց. Խ. Պատմ.:

ձառնարների ժամանակն ի նկատի ունենալով կարող ենք աւելի հնագոյն սահման գծել և ասել, որ մեր Ձ-ը ԺԱ. դարում արդէն գոյութիւն ունէր, հետեալէս ոչ այնքան ուշ՝ քան նրա միջի պատմական բովանդակութիւնն է մեկ ստիպում նրա գրութեան ժամանակը սահմանելու:

ԺԵ.

Նորից դառնանք մեր յիշած տարակուսական ուղղագրութիւններին, ժողովրդական բառերին և ֆրանկաց զօրք ու Պարոն բառերին: Ժողովրդական բառերը երկու տեսակ են. Մի քանիսը

¹⁾ Հմմտ. Չամչեան, Բ, 533—534.

սովորական չէն, բայց ոչ մի հիմք չկայ նույն գոյութիւնը և գործածութիւնը շատ հին չհամարելու: Երկրորդ տեսակի բառերը, շատ աւելի մեծ քանակութեամբ, օրինակ.—կատապան, թամբով, սրտասիւղ և այլն, ապացուցանում են միայն մի բան, որ Ձ-ի հեղինակը իսկապէս հետու էր գրական բարձր և արհեստական ոճից և հաւանական, ոչ թէ աշխատել է գեղջուկ բարբառով գրելու, այլ, որ ուրիշ բարբառ էլ լաւ չի խմացել:

Ժողովրդական կամ գեղջուկ բառերի հետ համապատասխան են քերականական ամբողջ կազմածքը և մտքերի ու ոճի ամենապարզ ձևերը: Հետևապէս, ոչ առաջին և ոչ էլ մանաւանդ երկրորդ տեսակի բառերի գործածութիւնը արդիւք չի, որ մեր Ձ-ի ծագումը հասցնենք թ—ժ դարը: Մի երկու անժամանակակից ուղղադրութիւնները և մանաւանդ երկու բառերի գործածութիւնը անշուշտ ուշ ժամանակուայ ներմուծութիւն է, մի հասարակ գրչի ձեռքով: Այդ բանի ամենալաւ ապացոյցն է, որ Ոսկեփորիկը չուներ—Փրանկաց—բառը, այլ գրած է. «Հերակլ արքայն միարանեաց, զորս աշխարհին յունաց և հայոց և դափնագաց»:

Իբրև եզրակացութիւն պիտի յայտնենք, որ ոչ միայն պատմագիրների վկայութիւնները, ոչ միայն Ձ-ի պատմութեան բովանդակութիւնը, այլ նաև լեզական ակնյայտնի անկանոնութիւնները արդիւք չեն ընդունելու, որ նորագիւտ Ձ-ը իսկապէս Ծ-ի պատմութիւնն է պարունակում, որ աւելի է հաստատում Ճառնաորների հաւանածը: Հնում նրանով չեն հետաքրքրւել բարձր ոճի սովոր և հետադարձ արեւատի վարժ գրագէտները, նա բաժին է մնացել կիսակիրթ անձանց, որոնք արտադրել են ամենահասարակ գրչութեամբ, ուղղադրութեան մէջ մուծել են իրենց ժամանակայ գործածական և տառը, պարոն ևլն բառերը, հաւանական նաև նաւա, յաւան ևլն ձևերը, բայց դրա փոխարէն չեն վստահացել առ հին ուղղադրութիւնը փոփոխել, այլ թողել են մեծ մասամբ հինը:

ԺԶ.

Այժմ քանի որ գտնուել Ծ-ի պատմութիւնը, նորից պիտի քննել Ոսկեփորիկների և Ճառնաորների հաւանածները, որ սկզբնական բնագրի վերականգման համար շատ կարևոր է: Այդ աշխատանքը այժմ կատարել մենք չենք կարող, ձեռքի տակ չկան ՁԶ-ը և ոչ էլ հնարաւորութիւն կայ նամակագրութիւնով տեղեկութիւններ կամ արտադրութիւններ ստանալ:

Իմ կազմած Ձ-այ Յուցակի մէջ նշանակւած են հետևեալ ՁԶ-ը.

ա) Պարիզ հ. 88, ԺԱ դար. Պատմ. Հացունեաց Խաչին:

բ) Առ եր. Կալահան, հ. 36, ՁԽէ—1298, գլ. 59, Յաղագս Հայ. Խաչին:

գ) Առ. Գ. Շերմադանեան, հ. 64, ՁԽէ—1298 Պ. Հայ. Խաչ:

դ) Էջմիած. հ. 671(9), ԺԳ դար, թղ. 335 Պ. Հայ. Խաչ:

ե) Պարիզ հ. 46 II, ՌԳՃԻ—1307, թղ. 26ա Պ. Հայ. Խաչ:

զ) Էջմ. հ. 935 | 915, ՊԾԳ—1404, թղ. 15բ—22բ ըստ Կալահան Ոսկեփորիկի:

է) Երուսաղէմ, հ. 71, ՊԿԸ—1419, գլ. Ե. ՊՀԽ:

ը) Էջմ. հ. 940 | 920, ՁԵ—1456, Յաղագս սուրբ Խաչին ի Հերակլեայ պատմութեանց, արտատպած առ պր. Մառ. Կո. IX 1909, էջ 51—60:

թ) Աղթամար (?), Էջմ. ՁԽ—1491, գլ. 115, 116, 117 ըստ Ոսկեփ.:

ժ) Կոռւց (?), Էջմ. ԺԵ դար, գլ. 79, ՊՀԽ:

ժա) Երուսաղէմ, հ. 173, ՁԿ—1511, վասն երանելոյն Մուհամետայ ի Հայս:

ժբ) Կոռւց (?) Էջմ. ՁԶԳ—1534, գլ. ՀԳ ՊՀԽ:

ժգ) Վան. (?) Էջմ. ՌԿ—1611, Ոսկեփ. երեք գլուխ:

ժդ) Երուս. հ. 11, ՌԶԳ—1634, գլ. ԼԸ, ԼԹ, Խ. Ոսկեփ.:

ժե—իբ) Վենետիկ, ի ցուցակին Ազգերեանի—Ճառնաորի հ. Ա. էջ 496. ՌՀԳ—1224, հ. 286 և 975 ի պատմութեան Մեսրոպ Երեցի, հ. 489 ի պատմ. Կիրակոսի.—հ. 963. ի պատմ. Սոկրատայ.—Ոսկեփոր. Ը էջ 355, Ոսկեփ. ԻԳ. էջ 101, Ճառնա. Գ. էջ 59, Ճառնա. ԻԳ. էջ 503:

իդ—իդ) Վենետիկ, ըստ Յուցակի Տաշեանի, հ. 224, ՊՀԵ—1428, էջ, 582 և հ. 34. ԺԵ—ԺԸ դար, էջ 191—192, ՊՀԽ:

իե) Էջմ. 1755/1714, ՊԴ—1441, ՊՀԽ: Այս Ձ-ից Պր. Մառը Էջմիածնի Եղիա վ-ից ստացել է մի ընդօրինակութիւն և նրանից տալիս է քաղածներ, բաղդատելով Արարատում (1888, 399—404) տպւած բնագրի հետ, գտնում է տարբերութիւններ: Մենք ևս համեմատելիք և գտանք, որ այդ Ոսկեփորիկի բնագրիցն է և ոչ Ծ-ի անմիջական Ձ-ից:

ԺԷ.

Ձ-ի մէջ կայ մի ուշագրաւ տեղեկութիւն, որ ունի միայն Ծ-ը և ուրիշ ոչ մի պատմագիր: «Եւ թագաւորեաց տանն Հայոց Սմբատ սրդի Աշոտայ ... և կապեաց նմա քաղ աբայ Հոռմոց Ռամանուն և սիրէր զնա յուժ» (էջ 65): Սմբատի յունաց կայ-

արից թագ ստանալը նորութիւն է և նոր առեղծւած, որովհետեւ ներկայացնում է ժամանակագրական խոշոր տարբերութիւն: Աշոտ Բագրատունին վախճանել է 889 թուին, հետեւեալ 890 թւին թագ է կապում նրա որդի Սմբատը և թագաւորում մինչև 914 կամ 915 թ.: 888—912 թւերին Բիւզանդիոնի դահի վրայ բազմել էին Բարսեղ կայսեր երկու որդիները՝ Լեոն և Ալէքսանդր, մինչդեռ Ռոմանոսը կայսր է դառնում 920—944 թ. մի տարի առաջ՝ 919 թ. կայսերակից հրատարակելով Ծիրանածին Կոստանդինի կողմից:

Ժամանակագրական աչքի ընկնող խոշոր հեռաւորութիւնը կարելի է զանազան ձևով բացատրել, կամ կայսրների անուններն են շփոթել, կամ Սմբատի թագ ստանալու փաստն է մտաւցածին:

Մենք համակիր ենք հաւանական համարել անունների շփոթութիւն: Թէև այդ դէպքում պիտի ընդունենք, որ Ծ-ը իւր պատմութիւնը հասցրել է մինչև գոնէ 920 թիւը, երբ Ռոմանոսն արդէն կայսր էր և Ծ-ը գիտէր այդ բանը:

Այս ենթադրութիւնն էլ ունի որոշ զեւարթութիւն. Խնչպէս կարող էր պատմութիւն գրող Բագրատունի իշխանական տան մի անդամը այդպիսի մի կտրուկ սխալ թոյլ տալ, այն էլ իւր օրով ապրող մի կայսեր անուն նկատմամբ:

Կամ գուցէ Սմբատի թագաւորական դահ բարձրանալու և մահան տարիները Հայոց պատմութեան մէջ սրբագրութեան կարօտ են: Ինչպէս էլ նայելու լինենք, առ այժմ Ռոմանոսի և Սմբատի ժամանակակիցութիւնը և սիրոյ փոխյարաբերութիւնը մնում է չլուծւած:

ԺԸ.

Ծ-ի պատմութեան մէջ գտնում ենք մի շարք պատմական տեղեկութիւններ, որ հայ յայտնի պատմագիրներից մեկ արդէն ծանօթ են, և երբ այդ տեղեկութիւնները բազմաթիւ ենք միմեանց հետ, պարզւում են Ծ-ից առաջ կողմ և աւելի ուշ՝ պատմականը ճշտելու Այդ պատմագիրներն են նրանից առաջ Դևոնդ, Սեբէոս, ժամանակակից Յ. Կ. և Թ. Արծ., ի վերջոյ Ուխտանէս՝ Ասողկի, որ աւելի ուշ են:

Ամենից շատ են այն փաստերը, որ գտնւում են Դ-ի և Ծ-ի մէջ. պատմւած իրար միանգամայն նման և յաճախ նաև դարձաւոր, որովհետեւ Ծ-ը որքան էլ Դ-ին նման է պատմում մի շարք դէպքեր, երբեմն նման դարձեալներով, բայց ուշադրութեամբ

քննելով, տեսնում ենք, որ Դ-ը չէ սկզբնաղբիւրը Յիշատակնք օրինակները:

1. Ապարանմանի որդի Մահմէտը (Թ. Արծ. էջ 99, Մահմէտ որդի Արդլայի, նաև Վարդան էջ 63) յապտամբւում է և տիրում Երուսաղէմին, երբ Հերակլ կայսրը զրազուած էր Պարսից պատերազմներով Քրիստոսի խաչը ազատելու համար: Նախապէս Հրէաները Մահմէտի մօտ ուղարկում են մեծամեծներ և ծերեր, ընծաներով և Մովսիսի գրքով, որ հասնելով Բաղդատ, ներկայանում են Մահմէտին և յայտնում, որ իրենք, ինչպէս և Մահմէտի ցեղը, նոյն Արբահամի ժառանգներն են, ուստի թող դայ և տիրի Երուսաղէմին. խնչու պիտի ուրիշները տիրեն: Մահմէտը իւր Ալի փեսայի և Ֆատմա քրոջ հետ դալիս և տիրում են Երուսաղէմին, փախստական առնելով Հերակլ կայսեր Կոստանդին և Թէոդորոս որդիներին, որ Պարսկաստանից ազատւած Քրիստոսի խաչը տանում էին Գողգոթայում բազմեցնելու:

Դ-ը (Վ. Ա. էջ 4) յիշատակում է Հրէաների պատգամաւորութիւնը նման Ծ-ին, միայն թէ Հերակլը արդէն կայսր չէ, այլ նրա որդի Կոստանդինը, որի զօրավարն է պարտութիւն կրում և Պաղեստինը թողնելով փախչում: Քրիստոսի խաչի մասին խօսք չկայ:

Ծ-ի հաղորդածով արաբների տիրապետութեան մասին Հերակլի ժամանակ, աւելի է համապատասխանում պատմական տեղեկութիւններին (Տես Կրումբախեր, Պատմ. Բիւզ. կայսրների իմ թարգմ. էջ 123 նշն): Դ-ի պատմածին նման է Թ. Արծր. (էջ 101—102) և Մխ. Անեցի (էջ 43—44):

ԺԹ.

2.— Մեռնում է Հերակլ «և թագաւորեաց փոխանակ նորա Լեւոն կայսր»: Այդ ժամանակ Բաղդատի արքան էր Սմբ, որի զօրապետն էր Ահմատ որդի Մահմէտայ: Սա արշաւում է ձենաց դէմ, բանակում առ ափն գետոյն որ Կուր կոչի և պատգամաւոր ուղարկում ձենաւորներին, հնազանդել իրեն, տալ հարկ, ծառայ և ազախները ԼՍԻ ձենաւորները ՀՍ գինւորների կանացի շորեր հագցնելով, առաջարկում է Ահմատին մարդիկ ուղարկել և տանել այդ կանանցը: Այդպիսի խորամանկ միջոցով ձենաւորները կոտորում և Արաբներին:

Դ-ի մօտ համարեա բառացի կայ նոյն պատմութիւնը, տարբեր է միայն գետի անունը. «բանակէր առ կըր գետոյն հօրաւորնի, որ Բօտիսն կոչի» (տես էջ 37—40. Հմմտ. Մխ. Անեցի էջ 45):

Դ-ը գրում է, որ Մանմետը պահանջեց ԼԻ աղջիկ և որ ձեն-
քակուրը սայլերի վրայ նստեցրեց ԽԻ ծպտեալ զինւորներ, Շ-ը
ուռնի ԼԻ. և երկու թւերի միացում. «զնրամանի քո բերեալ եմ
ծառայ և զազախեալս իբրև հօթանասուն հազար»:

3.—Միւս տարին Անմատը գնում է ի վերայ Դարբանդին,
«զոր կանգնեաց մեծն Աղէքսանդրոս»: Առնելով այդ քաղաքը,
Ամրի եղբայր Մալիմի հետ յարձակուում են Հոնաց երկրի վրայ
և Հարաշար ջարդ կրելով, մի կերպ ազատուում:

Դ. (գլ. ԺԲ, էջ 40—42) ուռնի նոյն պատմութիւնը այսպիսի
տարբերութիւններով. Սուլէյմանն է իշխում արաքներին և նա է
իւր զօրավար Մալիմին ուղարկում Հոների դէմ: Սա առնում է
Դարբանդ քաղաքը և պարսպները քանդելիս աշտարակի հիմքի
մէջ «գտին վէմ մի մեծ», վրան գրուած. «Մարկիանոս ինքնակալ
կայսր շինեաց զքաղաք և զաշտարակս դայս»: Տարբերութիւն-
ներ կան նաև Ալաններից պարտութիւն կրելու պատմութեան մէջ:

Ի.

4.—Դարձեալ Մալիմ եղբայրն արքային Բաղտաղայ Ամոս
և Անմատ զօրավարն զօրք հաւաքելով յարձակուում են Հոռոմոց
աշխարհի վրայ և «բանակեցան ընդէմ քաղաքին Կոստանդինու-
պոլսի ի քաղաքն, որ կոչի Խառնապոլիս»: Այդտեղից թուղթ է
գրում Լեւոն կայսեր լի սպանալիքով: Ոհանէս կոսմ Յոսանէս
պատրիարքը սուրբ Դբբի օրինակներով խրախուսում է կայսեր և
սա վայելուչ պատասխան է ուղղում արաքներին: Ստանում է
երկրորդ թուղթ, որին պատասխան չի գրում, այլ աղօթքով
դիմում է առ Աստուած, իւր հետ ամբողջ ժողովուրդը: Թշնամու-
նաւերը սկսում են յարձակումը, բայց Խաչի զօրութեամբ
բարձրանում է սաստիկ փոթորիկ և ընկղմում բոլոր նաւերը:
Անմատն ու Մալիմը նաւի բեկորի վրայ ազատուում են մի ան-
մարդաբնակ կղզի որ կոչի Խորտասաւան, յիսուն անձանց հետ,
որոնցից Ի ուտում են սպրեւ համար: Լեւոնը ներում է նոցա
կեանքը և վերադարձնում Բաղտաղ:

Դ. (գ. Ի) ուռնի նոյն պատմութիւնը այսպիսի տարբերու-
թիւններով. Արաքների պարտւած զօրքի թիւն էր Ծ. բիւր, խոր-
տակւած նաւերից մի մասը փրկուում է յաշխարհն Թրակացոց.
զօրապետն է միայն Մալիմ և մի քանի աննշան մանրամասնու-
թիւններ:

Այդպիսի մի յարձակման մասին պատմում է Սերէսը (գլ.
ԼԶ, էջ 144—146): Յունաց Կոստանդին կայսրը իւր տասնմէկերորդ

տարին Իսմայէլի Մաւիաո իշխանից սպանական թուղթ է ստա-
նում ուրանալ իւր կրօնը և հնազանդել իրան:

Մաւիան եղիպոտոսում պատրաստում է մեծ քանակութեամբ
նաւեր և ցամաքային զօրքով գալիս հասնում Քաղկեդոն: Կոս-
տանդինը կիկղիցում աղօթում է և պատրաստում դիմագրելու.
սկսում է պատերազմը, ցամաքից և ծովից. «յարեաւ հողմն, մրրիկ
մեծ և զղղկեցաւ ծովն ի ներքուստ անդրնդոց... քաղտեցան նաւքն
և ընկղմեցան բազմութիւն զաւրացն ի խորս ծովուն... և ոչ մնաց
ի նոցանէ և ոչ մի»:

Դ. ու Շ. այդ պատմութեանը առասպելի կերպարանք են-
տել:

ԻԱ.

5.—Շ-ը պատմում է. «Իսկ մին այլ տարին ժողով արար
Անմատ որդին Մանմետայ... յեղանել աշխարհն Հայոց»: Նախարար-
ները դիմում են Սահակ հայրապետին և սա համաձայնում է
գնալ և իջեցնել արշաւող զօրապետի բարկութիւնը: Նրան ուղեկ-
ցում է Համազասպ ի տանէն Համակարին: Քառան հասած մեռ-
նում է Սահակը, նախապէս թուղթ գրելով Անմատին: Անմատը
լսելով այդ, անձամբ գնում է այցելութիւն չթաղւած կաթուղի-
կոսի դիակին. «և առեալ զաջն հայրապետին համբուրէր և սկսաւ
խաւսել իբրև ընդ կենդանւոյ»: Կարգում է նրա գրած թուղթը.
հաւանում և ներումն շնորհում Հայաստանին, որը կեկ էր աւե-
րելու:

Այս Անմատի վերջի արշաւանքն էր. մեռնում է Ամր Շիակ
Անմատն այն ժամին էր ծերացեալ մեռաւ:

Դ-ի մէջ այս պատմութիւնը գլորձեալ նման է Շ-ին. տար-
բերութիւնն է. Աբգլմէլիքն է Մանմետին ուղարկում Հայաս-
տանի դէմ, որին ընդառաջում է Սահակ Կաթուղիկոսը, որը Քա-
ռան հասնելով մեռնում է, միայն չթաղւած գալիս է Մանմետը:
Գնում է «առ մարմնոյ ննջեցելոյն, ես նմա ողջոյն ըստ սովո-
րութեան իւրեանց... և իբրև ընդ կենդանւոյ ումեք խօսէր...»:
Չունի Համազասպի անունը:

Յ. կաթուղիկոսը նոյն պատմութեան մէջ մտցրել է առաս-
պելական մի նորութիւն, որ յետոյ կրկնում են Ասողիկը, Կիրա-
կոս Գանձակեցիին և ուրիշներ, մինչդեռ վարդան պատմիչը հետևել
է Դ-ին: Ըստ Յ. Կ-ի Սահակը տակաւին գտնուում էր Դամասկոս-
ում, երբ լսում է Ոգրայ (և ոչ Մանմետ) զօրավարի արշաւանքի
մասին. Քառանում մեռնում է, նախապէս թուղթ գրելով: Այդ
լսելով Ոգրան, պատւիրում է նրան չթաղել և երբ ինքը գալիս է

գիակին այցելութեան, «իբրև կենդանւոյ ողջունէր զնա ի լեզու
իւր սալամալէք ասելով: Իսկ ապա Հոգւոյն աղղումն գծեռն սրբոյն,
«*ընչն չեղեալ ի խափանեալ, շարժեաց ընդդէմ ոստիկա-
նին ի պատճառս աղերսանաց*» (Յ. Կ. էջ 95—97):

ԻԲ.

6.—Հայաստանի վրայ իշխող է կարգուում Թէոդորոս Ռշտունի
ի տանէն Մանածեղի. Պարսկաստանում թագաւորում է Հուրմիզա-
պար, որ յարձակում է Վասպուրականի վրայ, աւերում ձվաշ,
Գերամ, Արտաշ, Հաջիւ, Կոդովիտ, ամուրն Արծափաց: Թէոդորոսը
վրայ է հասնում, Երասխի ափին ջարդում նոցա և աղատում գե-
րեներին:

Դ. Ը (գլ. Գ, էջ 11—12) պատմում է տարրեր. Օթման և
Ոգրան են յարձակողները, որ հասնելով Վասպուրական, «առին
զաւան» և զամբոցս որ մինչև ի Նախջաւան քաղաք. ապա Տարօն,
Կոդովիտ և Արծափաց ամբոցը: Թէոդորոս Ռշտունին Ռ. մարդով
յարձակում է, կոտորում մինչև ԳՌ մարդ: Սրան է հետեւել Ասո-
ղիկը (էջ 122):

Սիւրէսը (գլ. ԼԲ, ԼԳ էջ 116—117) պատմում է աշպէս.
Իսմայիլացիք մտնում են Այրարատ, հասնում են Երեւան. «և ոչ
կարացին առնել», իսկ յաջողութեամբ առնում են Արծափ
քերդը: Հայոց զօրավարը վրայ է հասնում և թշնամու ԳՌ
մարդկանց համարեա բոլորին կոտորում:

ԻԳ.

7.—Թէոդորոս Ռշտունին Յունաստանից կանչում է պատրի-
կութեան տիտղոս ստացած իւր Վարդ որդուն, նրան է յանձնում
Հայաստանի կառավարութիւնը և խորհուրդ տալիս, թողնել յոյ-
ների հետ բարեկամութիւնը և միանալ պարսիկներին, որ աւելի
ուժեղ են և օգտակար իր երկրին: Պատրիկը զազանի զաշն է
կապում պարսիկներին հետ և խոստանում նոցա յանձնել յոյների
զօրքը: Պարսիկ Հուրմիզպայ թագաւորի որդի Մահակը առնում է
Թէոդոյաւելիս, Դերշան, Եկեղեաց. «հասեալ ի Կոլանեայ բնակեցաւ
յեզր գետոյն»: Յոյները Պատրիկից խաբւած, անցնում են գետի
կամուրջը. Պատրիկը քանդում է կամուրջը, թիկունքից յարձակ-
ւում յոյների վրայ և պարսիկներին հետ ջարդում ամբողջ բանակը:

Յետոյ նա իւր յանցանքի համապատասխան ծանր երազ է
տեսնում և Սիմէոն ճգնաւորի խորհրդով Վասպուրականում շի-
նում է 1000 եկեղեցի և ներումն ստանում:

Դ. Ը (գլ. Գ, էջ 13) պատմում է որ Հերակլի թոռ Կոստանդին

կայսրը պատրաստում է յարձակել արաբների վրայ. թուղթ է
գրում երկու անգամ Թէոդորոս Ռշտունուն՝ միացած Սմբատ Բագ-
րատունու հետ, գալ օգնութեան: Թէոդորոսը երկիւղից համա-
ձայնում է, բայց խորհուրդ է տալիս իւր Վարդ որդուն նշնդել
յոյներին: Հօր խրատին հետեւելով, Պատրիկը զիմում է յունաց
զօրավար Թէոդորոսի որդուն և առաջարկում իրեն յանձնել Եփրատ
գետի վրայ կառուցած նաւակամրջի պահպանութիւնը: Վասնգա-
ւոր միջոցում կտրում է կամրջի լարը և յոյներին պարտութեան
մատնում:

Դ. Ից օգտւում է Վարդանը, մի նախադասութեան մէջ ամ-
փոփելով գէպքի յիշատակութիւնը (էջ 68):

Կարեոր է Թ. Արծ. մի տեղեկութիւնը (գլ. ԻԹ, էջ 255).
Գապիկ Արծրունի «շինեաց զհողարլուր բարձրավանդակն ի Մահ-
աշա գեօղ յափն գետոյն յիւս կոյս, որ հայի յխտանն Ռշտու-
նեաց, յորում տեղւոյն յառաջագոյն ապարանք պարսպաւորք
եղեալ էր Վարդ Պատրիկի Ռշտունւոյ հայկազնոյ»: Եւ վերջիշեալ
պատմութեան մէջ գրում է. «Վարդ պատրիկ մտեալ ի արքունիս
իւր, որ մօտ էր ի ծովն Ռշտունեաց, որ կոչի Մահիրաշայ»:

Որ Վարդ Պատրիկը բազմաթիւ եկեղեցիներ է շինել, յիշա-
տակում է նաև Յոհան Մամիկոնեանը. «Իշխանն Արծրունեաց,
որում անուն կոչիւր Վարդ Պատրիկ. սա շինեաց բազում եկեղե-
ցիս և վանօրայս» (նր. Վեհեա. Թ. 1889 էջ 9):

ԻԴ.

8.—Եւ երկարօրէն պատմել է Տաճատ Անձեացու գործերը,
բազարձակ առասպելի եղանակով: Սա առանց իմանալու սպա-
նում է Բաղդատի Մահմատ թագաւորի որդիներից մէկին, երկիւ-
ղից փախչում է Յունաստան. պատերազմի մէջ մահանից ազա-
տում նոյն թագաւորի երկրորդ որդուն և իբրև վարձատրութիւն
ստանում իշխանութիւն Հայաստանի վրայ: Ստանի կոիւնքի
մամանակ հայ իշխանները ծածուկ սպանում են նրան:

Դ. Ը (գլ. ԼԵ, ԼԹ) միայն յիշատակութիւնն է անում, նման
բայց ոչ նոյն մանրամասնութիւններով: Սա պատմում է, որ
Տաճատը, «որդի Գրիգորի ի տանէ Անձեացի, փախստական յիշ-
խանէն Իսմայէլի առ կայսրն», ի՛նչ տարի հաւատարմութեամբ ծա-
ռայում է յոյներին և քաջագործութիւններ կատարում: Իսմայելացոց
Մահմատի որդի Ահարոն զօրավարը յոյների դէմ պատերազմում
նեղն ընկած, երգմամբ ընդունում է Տաճատի առաջարկը՝ մոռանալ
անցեալը և աղատւում է նրա ձեռնմուտութեամբ: Մահմատը տալիս
է Տաճատին ի վարձատրութիւն պատիւ իշխանութեան ի վերայ

Ը 72ա), ԺԳ (85բ): Այսպէս անկանոն և անհամաչափ զբաղմունքներն շարժեքը իսկապէս անհասկանալի է: Եթէ ունին մի բացատրութիւն, այդ այն է, որ հին օրինակի մէջ կղերն են այդ տառահամարները և արտագրողը ձախ ու ծռռ, անուշագիր կերպով արտագրել է ինչ որ տեսել է: Բնագիրը հաւանական հին էր, որի նշաններին է աւելի գործածութիւնը փոխանակ օ. ի: Գուցէ նրա մէջ պակաս էին նաև որոշ էջեր և արտագրիչը, լրացնելու յուսով: չգրած երեսներ է թողել իւր օրինակի մէջ:

Արտագրութիւնը կատարւած է վերին աստիճանի անխնամ և անհասկացած ձևով. ակնյայտնի տառատախտիկներ, նոյն բառի մի քանի ուղղագրութեամբ արտագրութիւններ, նոյն յատուկ անունը, նոյն երեսում շատ անգամ, ամենատարբեր ձևով ուղղագրւած, հասկացւած բառեր, անթիւ բացեր և թերութիւններ՝ բառերի ու անշուշտ նաև հատւածներ: Բոլորն աշխատել ենք անփոփոխ վերարտագրել շղագրով ցոյց տալով սխալը, փակագծի մէջ առնելով մեր զգուշաւոր սրբագրութիւնը և ծանօթութիւններ մէջ առնելով կատարւած որեւէ փոփոխութիւն: Չ Ոսկեփորիկ մի օրինակի և Արարատի տպագրութեան բաղդատութիւնները շատ անգամ օգնում են բնագիրը պարզաբանելու և հասկանալու: Արտագրողի այդքան կոպիտ սխալները բացատրում են անշուշտ ամենից առաջ իր տգիտութեամբ, ապա հին Ձ-ի աղաւաղում և եղծւած վիճակով:

Արտագրութեան ժամանակը շատ նոր է, ԺԷ-ԺԹ գար. ինչպէս ցոյց են տալիս շղագրին մօտ նոտրագիրը և թուղթը՝ Ձ-ի երկրորդ մասն էլ թէև դարձեալ յիշատակարան չունի, բայց վերջում պահւած է թւականով մի գրութիւն, որ Արարատ կրեւտացու ընդօրինակող ձեռքովն է գրւած: Այդ գրութիւնն է.

Թղ. 195բ. — «Եղև յայտնի ս. բյ նշանին որ ի վարագ ս. բ. նշանի յետեղեցոյ շինման. 1264 մ. յսի շարաթ աւուր որ կիւրակէն էր աօն երեման ս. բ. խաչին. և այս ս. բ. նշանս ոչ թէ առաջին որ աւաք ս. բ. նշան ասի և աօն կատարի անունն ն. բ. վարագայ խաչի ալ յետին ժամանակիս յայտնի ս. բ. նշանս որ ըստ կարծեաց դեռարդեն է, բայց յետոյ ստուգեցուցաւ»¹⁾:

Այս տեղեկութեան հիման վրայ, եթէ Արարատի մասը գրւել է 1815 թ. մի փոքր առաջ, Շ-ի մասը կարող ենք տանել ԺԷ դարը, ոչ աւելի հետո: Գ. Տ.—Մ. ԺԷ դարն է ընդունում:

ԻԶ.

Գ. Տէր Մկրտչեանը արտագրել է Ձ-ի միայն մի մասը, սկսած Թղ. 34բ: «Եւ կացեալ Պատրիկն ամս Ձ և վախճանեցաւ», մի կողմ թողնելով սկիզբը: Ձ-ը այդպիսի բաժանման ոչ մի կուսան չի տալիս: Նրա մէջ կան միայն երկու գլուխ՝ կարմրով գրւած, Թղ. 2ա. — «Պատմութիւն յաղագս Մուրիկայ, թաղին հոռոմոց», և Թղ. 4բ. «Պատմութիւն Հերակլեսի թագաւորի յունաց»: Իսկ սրտեղից Գ. Տ.—Մ.—ն է սկսել իւր արտագրութիւնը, բաժանման ոչ մի նշան չկայ: Թղ. 34ա. գրւած է. — «Եւ էր թվականն հայոց (Թղ. 34ա). բճ և կացեալ պատրիկն ...»:

Գ. Տ.—Մ.—ը հիւանդութեան ծանր օրերն էր ապրում, երեսուն տարի ոտները գործածութիւնից զրկւած, անգամալոյծ վիճակում վերջին երեք տարին անկողնից դուրս գալ և նստել անգամ չէր կարողանում: Իւր ծանր հիւանդութեան բոլոր մանրամասնութիւնները բժշկից աւելի ինքն էր հմտօրէն ուսումնասիրել, դիտակցում էր նրա յառաջխաղացման հանգամանքները և հաւանօրէն զգում էր, որ անկարող էր լինելու սկսածը վերջացնել: Նա գիտէր, որ Ձ-ի սռաջի մասը, չնչին բացառութեամբ, բանասէրներին արդէն ծանօթ է, քանի որ Հացունեաց Թաչի Պատմութեան անւան տակ գտնուում էր Ճառքնախորհրդի մէջ, մի մասը տպագրւած էր Արարատ ամսաթերթում, հ. Մ. 2ամչեանը իւր պատմութեան մէջ օգտագործել էր և բաւական յաճախ արտագրւած է հին Ձ-ում:

Ահա այդ պատճառով նա թողնում է Ձ-ի առաջի մասը, արտագրում և ուսումնասիրում է միայն երկրորդը, որ մինչև այդ ժամանակ անյայտ էր և պատմական հետաքրքիր բովանդակութեամբ լեցուն:

Գ. Տ.—Մ.—ը արտագրութիւնը կատարել է հասարակ մատիտով, ամբողջը բաժանել 132 հատւածների և իւր սրբագրութիւններն ու ծանօթութիւնները նշանակել է լուսանցներում: Արտագրութեան վերջի 59 երորդ թերթի վերայ դողացող ձեռքով գրել է.

«Այստեղ վերջանում է Սմբատ Բագրատունու (մի բառ չի կարդացւում) ընդամենը 555 էջ (?)»: Նոյնը կրկնւած է 60-րդ թերթի վրայ. — «Այստեղ վերջանում է Սմբատ Բագրատունու առաջին մասի պատմութիւնը, որ հիմնւած...» Ձեռը դողացել է և շարունակութիւն չկայ:

Թղ. 61 տալիս է Ձ-ի նկարագրութիւնը.

— (Հ. 1371 փոքրագիր, կաշեկաղմ. կաղմի մեծութիւնը մօտաւորապէս 15—10 սանտ. թուղթ, էջ 1—85 Հացունեաց խաչի նորագիւտ խմբագրութիւնը իւր թարմ սկզբեամբ: Հին գործարար

1) Այս գրութիւնը վրիպել է Գ. Տ.—Մ.—ի ուղղութիւնից:

նային թուղթ, ջրանիշներով. տարբեր գրիչներից. նույն շղագիր. անյիշատակարան, հաւանորէն 17-րդ դարու գործ: էջ 86—193 աւելի նոր գրութիւն, նորագոյն թղթի վրայ, պատահաբար մտած է նոյն կազմի մէջ, առանց հեղինակի անուան. Պատմութիւն Արարհամ կաթողիկոսի կրեապուղ, տպագր. էջմիածին 1870 թ.: Չկայ որեւէ յիշատակարան: Լիւս անապատի կնիքը էջ 1: Բերւած է 2-ը վասպուրականից:

Շարունակութեան մէջ Գ.Տ.Մ.-ը տալիս է էջմիածին բերւած հ. 646 Ոսկեփորիկ—Ճառնտրի համառոտ նկարագրութիւնը, որի մէջ գտնուում է Հացունեաց Խաչի Պատմութիւնը:

Ցանկանալով հարազատութեամբ վերաբարդել ակնաւոր գիտնական Իսկուստ ձեռ—Մկրտչեանի վերջի գրաւոր աշխատութիւնը, նրա մէջ որեւէ փոփոխութիւն չենք մտցնում. նոյն իսկ ի վրաս բնագրի ամբողջութեանը: Մենք պահպանում ենք նրա բաժանմունքները. 1—132 սկսում ենք նոր էջից և լուսանցի ծանօթութիւնների վրայ շատ քիչ բան ենք աւելացնում:

Մենք արտագրել ենք առաջի մասը. թղ. 1ա. —34. նոյնպէս բաժանել ենք հատւածների, միայն աւելի խոշոր, ամբողջը բաղդատել ենք էջմիածնի 1888 թ. Արարատ ամսագրի մէջ տպագրւած Հացունեաց Խաչի պատմութեան և Մովսէս Երզնկացու ձեռքով կազմւած Ոսկեփորիկ Ճառնտրի բնագրերի հետ: Բաղդատութիւնը ցոյց տւեց, որ սկզբնական բնագրից փոխ առած հատւածները Ճառնտրի և Ոսկեփորիկ կազմողները խոշոր փոփոխութեան են ենթարկել. աւելի յարմարացնելով վարձագրական ձևերին և իրենց հասկացածի պէս են սրբագրել նաև սկզբնաւորակ լիզուն:

2-ի սրբագրութեանը օգնել է Եր. Տէր Մինասեանը, որի հետ բաղդատել ենք բնագիրը, իսկ իմ հիւանդութեան պատճառով վերջի մէկ ու կէս մամուլը միայն նա է սրբագրել:

Տպագրական մի քանի ուղղւելիքներ առանձնապէս չենք նշանակում:

Սեպրուայ եպիսկոպոս.

Մայիս, 1921 թ.

• • • • •

1. (1ա)--- (լուց) | եալ ջահս մոմեղէ | ն (սար) | կաւագունս իւր մի-- | և եկեալ ի տեղին ուր էր--- և շուրջ գնովաւ տրեալ մեծ | այժայն բարբառէին և անկ | արծակի դարդեան արք վաճ | տրեալնք դարձուրեցան: 3
Եւ յա | լուցեալ գնացին առ նոյ և առ | են ցմանողոն.
«Զինչ է որ լեւմք, նես | տոր Սարգիս, գառնէս զայսմանէ»: Եւ ասէ. «տեսիլ երկնից տես(ի) | ի վերայ սորայ և լոյս մեծ և հրեշտակք, որ ասէին թէ մարգարէ է | սա մեծ և զոր ինչ ասէ դայ, ճշմարիտ են բանք 40
զորայ»: |

Եւ ապայ գմտաւ եկեալ արքն | վաճառականք. «արդար էին բանք զորայ, | զոր ասէր մեզ, յորժամ գայաք ի ճանապարհին»: | Եւ յարուցեալ գնացի(ն) զճանապարհս իւրեանց: | Եւ յորժամ դար(1բ) (ձան յաշխա)րհն 13
իւրեանց և գնացին (իւրաք)անչիւր ի տունս և այս

4. Փոխ. տեսալ. 8, 2. տես ի վեր. 44. 2. գնայի.

1. Թերթ 1—6 անկիւնները մոշւած են ու կարկատւած, որով պակաս են բառերի մասեր. թղ 1^ա լուսանցում նորագոյն շղագրով «Քարոզգիրք» և անկիւնում կնիք Լիւս անապատի: Սկիզբը թերթի է:

7. Թ. Արծրունի (գլ. Բ էջ 99—101 Պարբ.) պատմում է նստորական Սարգիս ԲՆիրայ մոնաղոնի հանգիպումը իբրեւ վաճառական եգիպտոս եկած Մահմետի հետ, որը տեսիլներ էր տեսնում: Տես Վարդան, էջ 63. (Վենետ.). Միս. Անեցի, էջ 36 (Պետերբ.), Կիր. Գանձ. էջ 55 (Հրատ. Դուկ.). Մ. Կազակ. էջ 6 (Պարիզ): А. Мюллеръ, История Ислама, СПб. 1895, էջ 51 ԲՆիրայի պատմութիւնը համարում է առասպել:

11. Սկզբում մի էջ տալիս եմ բնագրի տողերի չափը՝ որոշւած ուղիղ գծերով:

-----առաջը երթալոյ հետ ճանապարհին Մահմէտայ:

2. Եւ լուաւ զայս Ճապարացի Քասրէ արքայն Պարսից
 և խնդրէր սպանանել զՄահմէտ և տալը թէ. «նայ
 30 ուսեալ էր հերձուածս Ասորեստանեաց և կամի խարանել
 զպաշտօն կռոց մերոց»: Եւ յարուցեալ Մահմէտ և Ալի,
 առեալ զՓատմայ, ելին աշխարհէն իւրեանց ի Պարսից
 և եկեալ բնակեցան աշխարհն Բաբելացոց: Եւ էր սկիզբն
 թվականին հայոց. 12:

3. Եւ արար Մահմէտ սկիզբն շինել զՊաղտազ քա-
 40 ղաք մեծ առ եզր գետոյն Երրատայ: Եւ եղև հակառա-
 կութիւն ի մէջ Ալի և Մահմէտ(այ): Եւ կալեալ զմի կողմն
 գետոյն Ալի(2ա), և զմիւսն Մահմէտ, (----- պատ)
 երազմ ընդ Ալի և ընդ Մահմէտ. զի ոչ էթող զպաշ-
 45 տօ(ն մարգ(--)թեան զոր ունէր Ալի: Եւ խորհէր ըսպա-
 նանել զՄահմէտ. և ոչ կարէր. զի քոյր նորա Փատմայ
 կիրն էր առ Ալիէ և նա ոչ տայր սպանանել զՄահմէտ:

3, 2. ձապտ քարոյ: 4. Փոխ. Խափանել. 14. 2. դօր: 16. 2. ալ.

8. Մամ. Անեցի (էջ 88). «Ոմանք ի պատմագրացն գեղն Մահ-
 մէտի ի Կն թ. ասեն, և այլք ի Կն և այլք ի ԿԼ»: Պատմական թւա-
 կանն է 611, մինչ այստեղ 587 է. իսկ Մահմէտի ծննդեան թիւն
 է 570 մօտաւորապէս:

14. օ և աւ գրութիւնը միշտ պահպանուած էմ անփոփոխ. հա-
 մեմատ 2-ի:

ՊԱՏՄՈՒԹԻՒՆ ՅԱՂԱԳՍ ՄՈՒՐԻԿԱՅ ԹԱԳԱՒՈՐԻՆ ՆՈՒՄՈՑ.

4. Յեա այսորիկ մեռաւ Մուրիկ արքայն Հրոմոց: Եւ
 նայ էր արեալ Զաքարն քուրն Գասրէին՝ արքային Պար-
 սից: Եւ եղև սպանումն Մուրիկայ այսպէս: Զի յորժամ 5
 թագաւորեաց Մուրիկ ի Կոստանսինուպոլիս առաքեաց
 զմի ոմն աշխարհն իւր ի Հայք, ի քաղաքն Անի: Եւ նայ
 էր պարտիպան: Եւ եկն այրն Հրոմայեցի և եգիտ
 զԴաւիթ զհայրն Մուրիկայ: Եւ կոչել զնայ առ ինքն՝ ասէ
 ցնա. «կոչէ (2 բ) զքեզ որդին քո Մուրիկ, քանզի թա- 40
 գաւորեաց Հոռոմոց»: Իբրև լուաւ Դաւիթ, հայր Մուր-
 կայ, ծիծաղեցաւ և ասէ. «ոչ կարեմ գալ. լաւ համարիմ
 45 զսակաւ պահէզս իմ քան զթագաւորութիւն Հորոմոց,
 քանզի ով տայր թագաւորել մարդոյ աւտարականին»:

Եւ բերեալ հաց եղ առաջի նորա և ինքն էմուտ 45
 ի պարտէզն իւր և սկսաւ զմեծայմեծ բանճառս տակցի
 խել. և առեալ զմանտարն տունի արկանել ի տեղի
 մեծայմեծացն: Եւ զայն տեսեալ այրն Հրոմայեցի ասէ.

1. 2. թագին. 4. 2. փոխ. առեալ. 4. փոխ. «Գասրէին», որ այս
 2-ի մէջ սովորական է Խոսրովի փոխարէն:

1. Գրած է կարմրով, իբրև վերնագիր:

4. Յետոյ պատահում է Զաքարն, տղամարդու անուն:

7. Պակաս է. «առ հայրն իւր», ինչպէս երևում է մօքիցը:

9. Կիր. Գանձակեցի 46. «Զսա (Մուրիկ) ասեն ի Հայոց, յՕ-
 շական զեղջէ. և այլք թէ ի Տարօնոյ .. կէսք ասեն զսա յԱրփսուս
 զեղջէ Կապադոկացոց»: Ասողիկ, (141), յիշում է ասացածքը.
 «Աստի յՕշական խունի առաջի»:

18. Կիր. Գանձ. 47. «զմեծամեծ կաղամբսն որ ի պարտիզին
 անդ, արմատախիլ առնել, կտրել զգլուխն, և զմանունսն փայփա-
 յել»:

«զինչ գործես զայդ»: Եւ նայ ասէ, «այսպէս արժան է լինել»:

Եւ յորժամ դարձաւ այրն և եկն առ արքայն Մուրիկ, եւ ոչ երբեր զհայրն նորայ: Եւ պատմեաց առաջի 3 արքային զոր առնէր հայր նորա: Եւ ապայ (3ա) ի միաս եկեալ արքայն (Մուրիկ) և ասէ թէ «զայն վասն մեծ(ամեծ)ացն իմոց խրատ ետ ինձ»: Եւ կալաւ զամենայն մեծքն Յունաց աշխարհին, զոմանս ի ծով ընկղմեց և զոմանս ար/եկեաց արսորս, և փոքրզուն 40 արանցն ետ պատիւ պատրելութեան և զօրավարութեան, և կարգեաց զաւրք ոսմկաց և զաւրավարաց: Եւ հաստատեցաւ թագաւորութիւն նորա ուժ:

5. Եւ եկեալ զամենայն աշխարհն Հոռոմոց և դարձեալ ի կողմանս հարաւ(ոյ) և բռնայեար կալաւ զԵգիպտոս. և եկեալ յԵրուսաղէմ, և ածեալ պարիսպ շուրջանակի և պատեց և շինեց զեկեղեցիքն, զոր աւերեալ էր անօրէն կայսրն Հորոմոց Վաղէս. և ձգեաց զձեռն իւր արեւելք, և բռամբ էած զաշխարհն Հայոց, (3բ) Աղվանից և Ափխազաց (---)բռնացաւ ի վերայ յարեւելից և յարեւմտից, և հարաւոյ:

Եւ զՄախազ ոմն ի յաշխարհէն Հայոց կացոյց ի յարեւելս, այր հար և անաւրէն: Նայ շինեալ զամրոցն արարն Խորիան զեառոյ և կոչեաց զնայ Մախազիբերդ: Եւ

7. 2. իմոց կրկնած: 9. փոխ. արգելեաց: 13. փոխ. կալեալ.
14. 2. հարաւ. 16. 2. պատկեց. 22. 2. ոյմն. 23. փոխ. առ ափն.

13. Շարունակութիւնը ընդօրինակւած է Երզնկացու Ոսկեփորիկ Ժողովածուններում և ճառընտրաններում: Ընտրաններից արտատպւած է Արարատ, 1888, էջ 399—401. «Պատմութիւն աւր. խաչեկն ու Հացունեացն կոչի: Կնշանակենք աչքի ընկնող տարբերութիւնները:

19: Ոսկեփ. «զաշխարհն լազկաց որ են Ափխազք». Արար. «Եգիպտոսի և Միջագետաց, Ասորւոց և Հայոց, Վրաց և Ափխազաց»:

22. Արար. «շինեաց և զամուրն Անի առ ափն Ախուրեան գետոյ»:

արհասարակ խաղաղացոյց զերկիրն ամենայն, զոր ոմանք յառաւս արկեալ ասեն, թէ «զինչ ի ժամանակին Մուրիկեա որ նստել է անհոգս»:

6. Եւ կալաւ զթագաւորութիւն Հորոմոց ամս. ԻԶ. Եւ հարկիւ ածեալ զՔասրէ զարքայն Պարսից, և առ զքոյր 3 նորա ի կնութեան, և բերեալ զնայ ի Կոստանդինուպոլիս: Եւ ծնաւ որդիս երիս և դուստր մի:

Եւ ետ այսորիկ էր այր մի յաքսորս ի կղզի մի, որ ընդդէմ Կար(4ա)ամայ է, յղարկեաց ն(---)որդի ի Կոստանդինուպոլիս (: Եւ) միայբանեցոյց զմարդիկ ի դրան 10 արկունի և սպանին զարքայն Մուրիկ ի սեղանն՝ ի ժամ ճաշոյն: Եւ յղարկեցին հանին զՀերակլէս և թագաւորեցոյցին զնայ. և նայ զորդիսն Մուրիկայ առեալ սպանէր: Եւ կինն Մուրիկայ ելեալ զնայր ի յաշխարհն Պարսից առ Քասրէ . . . :

1. փոխ. առհասարակ: 1. 2. Խաղացոյց: 3, 2. Մուրիկս: 8. 2. Փոխ. յետ:

3 Առաքել Դարբիսեցի. զլ. Դ. էջ 47, Արարատ. 399:

9. Ոսկեփ. «Որ հանդէպ մատայ». Արար. «Եւ զմի ոմն յիշխանաց յունաց՝ Հերակլ անուն ընկեցեալ էր յաքսորս Մուրիկ արքայն և էր ի կղզւոյն, որ հանդէպ է Կամատայ: Արար. «առաքեաց զաղտագողի»:

15. Հմտ. Սերէոս, զլ. ԻԱ, Թ. Արծրունի, զլ. 9, Վարդան, էջ 60 (Վենետ). Մխ. Այրիվանեցի, էջ 290 (Մոսկւա), Յոհ. Կաթուղիկոս էջ 73 (Հրատ. Ղուկ) 3. Ս. Անեցի էջ 71. Կիր. Գանձ. էջ 50. Յոհ. Կաթ. էջ 73 (Ղուկ. Հրատ.), Կրումբախեր Պատմ. Բիւզ. կայսրների (իմ թարգմ. էջ 108) Մօրիկին յաջորդում է Փոկասը: Նոյնն է Զուանշէր (էջ 95—96) որ Քասրէ է զործածում փոխան. Խոսրովի: Նոյնպէս Քասրէ ձեռն ունի Վրաց տարեգրութիւնը, հրատ. M. Brosset. 1. էջ 165.

15. 2 ակներև թերի է, թէ 2-ի արտագրութեան մէջ թերի լինելու ոչ մի նշան չկայ: Օրինակ ծառայող բնագիրն անշուշտ արդէն թերի էր: Ոսկեփորիկի և ճառընտրի մէջ կայ թերի մասը — «Եւ կինն Մօրիկայ ելեալ զնայ առ Խոսրով Եղբայրն իւր և պատմեաց զամենայն անցսն աղէտիցն զոր արարին Հոռոմք: Իսկ Խոսրով արքայ վրէժխնդիր եղև արեանն Մօրիկայ. և առաքեաց զԽոսրիան զօրավարն իւր բազում զօրօք և փղօք յաշխարհն յունաց. և աւերեաց զաւ-

— և զարախողող արարեալ և բազում գերիս վարեալ ի աշխարհն Պարսից: Եւ եկեալ ի նմին այլ տարին զնոյն կատարեաց աշխարհն յունաց և դարձաւ: Եւ յետ 2 տարուն եկն եւ նոյնպէս արար եւ անապատ արար զերկիրն Յունաց ի մարդոյ և ի յանասնոյ, զի ոչ գլտան կերք մարդոյ եւ անասնոյ:

(4բ:) (ՊԱՏՄ) ՈՒԹԻԻՆ ՀԵՐԱԿԼԵՍԻ ԹԱԳԱՒՈՐԻ ՅՈՒՆԱՅ.

7. (Եւ) ապա Հեռակալ արքայն (Յուն)աց միաբանեաց զամենայն յերկիրն Փրակկաց, Յունաց և Հայոց մեծաց և Սփիւազաց և ճանապարհ արարեալ ի յարեւելք և եկն էհաս ի Թէոդոյաւուլիս, որ է Կարնոյ քաղաք, եւ տեսեալ զքաղաքն ի հիմանէ քաղեալ, եւ կամեցաւ շինել զնայ: Եւ տարակուսեալ էր վասն իսաչին Քրիստոսի, զի ոչ գիտէր թէ ո՞ւր գտցէ զնայ: Եւ մատեաւ առ իայ 13 այր ոմն (ի) նախարարացն, որում անուն էր Կոստանդին և ասէ. «Թէ կամիս, արքայ, ես տեղակացեալ գտանեմ զիսաչն Քրիստոսի»: Եւ ասէ արքայն Հերակլ.— «Եթէ հնար է ջանա զոր ասես»:

2. 2. վառեալ: 3. փոխ. աշխարհին: 6. 2. վերք, երկաթազիր 2-ի 7 և 4 տառերի փոխադրութեամբ է բացատրուած: 18 2. շանայ:

մենայն աշխարհն Հոռոմոց. և ջանաց մտանել ի քաղաքն գերապանծ Կոստանդինուպոլիս և ոչ կարաց. զի ընդգէմ էր ծովն: Բայց դարձաւ ի յունաց ի յԱսորեստան ի Շամատունն և ի Պաղէստինէ և մտեալ ի սուրբ քաղաքն Երուսաղէմ աւերեաց և տապալեաց ի հիմանէ. զեպիսկոպոս և զքահանայս սրով կոտորեաց և զամենայն քաղաքն ի սուր մաշեաց: Եւ առեալ զիսաչն տէրունական և զայլ աստուածընկալ սրբութիւնս եկեղեցեացն, և այլ բազում մարդարանակա՝ մանկանց և կանանց և տարաւ յաշխարհն Պարսից: Եւ դարձեալ ի զալ տարուոյն զնոյն արար»:

Տես Սոփերը 2, 89—90 Պատմ. Ներս. և Сборникъ Причтъ Вардана, III. էջ 62:

7. Երկրորդ վերնագիրը նոյնպէս կարմրով՝ վերստին կազմեւիս, կիսով չափ վերեւ ծայրերից կտրուած է:

8. Ոսկէփ. և Արար. «Եւ միաբանեաց զգորս աշխարհին Յունաց և Հայոց և Սփիւազաց» չունի «Յրանկաց», որ անշուշտ նորագոյն յաւելուած է:

8. Եւ ապա կազմեաց այրն զՉորիս և գանձաբազումս և հանդերձս պատուականս և գնացեալ Եհաս յաշխարհն Պարսից, ի քաղ(5ա)աքն Գանձակ և ի Շահաս(տանն), որ Ոսկի քաղաքն կոչեն, որ է Թաւրէժ: Լվան քաղաքացիքն և ասեն. «Բարի եղև մեզ աւուրս այս՝ միկ, զի զոր ինչ ցանկալի էր սրաից և աշաց մերոց, գտանի առ վաճառականս այս Հոռոմայեցի»: Լուս և արքայն Քասրէ և կոչեաց զայրն վաճառական, հարցաւ ցնայ և ասէ. «Որմէ՞ աշխարհէ ես»: Եւ նայ ասէ. «աշխարհէն Յունաց»: Եւ ասէ արքայն. «ունի՞ս վաճառս 10 պիտանի»: Եւ նայ ասէ. «այո, արքայ, և ոյժ պիտանի, ունիմ հանդերձս պայծառս և անաթս ոսկեղէնս ընդ իս և ականս պատուականս»: Եւ բերեալ եդ առաջի արքային: Եւ հաճեցաւ արքայն: Եւ առեալ ի հանդերձիցն և ոսկոյ անաթիցն (5բ), (և) պատուական 13 ականցն. և տվեալ զգիրն վաճառին իւրոյ, որչափ և ուզէր:

9. Եւ ել համբաւ վաճառականին ընդ ամենայն քաղաքն և ցանկութեամբ գային ամէնէքեան ի վաճառականն և նայ ջանայր և հնար(էր) գտանել զտեղի սուրբ 20 նշանին Քրիստոսի, վասնզի այն էր պատճառն գալոյն

2. 2. Արար. «հանդերձս պայծառս և ականս պատուականս»:

4. Այս Գանձակն է «Գանձակ Ատրպատականի», որ յաճախ յիշատակուած է Փ. Բիւզանդը. (սահմանադաշք թաղաւորին Հայոց որ նստին ի Գանձակ Ատրպատականի) էջ 141, տես նաև էջ 191, 202, 205, 241 ևլն, ըստ Նոյրեկէի (Tabari, թ. 100) գտնուած էր Ուրմիա լճի հարաւ արեւելքում, Մարաղայի և Զինջանի միջում Թախթ-ի Սուլէյմանի աւերակների տեղում, որ Սասանեանների օրով կարեւոր կրօնական կենտրոն էր (Հմմտ. Ն. Աղոնց, Հայաստանը Յուստինիանոսի դարում, ՍՊԲ, 1908, 2, — 226): Մինչդեռ այստեղ նոյնացրած է Թաւրէժի հետ:

4. Ոսկ. Արար. «ուր ոսկեքարն գործի»: Ն. Մատ 30. «ոսկեկարն» (T. P. IX. էջ 50):

4. Ոսկ. Արար. «և ստուգարանի դա է վրէժ»:

7. Արար. «Գիւտ է Հոռոմոց»:

իւրոյ ի Պարսիկս, զի պատուական ըստ խաչին գտա-
նիցէ թէ ուր է: Եւ էր այր մի պատուական ի գրան
արքային Քասրէի և բարեկամ թագաւորին: Եւ նաչ
եկեալ առ այրն Հրոմայեցի վաճարականն և գնեաց
3 ի նմանէ հանդերձս պայծառս և տկանս պատուականս,
և անօթս ոսկոյ: Նայ իմացաւ զայրն բարեմտութիւն
և եղև նմա (6ա) սիրելի և բարեկամ և ավեալ հանդերձս
ոսկէթելս և ոսկեղէն անօթս և պատուական տկանս: Եւ
եղէն սիրելիք իրերացս: Եւ երթայր երեւելի այրն առ
40 վաճարականն Հրոմայեցի և աւուր միում ասէ ցնայ,
«այս բազում աւուրք են, զի ես առ քեզ խամ, եկ և
դու ժամ մի ի տուն իմ. զի արարից քեզ փոխարէն
բազում ծախս(ւ)ց քոց»: «Գամ օժար կամօք»:

Եւ եղև աւուր միում առականց զծառայս իւր
45 կոչել զվաճառականն ի տուն իւր. և գայ: Կազմեաց
նմա պայծառ բազմականք և ճաշ դանադան պիտոյիւք:
Եւ նայ առեալ զհաց միայն ճաշակէր: Հարցաւ ցնայ այրն
Պարսիկ. «զի՞նք ոչ ուտես»: Եւ նայ ասէ. «այս .Գ. ամբ
են զի ոչ եմուտ ի բերանն (6բ) (իմ մ) իս կամ այլ փա-
20 փուկ կերակուր»: Եւ ասէ այրն Պարսիկ. «ընդէր և
կամ զինչ է որ չուտես»: Ասէ վաճարականն Հրոմայե-
ցին. «զի ուխտ կալեալ եմ ես մինչև յերկիրպագանի-
ցեմ փայտին սրբոյ զոր գերեցին զօրքն Պարսից ի քա-
ղաքէն Երուսաղէմէ, և ապայ ճաշակեմ միս կամ այլ
փախուկ կերակուր: Լուր ինձ որ ասեմ քեզ, թէ հնար

1. Փոխ. փայտ. 6. 2. գանն: 9. 2. երկրացս: 11. փոխ. դամ:
43. Արար, ծախուց, 43. փոխ. յօժար: 45. 2. գաց: 16. Արար, «և
զինի անուշամոս»: 23. 2. զօր գրեցին: 24. 2. էմէ. 25. փոխ. փա-
փուկ 25. Արար. «և այլ ուտեաց կերակուրն».

2. Ըստ Սերէոսի (էջ 99) խաչափայտը Հերակլ կայսրին վե-
րագարձել է խոտիւմ զօրավարը և փոխարէնը ընդունել Պարսից
թագաւորի թագը: Տես նաև Յով. Կաթ. էջ 76. Ասողիկ 117,
Թ. Արծր. գլ. 9, էջ 96—97 և Պր. Ն. Մանի էջմիածնի ճառընտրից
տպած «Յաղագս սրբոյ խաչին ի Հերակլա պատմութեանց (T. P.
IX. 52—59):

էր, բերելիւ առ քեզ գնշան փայտին»: «Բայց չէ հնար
ունեքէ ձեռնայնաս լինել այն տեղին, որում կայ խա-
չաչփայտն ձեռ, վասնզի տեղին այն սենէկ է թագաւո-
ւորին մեռոյ Քասրէի, այլ թէ կամ իս տարայց զքեզ մօտ
առ տանն որում կա նշան խաչին»: Եւ նորայ շնորհայ-
5 կալ եղև նմա:

յԱրուցեալ երկոքինն եկին ապարանս արքային Պար-
սից և ցուցեալ (7ա) զտունն ասէ. «աստանաւր կ(այ)
փայտ խաչին ձեռոյ»: Եւ նայ անկեալ երկիրպագանէր
առաջի տանն: Եւ գնացին իջեւանս իւրեանց: Եւ նա
10 փութապէս յղարկեաց արքային Հերակլեայ:

10. Եւ էր թագաւորն Հերակլէս բնակեալ ի քաղաքն
Կարնոյ և սկիզբն արարեալ շինութեան պարսպին զոր
քանդեաց խորիան զաւրավարն Պարսից.

Եւ հասաւ այրն առաքեալ ի վաճարականէն առ ար-
15 քայն Հեռակլ: Եւ նայ միայբանեցոյց զաւրքն Հայոց եւ
զՎրաց եւ զԱղուանից, զՄիջագետաց եւ Յունաց եւ
զԹուսնկաց եւ առաջ ել գնաց երկիրն Վասրուրականի:

Կեալ տիկինն Սիւնեաց, որոյ անուն էր Բիւրեղ,
եկն ընդ առաջ արքային Հերակլի եւ եբարձ գանձս ու-
20 կոյ եւ հանդ(7բ)երձս պատուականս եւ բազում ձիս եւ

3. փոխ. ձեր: 4. փոխ. մերոյ: 5. 2. նր, պէտք էր՝ նա:
7. փոխ. յարուցեալ: 15. փոխ. տա: 17. 2. զմիայագետաց: 19. 2. զի
կինն. Ոսկ. «լուեալ Բիւրեղ տիկին»: 20. 2. առքային:

6. Ոսկեփ. «զի է եղեալ ի սենեակ արքային խոտիւմ մեծաւ
պատուով: Եւ կան ի սպասու պաշտաման խաչին խնկաւք և մոմե-
ղինաւք եւ պն է մի Զաքարիայ և այլ ևս Բ. քահանայիւք որ ընդ
խաչին եկին յէմէ և անդադար կան ի պաշտօն հրամանաւ արքա-
յին մերոյ: «Զի Աստուած քրիստոնէից է», ասէ խոտիւմ արքայ:
Այլ թէ կամ իս, տարայց զքեզ հուպ առ տուն, յորում է խաչն և
պաշտօնեայ նորա»: Զաքարիայի մասին Հմմտ. Սերէոս, գլ. ԻԴ,
82. Ասողիկ. 93, 114, Վարդան, 61. Յովհ. Կաթուղ. 74:

9. Ոսկեփ. «երկիրպագեաց սր խաչին. 17. Ոսկեփ. «միա-
բանեալ գումարեաց դամենայն զօրս իւր՝ զՅունաց և զՀռոմէաց-
ւոց, զՄիջագետաց և զՀայոց, զՎրաց և զԱղուանից և գնացեալ
հասա ի յԱրտաղ գաւառ».

18. Արար. չունի «Փրանկաց»:
8. Արար. «հնաս յերկիրն Նախճըւանայ»:

զջորիս և .Ռ. զոչնս պատերազմի և զէնս ոսկեկուրս. ԳՃ. և սաղաւարտս .Ռ. և եբեր զհետ իւր արս պա- տերազմի: Եւ էր նայ կին զեղեցիկ և իմաստուն յոյժ և հաճեցոյց զարքայն Հեռակլ:

✓ 5 Սաղաց եկն էհաս ի աշխարհն Պարսից ևւ ընդ նմա բիւրս տասն արանց պատերազմողաց: Լւաւ ար- քայն Քասրէ զգալն արքա(յ)ին Հոռոմոց և կազմեաց զաւրս իւր և ել ընդ առաջ նորա ի պատերազմս և զրել սաղմ ի դաշտին Թալլէթայ: Եւ հասին ի վերայ նորա զօրք 40 Հորոմոց և կալան զարքայն Պարսից զՔասրէ և կա- պեցին երկաթի կապանաւք և գնացին ի քաղաքն ուր էր բնակութիւն Քասրէի. և շրջայտառեցին զնա և երիս աւ(8ա)ուրս առին զքաղաքն և քակեցին զամ- բոց: Եւ բացեալ զտուն գանձին եգիտ ի նմա զփրկա- 45 կան փայտ խաչին Քրիստոսի և ուրախ եղև յոյժ: Եւ արեալ բազում աւար և գերեաց զամենայն յերկիրն Պարսից և արար անաստ ի մարդոյ և ի անասնոյ և տարաւ ի գերութիւն:

✓ Եւ խաղաց զնաց բնակեցաւ ի Զարեւանդ գաւառի: 20 Եւ ազաչեաց Քասրէ զարքայն Հերակլ, զի արձակեոցէ զնայ ի խաղաղութիւն ի կապանացն: Եւ զադարեցին ի տեղին աւուրս .Լ. և շինեւ ևս յեկեղեցի մի փոքրա-

1, 2. զ շորիս: 1, փոխ. ոսկեկուրս: 14, 2. զամբոց. Ոսկ. զամուրան: 46, փոխ. առեալ: 22. փոխ. փոքրագոյն:

1. Ոսկեփ. «զրախ Ռ. և զէնս ոսկեկուրս ԳՃ ... և այլս պատերազմողս ԳՌ» 6. Արար. «զօրք հեծելոցն բիւրք ձ»:

17. Կիր. Գանձ. 51. «Հերակլէս զնաց յաշխարհն Պարսից, սպան զՍոսրով. զարձոյց և զսուրբ խաչն և առաքեաց յեղճ»:

18. Արար. «Եւ գտեալ զփրկական խաչն Քրիստոսի ժողովեալ ամենայն զօրացն երկրպագեցին նմա, և թագաւորն իւրն մատու- ցանէր խունկս և օրհնէր զԱստուած և ուրախութեամբ մեծաւ տօն մեծ կատարեցին զայն օր, որ է յունիս ամսոյ Ի»: Ոսկեփ. «Սահ- մի ամսոյ ժ»: ԿՊ. էջ 58. «Տաւնեցին նաւակատիս զաւր մեծ ի սեպտեմբերի ժԳ, իսկ ի միւսում աւուր զարձեալ տաւնէին, որ աւր ժԳ էր սեպտեմբերի ամսոյ»:

խոյն և կանկնեցին ի նմա խաչ և գրեաց ի նմա զա- մենայն իրս պատերազմի և ժամանակ թուականին: Եւ գիր տվեալ էր ի բաց միաբանութեան արքայն Հոռ- մոց Հերակլ և արքայն (Յբ) Պարսից Քասրէ. և գրին զսահման տեղին և կոչեցին զանուն տեղւոյն Հրամանս- 5 արայ: Եւ ապայ հրամանս ևս արքայն Հերակլ զօրաց իւրոց և կուտեցին հող ի տեղին և արարին հողաբլուր բարձր և ի վերայ նորա արձակեաց զարքայն Պարսից:

11. Դարձաւ յերկիրն Հայոց և եկեալ բնակեցաւ յեր- կիրն և ի դաշտն Ճարմանացոյ, մօտ ի քաղաքն Սա- 10 նատրկոյ որ Շաւարշան: Եւ եկեալ տիկինն Սունեաց բնդ առաջ արքային Հերակլի և բերեալ պատարագս բազումս առաւել քան զարաջինն: Եւ ասէ արքայն Հե- րակլ. «ով կին դու, ահագին աշխատեցար. ասայ ինձ զինչ արարից քեզ փոխարէն, ասա ինձ»: Ասէ տիկինն 15 Սունեաց. «Ով արքայ, ոչինչ պիտ(9ա)ոյ է ինձ ի քէն»: Ասէ ցնայ արքայն Հերակլ. «ճրշափ մեծ ես դու, որ զաշ- խատութիւն քո տանիմ ես անձամբ իմով. խնդրեա յին(էն) աշխարհ կամ այր մեծագլի, տաց քեզ. և կամ գանձս ոսկոյ բազումս»: Ասէ տիկինն. «ոչինչ պիտոյ է 20 ինձ ի ձեռաց քոց, արքայ, այլ եթէ կամիս տալ ինձ ՎՎՎ պարգեւս, ասեմ քեզ յառաջ՝ թէ ում նմանեցուցի զիս կամ զքեզ»: Ասէ արքայն. «ասայ զի լուայց»: Ասէ տի- կինն. «նման ես դու մարդոյ ճանապարհորդի և ես

11. փոխ. «Սինեաց», յաճախ:

2. Արար. «զի էր թուական Հայոց ՅԲ»:

6. Արար. Հրաման սարակ Ոսկեփ. Հրամանս արարաք.

7. Ոսկեփ. «հող իւրաքանչիւր ձիատուպրակ մի»:

7- Ոսկեփ. և Արար. աւել ունին «Այլ նա ոչ եկաց ի բան նորա», զոր դարձեալ կալաւ զնա Հերակլ եսպան և երարձ զթագաւորու- թիւն Պարսից: Եւ ինքն զարձաւ ի Հոռոմ ունելով զսուրբ խաչն յառաջի իւր»:

10. Արար. «Դարձաւ ի Հայս բնակեցաւ ի դաշտին Սրատագու»:

20. Արար. «զաւառ, քաղաք և կամ գանձս ոսկոյ և արձաթոյ», ձիս և ջորիս: 23. Ոսկեփ. «Ասա տիկին մայր իմ»:

նման եմ աւթեւանի ասպընջականի, որ դայ ի ճանա-
 ✓ պարհէ և նայ ընդէմ երթեալ ընդունի զնայ և զնէ
 առաջի նորա սեղան և ամենայն ուժոյ իւրոյ կերակրէ
 5 գայրն ճանապարհորդ. եւ նայ հանէ ընչից որ բարձեալ
 ունիցի և տայ նմա որ ասպընջան իցէ: (9բ) Եւ արդ,
 տէր իմ արքայ, թէ մասն ինչ տացես ի պարզեաց քոց
 զոր ունիս. թէ ոչ, չէ այլ ինչ պիտոյ»:

✓ ✓ Յուրաստ եկաց արքայն և ասէ. «ոչ կարեմ տալ
 քեզ զոր խնդրեստ»: Եւ արև տիկինն, յերկրէպագ ար-
 40 գային և առաջեալ զնաց զճանապարհն իւր: Եւ ասաց
 արքայն Հերակլ. «զի՞նչ արարից վասն բարեպաշտ տոհ-
 մին և հաւատարիմ կնոջ Սուսեաց, քանզի բազում
 ծախս էհան ի գրանն իմ և դարձաւ զնաց արտում և
 դարտակ. չարիս գործեցի»:

15 12. Եւ անդ էր Յոհան Մարագոմեցի, այր փիլի-
 սոփայ և արքայն սիրելի զնայ վասն սրբութեան իւրոյ:
 Ասաց Ոհան. «տէր իմ արքայ, տալոյ զի՞նչ ոչ կատարե-
 ցեր զխնդիրս նորա»: Եւ ասէ արքայն Հերակլ. «զի՞նչ
 կարացից սուր մերցեցուցանել ի կեն(10ա)սափեր փայտ
 20 խաչին Բրիստոսի որ այսչափ աշխատութեամբ կարի
 թափել զայդ ի գերութենէն Պարսից»: Եւ ասէ Ոհան.
 «ոչ արքայ, զոր ասեմ լուր ինձ. զիւր գտուն ի պահա-
 րան խաչին և ասայ ցտիկինն Սիւսեաց և նայ աղօթս
 արացէ. և եթէ կամ լիցի սրբոյ նշանին, տացէ նմա
 25 հողին սուրբ ի ձեռն հայցուածին իւրոյ»: Լուա արքայն
 Հերակլ և յղարկեաց դարձոյց ցտիկինն Սուսեաց և
 ասէ ցնայ. «ոչ կին, մեծ հոգս եղեր դու ինձ. և արդ
 դքն(եմք) գտուն ի պահարան խաչին և առ գեպիսկո-

7. 2. չէ: 9. փոխ. յարեալ տիկինն, երկիրեպագ արքային. Արար. «Յա-
 ղօթս եկաց առաջի սուրբ խաչին»: 12. 2. կնոջ: 16. փոխ. սիրելի:
 20. փոխ. կարացի: 23. 2. «պահարան» կրկնած է: 25. 2. ձեռ. Արար.
 «ձեռամբ սուրբ հողոյն». 28. 2. գրն. Արար. «եկ գնեմք սուրբ»

11. Արար. «յաղագս բարետոհմ»:

15. Ոսկեփ. Արար. «Մայրավանեցին»:

16. Արար. «վարդապետ առաքինի»:

պատունսդ և զքահանայսդ և արացես յաղօթս. և եթէ
 հաճոյ թվեսցէ տեսնն Աստուծոյ քո՝ տացէ քեզ ըստ
 հաւատոց մասն ի խաչափայտէն իւրմէ»:

Եւ յերկիր էպագ տիկինն (10բ) արքային: Յայնժամ
 հրամայեաց բերել զնշան խաչին և բացեալ զարկոյն ու- 5.
 կի, կազմած ախմբ պատուականաւք, յորում կայր
 մատանեալ իւրով արքայն: Եւ եղև ի մատանէն արե-
 4 գականն՝ եկին առաջի սուրբ նշանին եպիսկոպոսունս
 բժ-անք և Յոհանն Մարագոմեցի և քահանայք բա- 10.
 ղումք և հսկեցին զի՞նչերն ամենայն բազում աշխա-
 տութեամբ մինչև առաւուտն: Եւ ասայ (եկն) Հերակլ
 թագաւորն և բացեալ պահարան խաչին տեսանէր յեր-
 կուս մասունս հատան ի խաչէն և զարմացաւ ընդ հա- 15.
 ւաստ կնոջն: Եւ ասէ արքայն. «ոչ կին դու, մեծ են
 հաւատ քո և երանի է վիճակի Լուսաւորչին (11ա) սրբոյն
 Գրիգորի»:

13. Եւ առեալ տիկինն զնշան խաչին որ շնորհեցաւ
 նմա Աստուծոյ և յառաջեաց զնաց ի առն իւր: Եւ
 իբրև զնաց զճանապարհն իւր և անցեալ ընդ դաշտն, 20.
 զոր Հացիւն ասեն և մինչդեռ երթայր զճանապարհն իւր
 յանկարծակի նստաւ յորին որում կայր նշան խաչին
 ոսկիապատ կարքն: Եւ ոչ եղև հնար շարժել զնայ ոչ
 եպիսկոպոսաց և ոչ ի քահանայից, նայ և ոչ տիկինն՝ յոր-
 ժամ էստ ի գիրկն գոսկի գսկեւինն, յորում կայր նշան 25.
 սրբոյ խաչին Բրիստոսի, ոչ կարաց շարժել ի տեղոյէն:

10, 2. փոխ. երկտասանք: 11. փոխ. զղիշերն: 12. Արար. «պաղատանօք
 սաղմոսիւք և օրհնութեամբ»: 13, 2. տերանէր. Արար. «տեսին»: 18, 2. զոր:
 24, փոխ. մինչդեռ: 22, փոխ. ջորին: 23, փոխ. կառքն:
 26, փոխ. ի տեղոյէն:

3. Արար. «Տացէ քեզ մասն ըստ հաւատոց քոց»:

7. Ոսկեփ. «ունական մատանեալ». Արար. «զանակ»:

12. Արար. «Պաղատանօք, սաղմոսիւք և օրհնութեամբ»:

21. Արար. «ընդ դաշտն Հացուենաց» Թ. Արծրունի էջ 88 և նրա-
 նից վարդան էջ 59 ունին «Հացիւն». նաև Յ. կաթողիկոս, էջ 68:

Հայր յորդանոս արտասուօք և ասեր. «ով տէր իմ Յիսուս Բրիտանոս, զի՞ զրկեցեր զիս ի ցանկալի դանձուց որ ինձ աւանդեցեր. զի կամէի տանել զսայ ի բնակութիւն հաբքն իմոց, այլ դու նոյն տէր ես և այժ սով(11բ)որութիւն է քո, թէ «այլք վաստակեսցեն և այլք կերիցեն և այլք բնակեսցեն»:

Եւ ապա եկն այր մի միայնակեց, որ բնակեալ էր ի վերայ լերինն, և եկեալ ասէ ցաղիկին. «ով բարեպաշտունի տիկին, հրամայեաց Աստուած բնակիլ սրբոյ նշանիդ յայսմ տեղոյս»: Եւ սկսաւ և շինեաց տիկինն տեղի վանաց սրբոյ նշանին և գնեաց զբեռնն, որ Հաջիւն կոչեն, և ըզմուռնն բերուդ և ետ ի վանքն սրբոյ նշանին և ինքն գնաց աշխարհն իւրեանց:

14. Իսկ արքայն Հորոմոց Հերակլ՝ առեալ գնշան խաչին եկն ի Կարնոյ քաղաքն և տվեալ զվայտն սուրբ Կոստանդին և ի Թէոդոսոս որդիսն իւր և ասէ. «գնացէք զուրք ի քաղաքն յերուսաղէմ և զիք սուրբ զխաչն ի Գողգոթայ ի տեղոյն յորում խաչեցաւն Բրիտանոս(12ա): Եւ կատարեցէք ուխտ մեծ Աստուծոյ և փառաւորեցայք գնշան խաչին»:

Եւ իբրեւ նոքայ գնացին և մօտ եղեն ի քաղաքն:

1. փոխ. ասէր: 3, 2. աւանդեցի, Արար. «շնորհեցեր»: 5, 2. այլ: 7, Արար. «լերինն Հաջուհեաց»: 41, փոխ. բերդն: 12, փոխ. բերդ. մօկեփ, «և զուռնն բերդին»:

8. Արար. «ի լերինն Հաջուհեաց»:

10. Արար. «գնեաց դաւանն Հաջուհեաց և զընտնոյն աւանին ետ վանացն, և զօրն դայն յորում նստաւ ջորին կամաւ սուրբ նշանին, մեծահանդէս տօն կարգեցին և ամ յամէ գնոյն առնել գնեամբ խոյոց և զուարակաց ի պատիւ ս՛ր նշանին»: Վերջ Արարի յօդածի:

12. Ոսկեփ. «ի տեղի իւր ի գաւառն Սիւնեաց»:

13. Ոսկ. սկսում է նոր գլուխ. «Պատմութիւն սուրբ խաչափայտին Բրիտանոսի, թէ որպէս տարաւ Հերակլ արքայ ի Թաւրիզոյ ի Կոստանդինուպոլիս. Իսկ արքայն Հերակլ յետ տալոյ զսուրբ մասն կենսատու խաչին Բիւրեղ տիկնոջն...»:

16. Ոսկ. «բն հեծելօք ի սուրբ քաղաքն». բոս Սերէոսի, (110—11) Հերակլ ինքն է խաչը տանում և տեղաւորում Երուսաղէմում:

յերուսաղէմ, լվան թէ առաւ յերուսաղէմ յապստամբեն Մահմէտայ, որդոյն Ապուրահմանայ: Քանզի յորժամ գնաց Հերակլ ի Պարսիկ, արուցեալ ի սրայելացիքն Հրէայքն՝ ծերք, եւ մեծայմեծքն, առին զգիր աւրինացն Մովսիսի և այլ բազում ընծայս և գնացին ի քաղաքն Բաղտատ, և հանդիպեցան Մահմէտի և ասեն ցնայ. «լվաք զքէն զի թագաւորեցեր ի վերայ աշխարհի Բաբելացոց և, ա՛մ, տեղեկացիր զի որդի ես Իսմայէլի, ծնած Աբրահամէ. եւ մեք որդիք եմք Իսահակայ: Եւ Իսահակ և Իսմայէլ ի միածին եղբարք էին ծնեալ Աբրահամէ: Եւ արդ պարտ է քեզ տիրանալ մեծ(12բ)անուն քաղաքին յերուսաղէմի. և ընդէր ժառանկեն աւտարք»: Եւ իբ(բե) լվաւ Մահմէտ բան երբայեցոյն, կոչեաց զժառմա քոյրն իւր և զՍլի փեսայն իւր և ասէ ցՍլի. «հա ծանեաք այնոր զժառանկութիւն հօրն մերոյ Աբրահամու. և արի ար զքոյրն իմ զժառմայ և զամենայն ժողով բանակի քո և ես առնում զօրս իմ և գամ զհետ քո և հաստատեմ զթագաւորութիւնդ քո ի նմայ»:

15. Եւ յարուցեալ կազմեցին զօրս պատերազմի և յեկին յերուսաղէմ, և մտեալ բանակեցան ի նմա: Եւ իբրեւ հասին որդիքն թագաւորին Հեռակլի Ռամլայ և լւան վասն լինելոյ Մահմէտայ զօրաւք յերուսաղէմ, զարձան փախստական խաչին յԱնդիաւք: Եւ լւան Մահմէտ և Սլի (13ա) և պնդեալ զհետնոցա փախստական արարին զնոսայ: Եւ նոքայ գնացեալ զցայ իւր զցերեկ մինչև հասին յեղր ծովուն Կոստանճինոյաւալսի և մտեալ ի քաղաքն տնհոգս եղեն:

1. փոխ. յապստամբէն: 3, փոխ. ի պարսիկս յարուցեալ: 3, 2. Իդացեքն: 8, 2. Իսմայէլի: 13. «կոչեաց». 2 կրկնած է: 46. փոխ. առ: 25, փոխ. զցայդ:

2. Վարդան, (էջ 63). «Մահմաթ, որդի Արղլայ. Թ. Արծր, (Դ. էջ 99), Մահմէտ, որդի Արղլայի.

9. Հմմտ. Ղևոնդ Պատմ. զլ. Ա. էջ 4. ծն. 3, (Պրիդ). Թ. Արծրունի, զլ. Դ. էջ, 101, Մխ. Անեցի, էջ 44:

20. Սամ. Անեցի. «Ի 26 թվին Մահմէտ յերուսաղէմ էառ»:

Եւ արդ՝ ընդէջ փաղչէր Կոստանդինս և Թէոդաս
ի Կոստանդինուպօլիս և խաչն ընդ նոսա:

2 Զի խաչն դէմ եղեալ էր զնալ ի Կոստանդինուպօլիս
փասն ամպրութեան տեղոյն: Եւ ապայ դարձաւ Մահ-
մէտ և էտր զԴարսիս ի Կիլիկեցոց և զԱտանայ և
Մսիս և զԱսիայ և զԱնտիօք և զՄելիտենի. և ապայ
զնաց երկիրն Եղիպտացոց, ի քաղաքն Ադէլսանտրիայ և
կոչեաց զանունն նորա Մսր, որ թարգմանի տեղի աղս-
տամբաց: Եւ ապայ բռնայկալեաց ի վերայ յարեւելից
40 և ընդ (13բ) ձեռամբ էած զՊարսս և զԳուեդս, որ է
Խորրսան. և կալաւ միայնեծան զամենայն երկիր, և
արար զաշխարհն ամենայն ըստ հրամանաց իւրոց: Եւ
բռնայկալեաց զամենայն աշխարհս և շնորհեցաւ:

Եւ ապայ դարձաւ ի Բագտատ. և կոչեաց զԵրու-
45 ստղէմացիքն և կարգաց զհին գրեանս և ուսաւ զա-
մենայն և առհասարակ սփռեաց զթլադատութիւն և ի մի
Աստուած հաստատեաց խոստովանել: Եթող զհաւատն
Նեստորին և նոր հաւատ կազմեաց և կոչեաց զինքն
մարգարէ ազգին Պարսից, որ ստութեամբ հաւատացոյց
20 զամենայն, որ ի նայ հաւատացին: Եւ եզ իր աւանդու-
թիւն և իրաւունք խաբուսիկ գիւհադարն Մահմէտ: Եւ
հաւանեցոյց (14ա) զայրն մեծատուն, որում անուն էր
Ապուլաքք, յազգէն Պարսից և զԱւամար. եղեն նորա
քարոզք և համբուեցին զնայ:

5. փոխ. էառ. Ոսկեփ. «Առ զՏարսոն քաղաք, զԱտրանայ և զՄամաթայ
ք և Մըսիս»: 16. փոխ. սփռեաց:

1. Այս նախադասութիւնը վերնագրի բովանդակութիւն ունի,
թէ և 2 ի մէջ նշան չկայ, այլ գրեած է միայնարիւր, անբաժան միւս
մասերից:

9. Ոսկեփ. «էառ զՍքանդիար և զԴամիաթ, զՆաբլուս և զԲե-
րութ և զԼատիկն, զՏրապուլիս և զՂազէ, զՊարաք և զՇօպաք և
զամենայն քաղաքս Պաղեստինեա Հրէաստանի»:

12. Հմմտ. Սկրէոս 109—110:

13. Ոսկեփոթիկում աւելի ընդարձակ է, հինգ սիւնեակ, այս-
տեղ ամփոփւած մի քանի նախադասութեան մէջ:

Եւ ապայ միաբանեաց զամենայն յերկիրն Բագտա-
դայ և զԵղիպտոսի և եկեալ հասաւ ի վերայ երկրին
Պարսից. և բրմամբ էած զամենայն մեծքն աշխարհին
և զամենայն պատուաւորքն և ի հարկէ զինքն մար-
գարէ երես անուանել և խոստովանել: Եւ դարձաւ 5
ի վերայ աշխարհին Հայոց և ընդ հարկաւ արար զամե-
նայն Հայք: Եւ էր ի սպարապետ Հայոց տէրն Մամիկո-
նէից Վահան: Եւ կացոյց հարկադրահանջս: Եւ ապին
ամենայն տունն Հայոց. Ռ. զահեկան, և տունն Վա-
պուրականի. Բ. Ռ. զահեկան: Եւ այդայ (14բ) տիրեաց 10
հարկաւորութիւն յամենայն ազգս և դարձաւ ի Բագ-
տադ, կացեալ ամս .ԿԸ. և մեռաւ:

16. Եւ ապայ թագաւորեաց Լա Մահմէտի Իբրադ
Ապուրաքք և կալաւ թագաւորութիւն ամս .Ժ. և նայ
մեռաւ: Եւ ապայ թագաւորեաց Ամր: Եւ յորժամ թա- 15
գաւորեաց ի Բագտադ Ամր, մեռաւ թագաւորն Հորոմոց
Հեռակ: Եւ թագաւորեաց փոխանակ նորա Լեփն կայսր:

Եւ այր զօրասար Ամրայ արքային Բագտադայ,
Ահմատ որդի Մահմէդայ, այր գորոզ եւ պատերազմոզ,
և ի ձեռն նորա արարեալ զամենայն աշխարհն և 20
կազմեաց զօրս բաղումս եւ զնաց յերկիրն ձէնաց: Եւ
հասեալ բանակեցաւ առ եզր գետոյն որ Կուր կոչի: Եւ
առաքեաց ար արք (15ա) այն ձէնաց ձէնաբակուր և ասէ
թէ. «տուր ինձ հարկս, ծառայս և աղախնայս .ԼԲ: Եւ
ապայ խորհուրդ ար(ար)եալ ձէնաբակուրն և կազմեաց 25
արս կորովիս և սպարազէնեաց զնոսայ զրեհօք և սա-
ղափարօք, կազմեաց զսայլս և պատեաց զ(ս)այլսն
հանդերձաք շուրջանակի. և թագոյց ի ներս զօրսն
պատերազմի և առաքեաց զ(ս)այլսն յեզր գետոյն: Եւ
առաքեաց առ ՊԱհմատ որդին Մահմէտի և ասէ. «զհրա- 30

3. Փոխ. բառը: 7. 2. և եր ի պարապետ: 10. 2. տիրեաց:
11. դուցէ «հարկաւորութիւն»: 27. 29. 2. զայլսն: 30. փոխ. ըստ
հրամանի:

22. Ղեռնդ, զլ. ԺԱ. «առ եզր գետոյն հզօրագունի, որ Բօտիսն
կոչի» (ԼԶ 37): Ոսկեփ. հունի այդ պատմութիւնը:

մանի քո բերեալ եմ ծառայս և զախախն(ե)այս իբրեւ եօթանասուն հազարս, և արգ՝ տես արս հարկաւորս և անցոյ այս կոյս գետոյն, զի առցեն զծառայս և զազանայս, զի կարի ուժ գեղեցիկ են:

3 Իբրեւ լուս Անմատ որդին Մահմէտ(ի) (15բ) զբանս արքային Ճէնաց, խաբեցաւ ի բանս նորա և ժողովեաց զայլոսն պատերազմողս իբրեւ յեօթանասուն .Ռ. և կազմեաց նաւս և անցոյց անկոյս գետոյն: Եւ Ճէնացիքն քաշեցին գնաւսն ի ցամաքն և յարուցեալ արք(ն) 40 այն որ կային ի պահրատի (ի) մէջ սայլից և անխնայ կոտորէին զայլազգիքն: Իսկ զաւրաւարն Պարսից Անմատ, որդին Մահմէտայ, դարձաւ մեծաւ ամօթով ի Բաղտար:

Եւ կացեալ մինչեւ ի միւս տարին և ժողովեաց զաւրս անթիւ բաղմութիւնս և դարձեալ եկն ի վերայ 45 երկրին Ճէնաց, և առնասարակ այրեաց զամենայն յերկիրն Հայոց և անցեալ գնաց աշխարհն Հաղրաց: Իսկ Ճէնաւորսն եւ ընդ առաջ նորա և բերեր առաջ նորա գանձս բազումս(16ա) և երկվարս ազնիւս ոսկիա- 20 կուր սարօք՝ իբրեւ .Գ.Ճ.Ռ. և պատուական մորցոյ զազու- նաց և բազ(ու)մ տիւնս լուսաւորս: Եւ հաւանեալ գնաց և ոչ եմուտ ի յերկիրն Հաղրաց:

✓ 17. Եւ զէմ երեալ երթալ ի վերայ Դարբանդին, զոր կանգնեաց Մեծն Ալէքսանտրոս, և արեալ զքաղաքն Տարբանդ. և եւ պատերազմ և արեալ զամբոցն որ ի վերայ 25 զբանն Ալանաց, և առեալ գնայ զիրեաց ի վերայ նորա անառիկ երկաթակապ զբանն: Եւ խորհուրդ արա-

4, փոխ. յոյժ: 5, 2. Մահմէտ: 8, փոխ. յանկոյս: 12, փոխ. Բաղտար: 15, 2. երկրին: 17, փոխ. բերէր: 19, փոխ. ոսկիակուր: 49, փոխ. մորթս: 20, 2. բազմակուր: 22, փոխ. եղեալ: 23, փոխ. առեալ: 23, փոխ. Դարբանդ: 25, «զիրեաց» աղաւաղուած բառ է:

2. Ղևոնդ զլ. ԺԱ. 39, «և և էին ի վերայ սայլիցն աւելի քան զիմ արանց հեծելոց»: Տես, Մխ. Անեցի, էջ. 4:

13. Այստեղից սկսած դարձեալ կայ Ոսկեփորիկում:

16. Հմմտ. Ղևոնդ, էջ 40. յիշում է Հոնաց, որ և այստեղ հաւանական է: փոխ. Հայոցի:

քեալ Անմատ ընդ Մալիմն, եղբայրն Ամրայ արքային Բաղտաղայ և ասէ. «Չանամք մտանել ի Ալանս և առնուք գնայ»: Կոչեցին առ բնիկս ի դրանէն և հարցին ցնոսայ. «Կիմ ի ձէնջ որ մտել է ի դրոշնս այս երկիրն Ալան(16բ)աց»: Եւ մի ոմն ի նոցանէ պատասխանի 5 տվեալ ասէ. «Բազում անգամ մտել եմ ես աշխարհն Ալանաց»: Եւ ասէ Անմադ. «զի՞նչ աշխարհ կայ ի նմա»: Եւ ասէ այրն. «աշխարհն ամենայն բարութեամբ լի. և կայ ի նմա ոսկի բազում և հանդերձս պայծառս և երկվարս ազնիւս և զէնս փողովաւոս միտեալ արեամբ 10 սողնոց և զոչնս վերտս և ականս պատուականս»:

Եւ իբրեւ լուս Անմատ զայս ամենայն՝ օժարեցաւ մտանել ընդ դուռն և բացեալ մտին բիւրք .է. Եւ լուսն Ալանքն և կազմեցին զօրս իւրեանց և կալան զկապին 15 ճանապհաց և արգել(ե)ցին գնոսս ի նեղ տեղի մի և 45 սկսան անխնայ կոտորել գնոսայ: Եւ զօրավարքն Պարսից Անմատ ու զՄալիմ հարվան սաստիկ հարվածաւք (17ա) և անկան երկվարաց: Եւ երկիրիւր մարդով ելեալ ընդ Կովկաս, մարդայաւորձ ելեալ փախեան և անկան ի քաղաքն Դարպ(անդ): Եւ այսպէս սատակեցին զօրքն 20 Ալանաց (դ)զօրքն Տաճկաց և ապայ դարձան Տաճկունք մեծաւ ամօթով:

18. Դարձեալ այլ զօրք ժողովեաց Մալիմ եղբայրն արքային Բաղտաղայ Ամուայ և Անմատ զօրավարն իւրեանց և յուղարկեցին ի վերայ աշխարհին Հորոմոց: 25 Եւ ասէ Ամու ցԱնմատ. «Երկու հետ գառնս Տաճկաց անցուցեր և կործանեցեր և հատուցեր արանց պատե- րազմողաց»: Ասէ Անմատ. «լուր, առքայ Ամու, եթէ

3. 2. առ. զուցէ՛ Վարս: 45, փոխ. զկապանին ճանապարհաց. Ոսկեփ. կիրճս ճանապարհին: 45. 2. արգելցին: 17. 2. շարունակ—Մալիմ: 19. փոխ. Կովկաս. Ոսկեփ. Կովկաս 19, 2. փախեան: 20, 2. Դարպ. Ոսկեփ. Դարբանդ: 27, 2. առանց:

1. Ղևոնդ, զլ. ԺԲ, էջ 40. «Մալիմ» է կոչում Հոների զէմ արշաւող զօրավարին:

Քաղաւորն Հոռոմոց ոչ ածեմ առաջի քո յերկաթի կապանօք, արայ զիս այսն կատականաց»։ Եւ ասէ արքայն Ամու. «գնայ (17բ) և Աստուած աջողեսցէ»։

Եւ խաղաց գնաց աշխարհն Հոռոմոց և էար գամենայն յերկիրն և երեկ հասաւ ի ծովեզերն Պոնդոսի. և հրով այրեաց գամենայն աշխարհն և իջեալ բանակեցան ընդէմ քաղաքին Կոստանդինուպոլսի, ի քաղաքն որ կոչի Սուսյաօլիս։ Եւ առաքեաց թղթով այսպէս. «Դու, Լեվոն կայսր Հոռոմոց, չե՞ս լսել զի գամենայն յերկիրըք քո աւիրեցի և դու ոչ կարացեր զիմայդարձ լինել ինձ. և այժմ դու անսայ ինձ աւուրս . Ժ. զի նաւս կազմեցից և գամ հասանեմ ի վերա քո. և աւար հարկանեմ զքաղաք բնակութեանդ և զեկեղեցիդ քո, որոց անուն սուրբ Սոփի կոչես, առնեմ ամեն լվանալեաց զօրաց իմոց. և զանուանեալ փայտ խաչի քո որ դու անամօթ անկեալ (18ա) յերկիր պազանիս, կոտորեմ ի վերայ զլիսդ քո. և զքեզ երկաթի կապանօք տանեմ առաջի արքային իմոյ Ամուայ։ Այլ դու մի խաբիր, ոչ հաւանիմ գանձի և ոչ այլ իրաց, այլ գայ՝ զոր խոստացայ կատարեմ»։

Եւ իբրեւ տարան զհրովարտակն առ արքայն Լէոն, կոչեաց զպատրիարքն քաղաքին, որոյ անունն էր Ռհանէս, այր արդար և երկիւղած Աստուծոյ և գամենայն մեծս իւր և կարգաւ ետ զհրովարտակն առաջի նոցա։ Եւ ասէ ցնոսայ. «զի՞նչ արարից պատասխանի»։ Եւ ապայ սկսաւ խօսել պատրիարքն Յոհանէս և ասէ. «Լուր արքայ զոր ասեմ քեզ. այս բանքս, որ այս հրովարտակն գրած է՝ նման է հրովարտակին Ռափսակայ ծառային Սէնիքա-

4. փոխ. էառ։

3. Ոսկ. Սուլշանն Ումար։

3. Հմմտ. Դեոնդ զլ. ԺԹ. Ի. Սերէոս, զլ. ԼԶ. էջ 144—147.

4. և ոչ մնաց ի նոցանէ և ոչ մի». Ասողիկ, էջ 128—130։

14. Դեոնդ. էջ 106. «ի լուալիս», Ոսկեփ. «լը անալիս»։

16. Դեոնդ. էջ 106. «ջախճախեցից ի գլուխ քո». Ոսկ. «Ասոր ասակեցից»։

22. Ոսկեփ. Յոհան։ 24. Ոսկեփ. «եա ընթեռնուլ գնամակն»։

քիմայ արքայ(ի) Ասորես(18բ)տանեաց, որ առաքեաց և նախատեաց զԱստուած կենդանի. և Եզեկիայ առջայն յերուսաղէմայ էառ զհրովարտակն ի ձեռն և եմուտ ի տաճարն Աստուծոյ զոր շինեաց Սողոմոն արքայն և սփրեաց զհրովարտակն առաջի Աստուծոյ և ասաց 5 այսպէս. «Խոնարհեցոյ, Տէր, զուսկն քո և լուր, բաց, Տէր, զաչս քո և տես զպատգամս Ռափսակայ, զոր յղ(ա)րկեաց տէրն նորա Սէնէքարիմ, նախատել զԱստուած կենդանի»։ Լուա Աստուած աղօթիցն Եզեկիայ արքային յերուսաղէմի և այնմ զիշերի էջ հրեշտակ Աստուծոյ և սա- 10 տակեաց ի բանակէն Սէնիքարիմայ արքային Բաբելացոց արա . ՃԶԵՌ. պատերազմողս. և գամօթոյ հարեալ զգորդչն Սէնիքարիմ, դարձաւ ի Դամասկոս։ Եւ սպանացեալ բազում Եզեկիայի և ասէ, եթէ «մին այլ դառ(19ա)նայն իմ տեսնես դու զիս, զի գիցեմ պարան զվզաւ քո 15 և տարայց ի Բաբելոն»։ Իսկ Եզեկիայ, այրն արդար, պատասխանի տվեալ հրեշտակին արքային Սէնէքարիմայ, թէ «մեծալբանեցեր դու երեկ և արհամարհեցեր զԱստուած կենդանի և առեր զփոխարէնքն, որ առանց սրոյ և աղեղան զորքն քոյ առին և եղեն զ(ի)ակունք քո 20 անթիւք։ Արդ լուր կաց և մի մեծաբաներ ի վերայ իմ, կարող է Տէր Աստուած իմ փրկել զիս ի ձեռաց քոց»։

Եւ գնաց Սէնէքարիմ ի Դամասկոս, և մինչ նայ երկիրպազանէր կոոցն Ասորւքայ, սպանին գնայ երկու թրդիքն իւր սրով, Ամաղէկ և Սանասար. իւրեանք 25 գնացին փախտական աւ աւագ եղբայր իւրեանց, որոյ անուն էր Ազուգան։ Եւ արդ, տէր իմ արքայ, գայս տրաւ պատասխանի (19բ) հրովարտակին Ամասայ. «էթէ կոչել էիր դու զիս ի պատերազմս՝ պարաւ էր ինձ 30 ելանել և պատերազմել, որպէս ամենայն թաղաւոր ազգաց, բայց դու արհամարհեցեր զԱստուած կենդանի

1. 2. արքայ։ 10 2. զիշեր ի մէջ։ 10 2. հրեշտակայ։ 12 Ոսկեփ. ձեռն և գեռ։ (165,00)։ 20 2. դակունք։ 23 փոխ. լուր։

24. Գիրք Թագաւոր. Դ. զլ. ԺԸ, ԺԹ։

և գնշան սուրբ խաչի նորա և դառնալ անուան նորա-
այլ դու պատրաստ կաց, որ դորալով գաս ի վերայ
Տեառն Աստուծոյ մերոյ և, ամ, կարեն ընդդէմ կալ
անաղթելի գորութեան նորա: Հերիք է քեզ զոր այրե-
5 ցեր հրով աշխարհն Հոռոմոց, դարձիր դու և գնայ
զճանապարհն քո, չես առնել զփորձ Տեառն Աստուծոյ^{անստ}
մերոյ: (շխ)

19. Կարգաց զդուխն Լիվոնի՝ թագաւոր(ի)ն
Հոռոմոց և դարձեալ զրեաց պատասխանի այսպէս:
40 «Քիտացի զանկարութիւնդ քո, զի չես կարող պատերազ-
մել ընդ զօրս իմ, զի անհամար են որպէս աւագ (20ա)
առ ափն ովկիանոս ծովու: Եւ ահա դամ, տեսանեմ թէ
աղթէ զիս Աստուածն քո զ(սր) պաշտես դու»:

Իսկ արքայն Հոռոմոց Լեւոն արուցեալ ի գահոյնցն՝
45 անկաւ առաջի սրբոյ խաչին և ասէ. «աղաչեմ զքեզ
աստուածազօր փայտ սուրբ, որպէս ընկղմեաց Մովսէս
զգորոզն փառաւն ի խորս ծովուն, և դու, փայտ սուրբ,
զօրեղազոյն ես քան զգաւազանն Մովսէսի, քանզի նայ
օրինակ է քո յառաջագոյն, այլ դու ներկեալ անարատ
20 արեամբ գաւինն Աստուծոյ զէն լոյսն ի վերա քոյ, որոյ
սուրբ արեամբդ ներկար եւ ավար մեզ զէն յաղթու-
թեան ընդդէմ նեղչաց մերոց: Եւ արդ հասեալ եմք
առ պետս օգնականութեան քո, լուր Տէր Աստուած
մեր յերկնից ի սրբութենէ քումէ եւ առաքեալ զանե-
25 ընդթ օգնականութիւն քո (20բ) ի ձեռն սրբոյ նշանի
քոյ եւ յաղթահարեալ զապրտատամկէն յորդոյ քոյ, որ
ամբարտաւանել հայհոյ(է) զփառս խաչին որդոյ քոյ եւ
զտաճար փառաց անուան քո, որում պատարագի աւծեալդ
Քրիստոս Աստուած մեր: Եւ արդ հասեալ եմք ի պետս
30 աւգնականութեան, զուցէ մեծաբանեալ ստիցեն հե-

2 2. գուցէ՝ «գորալով — դոռալով»: 4 փոխ. անյաղթելի: 8 փոխ.
զթուղթն: 8. 2. թագաւորն: 13 2. զպաշտես: 23 փոխ. պէտս:
26 փոխ. զապրտատմիկն: 27 2. հայհոյ:

8. Դևոնդ, Ի, էջ 105:

թանոսք՝ թէ «սուր է Աստուած նոցա: Այլ դու նախան-
ձո(տ) Տէր, բորիօքեացի որպէս հուր բարկութիւն քո»:

Եւ կոչեաց զպատրիարքն Ռհանէս և ասէ. «կոչեայ
զուխտ յեկեղեցոյն զամենէսեան միայբան ի սուրբ
Սոփիայ և հսկեցէք զգիշերս պայտ, զի ի վաղիւն թշնա-
3 միքն գալոց են ի վերա քաղաքիս. քանզի կազմեցին
նաւս բազումս»: Եւ եկեալ պատրիարքն ի սուրբն Սոփիայ,
վառեալ ջահս և մոմեղէնս և ամենայն (21ա) ուխտ
յեկեղեցոյն հսկեցան զերկայնութիւն զիշերոյն մինչեւ
ցառաւօտն: 10

Հրնչեցուցին զփոզն եղջիւրէ ի բանակն անօրինաց
և սկսան գալ ի վերա քաղաքին: Իսկ թագաւորն Լիվոն
բարձեալ զխաչն սուրբ ի վերայ ուսոյն իւրոյ, գայր
ի եզր ծովոյն և հայրապետն Յոհանէս զհետ նորա և
ամենայն եպիսկոպոսունք և քահանայք և սարկաւա-
15 գունք և ամենայն ուխտ եկեղեցոյն և բազմութիւն
քաղաքին, ծերք և աղայք, երիտասարդք և կուսանք
առեալ ամենայն ոք զխաչն ի ձեռն իւր միայբան աղա-
զակէին և ասէին. «լուր մեզ Տէր, լուր մեզ և ողորմեայ»:
Եւ դայի(ն) նաւերն այլազգեացն. եւ յորժամ մօտեցան
20 եզր ծովուն չափով նետաձիւ մի, առեալ թագաւորն
զսուրբ խաչն զերթ ունէր ի ձեռինն և հարեալ (21բ)
զշուրն երիցս անգամ. և հանեալ զխաչն կանկնեաց
ընդէմ նաւերուն: Եւ յանկարծակի ելեալ հողմն սոս-
25 տիկ ի գօրութենէ սուրբ խաչին և բախեաց զսաստ-
կութիւն սուրբ նաւերուն և ջրոցն: Եւ ծովն ամպոխէր
և վերանայր ալիքն մինչև յերկինս. և գնաւս այլազ-
գեացն բերէր հարհրէր ընդ յիրար և զարկնէր ընդ
պարիսպս քաղաքին: Եւ քնաց ի նոցանէ և ոչ մի նաւ,
որ ոչ կոտորեցաւ: Եւ ապայ ելեալ քաղաքացիքն առին 30

1. 2. նախանձոտք: 20 2. գայինաւերն: 22 գուցէ՝ «զոր ունէր
ի ձեռնին»: 26 2. զսաստկութիւն սր: 26 փոխ. ամբոխէր: 28 փոխ.
զարկէր:

զամենայն կապուտ այլազգեացն, զէնս և զհանդերձս իւրեանց և զիրենք մաշեցին ի սուր սուտերի:

20. Իսկ Անմասն և Մալիմն և իբրեւ (արք. Ծ.) ֆնացեալ ի բեկ նաւի մի՝ տարեալ հանէր գնոսայ ի կղզի(ի) մի անմարդաբնակ: Եւ եկեալ նաւ(22ա) ավարքն պատմեցին թագաւորին, թէ «կայ այլազգեցն ի կղզի մի որ կոչի Սարտատուն»: Իսկ թագաւորն արգելեաց գնոսայ և ասէ. «Լուր լեռուք ուռւրս .Ի. և ապա գնացէք բերէք»: Եւ իբրեւ գնացին անդ նաւք՝ գտին անդ անձինք իբրեւ 10 Լ. քանզի ծառայիցն գնեալ կերան .Ի. այր եւ այնիւ աղբիցան: Եւ բերին ի քաղաքն զԱնմաս և զՄալիմ: Եւ ասէ թագաւորն. «Անմաս, տեսանեա զօրութիւն խաչին Քրիստոսի եւ սուրբ եկեղեցոյն իմոյ, զոր դու հայհոյէիր»: Եւ ասէ Անմաս. «Ժանեայ զօրութիւն Աստուծոյ 15 ձեռոյ, զի այնչափ է և ոչ ոք կարէ ի մարդկանէ կալ ընդէմ խաչի ձեռոյ: Արդ եթէ կամիս՝ արձակեայ զիս և զՄալիմ եւ մեք ուր երթամք, պատմեմք զանազան ի մարտս և զօրութիւն (22բ) խաչին Քրիստոսի:

Եւ առեալ գնոսայ թագաւորն տարաւ յեկեղեցին մեծն 20 ի սուրբ Սօփիայ և անդ ցուցեալ նոցա զպատուական խաչն Քրիստոսի. և անկեալ յերկիրպագանէին Մալիմ և Մահմէտ: Եւ ավեալ նոցա արքայն Լեւոն գանձս և հանդերձս, ձիս և ջորիս և զրեաց թուխտ առ Ամռ արքային Պարսից ի Բաղտագ և ուղարկեաց գնոսայ:

25 Եւ նոքա գնացեալ հասան աշխարհն Տաճկաց: Եւ անէին ի քաղաքացն և հայնոյէին զՄալիմ և Այմատ և առեալ զմօխիւն ցանէին ընդդէմ նոցա և ասէին. «Եւ

8. փոխ. լուս: 45. փոխ. ձեռոյ: 15. 2. այնչափ է:
16 2. փոխ. ձեռոյ: 26 2. փոխ. Անմաս:

2. Ղեւոնդ զԼ. Ի, էջ 110. «Իսկ որ ի վտանգաւոր նեղութիւնէն զերծան ի ցամաք՝ ոչ եղև ձեռնամուխ մասնել ի սուր անողորմ, այլ հա հրաման պահել գնոսա պաշարմամբ»:

3. Ոսկեփ. «և այրք Ծ ֆնացեալ ի բեկ նաւի մի»: «Եւ իբրեւ»-ից յետոյ բառ է պակաս, մինք աւելցրինք:

23. Ոսկեփ. «առ Ումար սուլտանն նամակով»:

Անմաս և Մալիմ, անայր արարիք զամենայն տունս Տաճկացն»: Եւ գնացեալ եկին ի քաղաքն Բաղտագ: Եւ ասէր Ամռ արքայն Բաղտագայ. «զի՞նչ զործեցեր դու, Անմաս(23ա), և դու Մալիմ, զի՞ կորուսիկ զամենայն արս պատերազմողս»: Եւ ասէ Անմաս. «զ(ի) ոչ էր մեր 5 պատերազմ ընդ մարմնոյ և ընդ արեանն. և այլ անբաւ զօրութիւն նոցա ով կարէ պատմել, զօրութիւն սրբոյ խաչի նոցա»: Եւ ապայ երգումն արարեալ Մալիմ եղբայր Ամռայ ոչ հեծանել ի վերա ձիոյ, մինչև 10 որ մահուան իւրոյ:

21. Իսկ մին այլ տարին ժողով արար Անմաս որդին Մահմէտայ զօրս բազումս և կամեցաւ յիւանել յաշխարհն Հայոց: Եւ լվեալ զայս նախարարքն Հայոց և յերկիւղի ելեալ, ազաչէին զսուրբ հայրապետն Սահակ և ասէին. «Տէր սուրբ, էհաս կորուստ աշխարհիս Հայոց 15 և վիճակի Լուսաւորչին մերոյ սրբոյն Քրիզորի: Եւ արդ՝ ողորմեայ եկեղեցեացն սուրբ (23բ), արի և գնայ ընդ առաջ նորայ և տար զգիր Մահմէտի հաւր նորա և օրինադրին նոցա, թէրես տեսցէ Տէր Աստուած զտարաւուսանս մեր և ի ձեռն քո աշխատու 20 թեանդ ապայնովս արացցէ զմեզ»: Իսկ նորա պատասխանի արարեալ ասէ. «և զի անկար եմ և տկարացեալ մարմնով, բայց թէպէտ և մահ հասանի, գնալ պարտ

4. փոխ. կորուսիք: 5. 2 զոչէր: 11. փոխ. եղեալ, 16. 2. ի վիճակի: 17. 2. սր. փոխ. սրբոյ: 23. Ոսկեփ. «ես տկար եմ և ծերացեալ մարմնով»:

1. Ոսկեփ. «անմարդ»:

10. Ղեւոնդ էջ 112. «և ոչ էարկ սուր ընդ մէջ իւր մինչև ցօր մահուան իւրոյ»:

11. Ոսկ. ունի նոր վերնագիր. «Պատմութիւն զալստեան Մուհամէտին ի Հայս և գնալ ընդդէմ նորա Սահակայ սուրբ կալիսկոպոսին. իշխանն Արծրունեայ Թէոդորոս Ընդունի իբրև լուսա Մուհամադ ...»:

12. Հմմտ. Ղեւոնդ, զԼ. Թ. էջ 28. 31. «Իշխանն Իսմայիլի Աբգլ Մելիք ... կոչէ առ ինքն զՄահմէտ զօրավարն .. և առաքէ ...»: Տես կիր. Գանձ. էջ 60—61, 3. կաթուղ. էջ 95—97, Ասողիկ, էջ 102. Վարդան, էջ 71:

իմ»: Եւ կազմեցին ըզՀամայնապի ի տանէն Համակա-
րին և ավեալ երիվարս և հանդերձս և ուզարկեցին
զհետ Սահակայ սուրբ հայրապետին Հայոց: Եւ առաջեալ
զնացին և հասան ի Սառան: Եւ հասաւ աղիստ հիւան-
5 զութեան սրբոյն Սահակայ հայրապետին: Եւ առեալ
զբրեաց զյետինս իւր այսպէս:

«Այս զիր է (24ա) ձեռին իմոյ Սահակայ հայրա-
պետին Հայոց առ զօրաւարս Պարսից Ահմատ: Ես առա-
քեցայ ազգէ իմէ ընդ առաջ քո, այլ որ ըշտեմարանն
40 է հոգոց, զստիպեաց զիս առ ինքն. և ոչ ժամանեցի
տեսանել զերեսս քո: Եւ արդ ունիմ զիր ձեռին Մահ-
մէտի հօր քո և օրինադրին ձեռոյ, որ պարտին քեզ
հարկս տալ ազգայտոհմն իմ եւ ծառայել միայնութեամբ
և հնազանդել որպէս վայել է տէրանց. և քեզ արժան է
45 առնուլ զհարկս և հնազանդութիւն և մի բարկանալ և
աւիրել զհաշիւ ազգայտոհմին իմոյ որպէս զթշնամեաց
քոց, քանզի չեն քեզ պատերազմի կաց. հոգալ պարտէր
քեզ զաշխարհն մեր որպէս զաշխարհն քո և եթէ այլ
որ (24ա) յարիցէ ի վերայ աշխարհին իմոյ, նոքա ձայն
20 արկանիցեն առ քեզ, դու օգնեսցես նոցա և թափեսցես
զաշխարհն նոցա ի ձեռաց նեղչաց իւրեանց, զի հարկն
և մագալն զոր տացեն քեզ խաղաղութիւն վայելեսցես
դու և զօրքն քո և յաղթող լիցիս ի վերայ թշնամեաց
քոց: Եւ արդ եթէ քաղցրացի սիրտ քո և արատ-
25 ցես զոր հայցեմս ի քէն, հաստատեսցէ Աստուած զա-

4. 2. հիւանդութիւն: 11. փոխ. զզիր: 12. 2. ի Մահմէտի:
12. փոխ. ձեռոյ. Ոսկ. «առաջնորդի ազգի ձեռոյ»: 14. 2. տրց: 17. 2.
«պատերազմիկաց» անհասկանալի է, դուցէ՛ «պատերազմակից», կամ բնո է
պակաս: 22. փոխ. մարտն:

6. Ոսկ. «զրեաց նամակ օրինակ զայս»: Ղևոնդ. էջ 29.
«և զրէ զվերջինս բանից իւրոց»:

12. Ղևոնդ. էջ 29. «զուխտն Աստուծոյ որ առ Իսմայէլ հայրն»
ձեռն:

16. Ոսկեփ. «աւերել զաշխարհն մեր»:

22. Ոսկեփ. «զհարկն զոր առնուք ի մէնջ, ձեզ հալալ»:

թոռ թագաւորութեան քո և յեկեսցէ ի վերա քո օրն-
նութիւն հօր քո Իսմայելի, զոր ասաց Աստուած թէ
«եղիցի Իսմայելս այս յազգ մեծ և ձեռն նորա ի վերայ
թշնամեաց իւրոց, որպէս գաւազանն խռատաւ. արք սորա
աէրք և կանայք սորայ տիկնայք և զպարարութիւն 3
յերկրի կերիցես»: Արդ՝ եթէ արասցես զխնդրուածս իմ,
(25ա) նոյն օրհնութիւն հաստատեսցի ի վերայ քո, ապայ
թէ անդգնեսցիս ցասմամբ և ապիկարացես զբանս
քմ, զարձուցէ Տէր Աստուած զսիրտ արանց քոց պա-
տերազմոգաց միաբանելոց ընդ քեզ. և մի աջողեսցեն 10
զնացք ուրից քոց, և նկուն արասցէ Տէր Աստուած
զքեզ առաջի թշնամեաց քոց և ոչ կարացես տալ
պատերազմ: Չեռք արանց պատերազմոգաց թուլացին.
և աղեղունք նոցա փշրեսցին, զէնք թորայ մի կարաս-
ցեն տալ խոց թշնամեաց քոց և երիվարք զօրացդ 13
խրթնացեն և մի կարացեն գնալ զճանապարհօք և
աւար առնուլ զոր խնդրեսզ և ապուկաց ամսլոխանք:
Դու այդից զմինդ ընդրէ, զոր սիրէ սիրտ քո»:

Եւ զայս զրեալ (25բ) աւանդեաց զիր սուրբ հօգին
ի ձեռն Աստուծոյ: Իսկ Համագասպ, որ էր զհետ նորա 20
և աշակերտք նորա, արք սուրբք և խարազնայգգեստք
և ճշնաւորք յոյժ, կազմեցին նմա տապանն և խնկեցին
զմարմինն նորա և եղին ի տապանի:

22. Յաւուրն վեցերորդի եկն Ահմատ և եմուտ
ի Սրան զօրօք բազմօք: Եւ գնաց Համագասպ և ոմանք 23

2. 2. գոր: 3. 2. եկեղեցի, Ոսկ. «մեծ եղիցի»: 5. Մխորթ թերի.
է, պակասուոր է: 7. 2. այսպայ: 9. 2. արանաց: 17. փոխ. ամբօխանք.
«տապկաց» — անհասկանալի բառ է:

4. Ոսկեփ. «խարատու»: 6. Ոսկեփ. «զհրամանս իմ»:
Ամբողջ նախադասութիւնը բնագրի մէջ ազուտուած է:

14. Ոսկեփ. «զէնք ձեռն». աւելի հաւանական «զօրաց»:

18. Ոսկեփ. «Արդ այդ կայցէ պայման քո. և դու յերկուցդ
զոր կամիս ընտրեսց»:

24. 2. դ՝ երրորդի. Ոսկեփ. «յիս ե՞ աւուր». Ղևոնդ. էջ 30.
«ոչ էս է եղեալ ի գերեզման, զի առ ժամայն էր վախճանեալ»:

ի աշակերտացն նորա ընդ առաջ Մահմէտի: Եւ ետես
զնոսա Ամատ և տեղեկացեալ զիտաց զմահ հայրապե-
տին Հայոց սրբոյն Մահակայ. և ասէր. «Թէ կենդանի
էր՝ պարտ էր նմա գալ առ իս, իսկ այժմ ինձ պարտ է
զնալ առ նա»։ Եւ եկեալ ի տեղին ուր էր սուրբն Աս-
տուծոյ և իջեալ ի կառացն նստաւ առաջի տապանին
և հրամայեաց (26ա) կարգալ զհրովարտակն: Եւ իբրեւ
լուաւ զհրամանս սրբոյն զոր ի թղղին զրեալ էր, յա-
ռուցեալ զնոսց մաւտ առ տապանն և առեալ զաջն
հայրապետին համբուրէր: Եւ սկսաւ խաւսել իբրեւ կեն-
դանոյ և ասէ. «Ժանեայ զիմաստութիւն քո ի հրովար-
տակէ քումէ, քանզի իմաստութիւն ասն ի թղղէ իւրմէ
ճանաչի, այլ դու իբրեւ քաջ հովիւ ի ազգէն քո
դիմեալ եկիր, ոչ մախեցար գալ ընդէմ [իմոյ] խրոխտա-
ցեալ սրաի իմոյ, և, ա՛մ, էթէ մին բանն սխալեմ
ի հայցուածոց քոց՝ անէծք քոյ յեկեցեն ի վերայ իմ,
ապայ թէ առնեմ զհրամանս քո, օրհնութիւն քո հաս-
տատեցի ի վերայ իմ»։

Եւ հրամայեաց բերել հանդերձս ոսկէաւծս և իռուզս
անուշս և խնկեաց զմարմինն սրբոյն (26բ) և պա-
տրաստեաց զկարս ոսկեղէնս և զյորիս սպիտակս և
կոչեաց զՀամազասպ առաջի իւր և ասէ. «տեսանէս
զայս բազմութիւն զօրաց, թէ ոչ էր եկեալ այրս
այս պատուական և սուրբ, բազում կործանումն
կամէի ածել աշխարհին Հայոց, իսկ այժմ իբրեւ լսեցի
զբանս թղղիս սորայ, քաղցրացաւ ցառումն սրաի իմոյ

2. 2. տեղեկացեաց: 8. փոխ. թղթին: 9. փոխ. յարուցեալ: 9. փոխ.
առ: 12. փոխ. թղթէ: 13. գուցէ «վախեցար», Ռսկեփ, «զանգիտեցեր»:
15. 2. ածենք: 18. փոխ. իսկ: 20. փոխ. զկառս: 20. փոխ. զջորիս:
21. 2. զՀամազասպս: 22. 2. այսր:

6. Ռսկեփ. «ի ձիոյն»։ 7. Ռսկեփ. «զնամակն»։

11. Ռսկեփ. «ընդ կենդանոյ»։

13. Դեոնդ, էջ 30. «փութացար գալ ընդ առաջ խրոխտացեալ

սրոյ իմոյ»։

և համարեցայ զսայ որպէս զհայրն իմ, զսուրբն Աստու-
ծոյ և հաստատեցի զիր անօրինատիւն իմոյ և հօրն
Մահմէտայ: Եւ զերեկ տարոյն հարկն թողեալ եմ աշ-
խարհին Հայոց վասն սուրբ հայրապետիս: Արդար և
ճշմարիտ ծառայ Աստուծոյ է սայ»։ Եւ արար խա-
ղաղ(ութիւն) և դարձաւ ի Բաղտաղ քաղաքն:

Եւ ապայ մեռաւ Ամր ար(27ա)քայն Բաբելացոց և
Թազաւորեաց Ապու—Ալի եղբօրորդին իւր: Իսկ Ահմատն
այն ժամիւ կը ծերացեալ մեռաւ:

23. (Ա)շխարհին Հայոց տիրեաց Թէոյրոս Ռըշտունի
ի տանէն Մահաճեղի, և կալաւ գաշխարհն Հայոց ամս
.ԽԵ:Եւ ուղարկեաց զՎարդ սրգին իւր յերկիրն Հոռոմոց
և երարձ զհարկատրութիւն Հոռոմոց զոր տային Հայքն,
ետուն Տաճկաց, քանզի զաւրացաւ տունն Պարսից և
յաղթահարեաց զառնն Բաղտաղայ և Հուրմիզտաքար
Թազաւորեաց ի տունն Պարսից. և կազմեաց զսուրբ և
յեկեաւ ի վերայ երկրին Վասպուրականի. և բազում
աւերումն ած յերկրին Ճվաշու և զԳերամ (27բ) և
զԱրտաշ և զՀայրն և զԿոգովիտ այրեաց առհասա-
րակ և էսառ զամուրն Արծափաց: Եւ բազում կանայք
որ անդ կային զերեաց: Եւ ապա Թէոյրոս զհետ մտեալ
էհաս նոցա եզր զետոյն Երազխայ, զբազումս ի նոցանէ
էսպան և զայլոս փախստական արարեալ, և թափեաց

2 2. հաստատեցի: 2 2. անօրինատիւն—մոլեռանդ զըշի յաւելուած-
ծով: 3 փոխ. զերեք: 6 2. խաղաղ: 10 փոխ. Թէոյրոս: 11 Ռսկ,
«Եւ ապա մեռաւ Ռմար և Թազաւորեաց Արուշալիթ, որդի եղբօր նորա: Մեռաւ
և Լեզուն արքայն Յունաց, Թազաւորեաց որդի նորա Կոստանդին, իսկ Թէոյրոսն
Արծրունի իշխանն Ընքշտունի ամս Խէ»։ 12 2. յերկրին: 20 գուցէ
Երծափայ. Դեոնդն էլ ունի «Արծափայ»։

6. Հմմտ. Մխ. Անեցի, 45.

9. Ռսկ. կամ «այն ժամիւ էր» կամ «այն ժամ ի վեր»։

10. Զուսմ մի տող բաց է թողնւած, կամ վերնագիր զրեւու-
—և այդ հաւանական է, չէ գրուած սկսւածքի Ա.ն կարմրով գրե-
լու,—կամ բնագիրը թերի էր:

16. Ռսկ. «ի տանէն Տաճկաց»։

զաւարն զոր առել էին և բազմութիւն գերեացն դարձոյց:

24. Եւ դարձեալ ի մի այլ տարին հասին ի վերայ աշխարհին Հայոց և բազում աւեր արար(ին) և ոչ կարացին թափել: Եւ զօրացան ազգն Պարսից և ոչ տային հանկչել աշխարին Հայոց: Եւ ի տարաւոյս մատնեցաւ Թէոդոս Ռըշտունի. և ապա հասաւ նմա ցաւ հիւանդութեան: Առաքեաց և կոչեաց զորդին իւր Վարդն, քան(28ա)ղի պատրիկ արարեալ էր զնայ Կոստանդին արքայն Հոռոմոց և մեծարեալ ունէր զնայ պատուով քան զամենայն մեծամեծս իւր և զնկիպատացոց, զի ունէր անխառն զնկիպատոս Կոստանդին արքայն Հոռոմոց, զի նա յաղթահարեաց զորդիքն Ալէի զոր ծնան ի Ֆատմայէ, զԱպուտալիպ և զեղբայր նորին զԱփաան: Եւ էառ զնկիպատոս, բայց զՆերսիսակէմ ոչ կարաց առնուլ, զոր շինեաց Մուրիկ արքայն Հոռոմոց:

Եւ յորժամ եկն Վարդ պատրիկն առ հայրն իւր Թէոդոս և նայ վատուժել էր ի ցաւոցն: Եւ նայ ասէ. «օրհնեալ Վարդ որդեակ, որ հասար ի աւր վաղձանի իմոյ»: Եւ նայ եկաց և պատմեաց զամենայն մեծաբանս, զոր արար Կոստանդին արքայն Հոռոմոց, որդին Լէվոնի: Եւ ասէ Թէ(28բ)ոդոս. «լուր որդեակ Վարդ, ես երդամ զձանապարհն, որ այլ ոչ դառնամ, այլ դու զոր ասեմ քեզ, դու մի տրհամարհեր. կարէ դուխտն քո զոր ունիս ընդ Հոռոմք, և զիր քեզ ուխտ ընդ արքայն Պարսից, քանզի դրացիք են դոքայ քեզ, եւ զհարկն զոր ի տունս Հոռոմոց է տալի, տուր տունքն Պարսից և նոցա հնազանդեաց և շինեացի աշխարհն Հայոց»:

Եւ յորժամ զայս տեսց, ելաւ հոգի նորա և մեռաւ:

25. Եւ ապա կա այսորիկ պատերազմ եղեւ ընդ

3 2. արար: 17 փոխ. էր: 22 փոխ. երթամ: 25 փոխ. են, 30, փոխ. յետ,

1. Հմմտ. Ղևոնդ, գլ. Գ, էջ 11, 12. Սերէոս, գլ. ԼԲ և ԼԳ էջ 117, Ասողիկ, էջ 122.

տունն Պարսից և ընդ տունն Հոռոմոց: Եւ ուղարկեաց Վարդ պատրիկ առ արքայն Պարսից և եդ ուխտ ընդ նմա և ասէ. «կազմէ զօրքդ և զնայ երկիրն Հոռոմոց և ես տամ զնոսայ ի ձեռս քո և հարկանիցես զնոսայ որպէս և կամիս»: (29ա)

Եւ երգումն արարին միմեանց ճշմարտութեամբ: Եւ ապա ժողովեաց զաւրս բազումս Սահակ որդին Հուրմիզայ արքային Պարսից և եկն հասա ի երկիրն Հոռոմոց և աւար էհար զԹէոդոյաւալիս, որ է Կարնոյ քաղաք, և զԴերշան և զՆկեղեաց և եկեալ հասան ի Կոլանիայ և բնակեցաւ յեզրը գետոյն: Եւ Վարդ Պատրիկն յղարկեաց առ Սահակ որդին Հուրմիզայ արքային, «երդամ և բերեմ զարքայն Հոռոմոց և բանակեցուցանեմ զնոսայ առ եզր (30ա) գետոյն և տամ կապել կարմուշ և յանցուցանեմ զամենայն արս պատերազմ մոզս այս կոյս, և խնդրեմ պահել զանց կարմուշին: Եւ յորժամ յանցանեն այս դէհ գետոյնդ, փախիք առաջի նոցա և նոքա վսա(ա)հացեալ զան զհետ ձեր, դուք դիմի դիք և դարձիք յետ ի վերա նոցա և ես քաշեմ զխելս կարմուշին և այսպէս հարէք զնոսա»:

Եւ զնաց Վարդ պատրիկն առ արքայն Հոռոմոց և ասէ. «այս ջուրք այլ գետոյ կապէ ի վերայ կարմուշն. և տուր անցանել արանց պատերազմողաց այն դէհ և թող ընդիր մարդիք քո որ պահեն զկար-

3. 2. երկրին: 10 Լուսանցում նոր ձեռքով. «որ է Ա(ր)դաւմ»: 10, 2. զնկեղեցի. Լուսանցում, նոր ձեռքով. «որ է երկրնկա»: 11 Գուցէ՛ «բանակեցաւ»: 12. փոխ. Հուրմիզայ: 13 փոխ. երթամ: 15 Ուրիշ անգամ կարմուշ: 17 փոխ. այդ: 18 2. վատացեալ: 19 Գուցէ ուղղել «քիմի դիք», զարան մանկու մաքով, ինչպէս փոքր յետոյ հանդիպում ենք: 20. Կիսով չափ եղծւած: 22. 2. «այս ջուրք այլ գետոյ», հաւանական պիտի կարդալ. «այս ջուր Գայլ գետոյ»:

14. Չու՛մ այս 29ա երեսից անգրել է թողնւած հինգ տող: Նաև ամբողջ 29բ երեսը. կարւած կայ մի թերթ. շարունակութիւնից 30ա թերթից գրւած է աւելի մանր գրերով, անշուշտ նոյն գրչից, տարբեր օրերում: Ասերկոյթ թերթի չէ:

մունչն. զի թէ յազթենն նոցա Պարսիկն և փախուցանենն, նոքա պատրաստ գտանեն զկարմունչն և անցանենն այս կոյս գետոյս»։ Եւ արար արքայն Կոստանդին զամենայն զոր ասաց նմա Վարդ պատրիկն և անցուց 5 այն զէն գետոյն մարդիկք իբրեւ երեք բխւրս (30բ)։ Եւ ասաց ընդ Վարդ պատրիկն թէ. «գու պահէ զխելս կարմունչին»։ Եւ Պարսիկ զաւրքն փախե(ա)ն առաջի նոցա և ի բազում տեղիս քիմի (է)ին զրել զօրքն Պարսից. և դարձան ի վերայ զօրացն Հոռոմոց և հարին գնոսա։ 10 Եւ նոքա փախստական զիմեցին ի կարմունչն անցանել։ Եւ Վարդն՝ որպէս էր պահանորդ կարմունչին, քաշեաց և ընկեաց զկարմունչն և ինքն ի Պարսիկս դարձաւ։ Եւ բազումք ի զօրացն Հոռոմոց մեռան յաւուրն յայնմիկ և դարձան զօրքն Պարսից մեծաւ լաղթութեամբ 15 և Վարդ պատրիկ զհետ նոցա։

26. Եւ եկեալ ի աշխարհն Վասպուրականի Վարդ պատրիկ և մտեալ ի արքունիս իւր, որ մօտ էր ի ծովն Ռոշտունեաց, որ կոչի Մանարեշայ և կացեալ աւուրք սակօք, տեսանէր երազ հիանալի, զի լինէր ինքն ի մէջ 20 արեան ծովու և կախած երկաթ ծանր ընդ (31ա) ոտիւք իւր և քարշէին զնայ զէպի վայր յանդունդս և էր Վ մօտ ի ընկղմել։ Եւ զարթեալ, զարնուրեցաւ և կանչեալ անեղ՝ մինչեւ ամենայն դարպասցիքն զարնուրեցան։ Եւ յորժամ առօաւտ եղեւ, կոչեաց զեպիսկոպոսն յորոյ

5 փոխ. երեք։ 7 փոխ. փախան։ 8 2. «Քիմի» կամ «քիմ», անորոշ է, լուսանցում, «բուրսու», «դարանամբուտ եղեն»։ 15 փոխ. սա-կալք։ 24. փոխ. առաւաւտ։

15. Հմմտ. Վարդան Պատմ. Վենետ. էջ 68. «Եւ Վարդ որդի թէոգորոսի նենդ զործեաց զօրացն Յունաց՝ կարելով զխելս կա-մբըջացն ի վերայ եփրատու ի փախչելն յունաց»։ Ղևոնդ, զլ. Դ, էջ 15։

18. Թովմ. Արծ. զլ. Իթ, էջ 255. «Շինեաց զհողարլուր բար-ձրաւանդակն ի Մանաշա գետ, յափն գետոյն յիւս կոյս, որ հայի յոստանն Ռշտունեաց, յորում տեղւոյ յառաջագոյն ապարանք պարսպաւորք եղեալ էր Վարդ պատրիկ Ռշտունուոյ Հայկազնոյ»։

20. Ոսկ. «կապար»։

անուն ևր Գրիգորիոս։ Եւ իբրեւ եկն՝ անկաւ Վարդն առաջի նորա, արտասուէր եւ ասէր. «տէր, տեսայ կոր-ժանուսն անձին իմոյ, զի զիտեմ, որ բազում անօրէ-նութիւնս գործեցի և զանչափ արիւն հեղի ի տանէն Հոռոմոց։ Եւ արդ՝ տեսի աչօք իմովք երազ ի ծովն, որ 5 ի մեզ մոտ ևր ծովն արեան, և զիս ի մէջ նորա կապած երկաթի կապանօք ոտիւք իմովք և մօտ եղէ ընկղմել, ու զարթեալ յանկարծակի։ Եւ ահաւասիկ զարնուրեալ եմ և ոչ իշխեմ ննջիլ և կամ թօթափել զաչս իմ»։ «Եւ, ով Վարդ, գու պատերազմող և բարի անուն, վասն 10 էր արարեր զայս մեծամեծ շարիպ զայս և զնենկու-թիւնն զոր ոչ ոք ի մարդկանէ արար (31բ)։ Եւ պակաս թվի քեզ այնչափ արիւնհեղութիւնն, զոր հեղեր ան-յերկիւղութեամբ»։

27. Եւ ասէ Վարդ պատրիկն. «ճմարիտ (ե)ն բանք 15 քո, զի ես զիտեմ զանօրէնութիւնս իմ զոր գործեցի և մանաւանդ յերազիս յայտնեալս, զի զարնուրիմ և թո-ղամ և արդ՝ զլինչ է հնար ապաշխարութեանս իմ զշա-րիս իմոյ»։ Եւ ասէ եպիսկոպոսն. «յգարկէ և կոչէ զմիայնակեցն, որ բնակեալ է ի լերինն, որ Տորոս կոչի»։ 20 Եւ նա առաքեաց և կոչեաց զայն սուրբ և ելեալ ընդ առաջ նորա, անկեալ ի ոտս նորա և լայր։ Եւ նա ասէ. «մի լայր, կարող է Աստուած փրկել զքեզ և վճարես զպարտան, զի կամեցաւ Տէր Աստուած շահել 25 զքեզ ոյորմութեամբ, եցոյց քեզ յայտնապէս զփնսն քո մինչդեռ ի մարմնի ես, և առեալ բեռեաց զքեզ ընդ յերկիւղն իւր։ Չանայ և մի ապաղեր թափել զքեզ ի բազում արէնէն, որ հեղաւ, որոց դու եղեր պատճառ (32ա) կորստեան նոցա»։ Եւ ասէ Վարդ պատրիկն ընդ միայնակեցն. «ասայ ինձ, սուրբ Աստուծոյ, զլինչ ճար 30

1 և 6 փոխ. մօտ էր։ 15. 2. ճմարիտն բանք. 17 2. գրած է «թողամ», յետոյ մէկը դ է դրել բառի քովը։

16. Ոսկ. «ահեղ անօրէնութիւնս»։

20. Ոսկեփ. «Արտաւա»։ Հմմտ. Թ. Արծր. Ժ. էջ 291։

լինել անօրէնութեան իմոյ, սիրով կարեմ քաւել զան-
ցանս իմ: Պատասխանի ետ այրն Աստուծոյ. «ասեմ
քեզ, Պատրիկ, ոչ գոյ քեզ հնար գերծանել այդ արեւնէդ
զարդ, քան թէ արեւմբն Քրիստոսի: Միթէ նայ ազատէ
5 զքեզ այժ անհնարին չարեացդ յայգմանէ»:

Եւ ասէ Պատրիկն ընդ երանելի միայնակեցն, որոյ
անուն էր Սիմէոն, «այժմ ասայ ինձ, զինչ հնար կայ
առնել զոր ասեստ»: Եւ ասէ միա(յ)նակեցն. «ով Պատրիկ,
յերկիրն Վասպուրականիս շէն է, որպէս տեսանես, և
10 ունիս գանձս բազումս, շինէ կեկեղեցիս որչափ և կա-
միս, զի մատուցանեն պատարա՛ վասն մեղացդ և
ապայ գերծանիս այնչափ յարեւելդ, զոր հեղեր անմեղ
արանց»: Ասէ Պատրիկն. «թէ այժով աղբիւմ, բազում
յեկեղեցիս շինեմ. այլ ասայ ինձ, սուրբդ Աստուծոյ,
15 թէ որո՞յ անուն շինեցիք զեկեղեցիս իմ, զոր շինելոցս
եմ»: Եւ նայ ասէ. «լուր (32բ), որդեակ, առաջին ա-
րիւնն փրկագործ աշխարհի վասն ազգի մարդկան Քրիս-
տոսին հեղաւ և յետ նորա նախադարձաւորին և
առաջին վկային Քրիստոսի սրբոյն Ստեփաննոսի. յա-
20 նուն նորա հաստատեայ զեկեղեցիքն ըստ դաւառաց
դաւառաց, ի բերրիք և ի գեղեր, զի անխալան լինիցի
յիշատակ պատարագին»:

Եւ համարեաց զբերդս և զգեւղս .Թ-ս շէնս, և
արար սկիզբն հիմնարկութեանն յեկեղեցեաց: Եւ ասէ
25 ընդ երանելին միայնակեցն. «երանի էր եթէ ունէի
մասն ինչ ի նշխարաց սրբոյն Ստեփաննոսի և նովաւ
✓ Վօրհնէի զեկեղեցիքն, զոր կամիմ շինել»: Ասէ միայնա-
կեցն Սիմէոն. «ով Պատրիկ, դու արայ սկիզբն շինու-
թեան յեկեղեցեացն և ես յարուցեալ գնամ յերուսա-
30 ղէմ, միթէ ողորմի առատապարզէն Աստուած և Սշո-
ղեսցէ և տացէ մասն ինչ ի նշխարաց սրբոյն Ստե-
փաննոսի»:

1. 2. կարելի է կարդալ «ովորով» և «սիրով»: 20. 2. ընդ:

28. Եւ ի նոյն ժամայն յարուցեալ միայն (33ա) այ-
կեցն Սիմէոն ի ճանապարհ անկեալ և գնաց յերուսա-
ղէմ քաղաքն: Եւ զնացեալ ի վկայարանն սրբոյն Ստե-
փաննոսի և սպասաւորեցաւ նմա ամս .Գ.: Եւ ապայ
ի տեսչութէնէն Աստուծոյ ոմն էր սպասաւոր նշխարաց
3 սրբոյ վկային Քրիստոսի Ստեփաննոս(ի): Եւ ասէ. «զաշ-
խատութիւն առն այդորիկ զի ճգնի՛ տուր մասն ինչ
ոսկերաց իմ, և արձակեայ զդայ զի երթայցէ, զի բա-
զում եկեղեցիք շինին յանուն իմ ի աշխարհին Հայոց»:
Եւ նայ զարթուցեալ ի քնոյն և կոչեաց զերանելի այրն
10 զՍիմէոն և ասէ. «ասայ ինձ, եղբայր, ուստի՞ ես դու»:
Եւ նայ ասէ. «օտար աշխարհէ Հայոց»:
Եւ նայ ասէ. «ասայ զճշմարիտն ինձ, վասն հո(գոյ) ճգնիս և թէ վասն
այլ ուխտի»: Եւ նայ ասէ. «կամ և յաղօթս առնեմ
վասն իմոյ յանցանացն»: Եւ ասէ յեկեղեցականն սուրբ
15 վկային. «մի ստեր, յեղբայր, յայսմ գիշերիս յայտնեաց
ինձ սուրբ վկայն (33բ) Քրիստոսի վասն քո աշխատու-
թեան զոր ճգնիս. զի ասէր սուրբ վկայն Քրիստոսի
վասն քո եթէ այժս այդ, որ կու տառապի, տուր դմայ
մասն ինչ ի նշխարաց իմոց, զի բազում յեկեղեցիք են
20 շինեալ ի անուն իմ աշխարհին Հայոց»: Զարմացեալ
միայնակեցն ասէ. «արդար ես, վասն այդորիկ աշխա-
տիմ»: Եւ նայ տվեալ նմա մասն ի սուրբ նշխարացն,
արձակեաց զնայ և զրեաց առ Պատրիկն զամենայն տե-
սիւն զոր ետես: 25

Իսկ Սիմէոն, այրեն Աստուծոյ, յորժամ եկն՝ առեալ
գնշխար սրբոյ վկային, օրհնեաց զամենայն յեկեղեցիքն
և կացեալ ի պահս աւուրս .Խ. վասն տեսլեանն: Եւ
բազում եպիսկոպոսք և քահանայք հսկում արարեալ: ✓

6. 2. Ստեփաննոս: 13. 2. հո: 15. 2. յեկեղեցական և յեղբայր
զրւած յ-երով և յետոյ եղծւած: 20. 2. յեկեղեցիք յ եղծւած:

6. Ոսկեկ. «Յայտնեցաւ նախավկայն Ստեփաննոս և ի տես-
լեան ասէ ցապասաւորն իւր»:

23. Ոսկեկ. «զրոյթն աջոյ ոտին»:

Մինչդեռ ի հսկմանն էին, տեսանէր Պատրիկն զնոյն տեսին, զի լինէր ի մէջ արեանն ծովու, որպէս առաջն տեսան(էր): Տեսանէր և քահանայք իբրև .Ռ. որչափ և համարք եկեղեցեացն էր, զի բռնէին գերկոսին (34ա):

5 ձեռք նորա և միայնակեցն Սիմէոն կորեաց շղթայսն ի ստիցն և ընկրնոյր ի խորս ծովուն, իբրև զարծիւ թուցեալ հասուցանէին յաղբիւրն, որ առ դունն կայր, և առնոյր զշուրն և լվանային զարիւնն, որ ի մարմնի և սգեցուցանէին նմա հանգերձս սպիտակս և գնէին պսակ

40 փառաց ի գլուխ նորա:

Եւ զարթուցեալ ի մէջ գիշերին Պատրիկն և կոչեաց զեպիսկոպոս զԳրիգորիոս և զերանելին այլքն Սիմէոն և պատմեաց նոցա զոր ետեսն: Եւ նորա գոհանային զմարդայսիբէն Աստուծոյ: Եւ իբրև առեալ

45 զգանձս իւր բաշխեաց աղքատաց. և որչափ կենդանի եկաց, հազաւ մագեղէն փոքրիկ ի ներքոյ հանգերձին իւր մինչև յարմուռնին և ոչ ոք կարաց խմանալ մինչև օր մահուան իւրոյ:

Իսկ նորա յաւուրքն յայանեցաւ սուրբ խաչն որ

20 ի Վարազ լեռն, և էր թվականն Հայոց(34բ). ԲՃ:

5. Ոսկեփ. «բերէին յապարանս իւր»:

12 Հմմտ. Չամչեան, Պատմ. Բ. 359, որ օգտուել է Ոսկեփոքիկից և Վարդան Պատմադրից:

17. Յով. Մամիկոնեան. «Իշխանն Արծրունեաց, որում անունն կոչիւր Վարդ պատրիկ, սա շինեաց բազում եկեղեցիս և վանօբայս» (էջ 9. հրատ. Վին. 1889): «Թաղեցաւ ի վանս Իննակնեան» (էջ 13):

20. Ոսկեփ. «և թվկնն ճԲ». «և բարեպաշտն Վարդն պատրիկ քնաց յերկրպագութի ս՛ւր նշանին Վարազայ»:

20. Շարունակութիւնը սպագորում ենք Գ. Տ. Մ.-ի պատարաստած ընդօրինակութիւնից:

1. Եւ կացեալ Պատրիկն (34բ) ամս. 2. և վաղճանեցաւ և մնաց որդի նորա Մուշեղ. և ոչ էր ի նմանութիւն հօրն իւրոյ:

Ապա հակառակութիւն եղև տանն Հայոց, զի ոչ կամեցան զտէրութիւն տան Մանածի և բաժանեցին 5 զաշխարհ Հայոց ի մէջ Բաբրատունեաց և ի մէջ Արծրունեաց, և կալան ի բաժին զաշխարհն Հայոց՝ զհիւսուսոյ գեհն տուն Բաբրատունեաց, որ եր անուն նորա Բաբրատ, զՎասպուրականի գեհն տունն Արծրունեաց:

2. Եւ էին .Բ. եղբարք՝ Գագիկ և Սմայատ. և գաւառն 40 Հաղբակոյ շինեաց Կագիկս այս: Եւ եղեն .Գ. որդիք, միոյն անուն Աշոտ և յերկրորդին Գրիգոր և մի այլին Համայգասպ: Եւ եղև որդի մի և կոչեցին զանուն նորա Աշոտ: Եւ Աշոտոյ եղեն .Բ. որդիք՝ Կագիկ և Սահակ: Ու Սահակայ ոչ լինէր գաւակ և եր առեալ իւր կինն 45 զՍմայատունին (35ա) զգուստորն Աշոտոյ Բաբրատունոյ:

3. Եւ աղաչեաց Սրմպատունի զայլքն իւր զԽահակն և տսէ. «Կամիմ զի տաս հրաման, զի գնամ ի ուխդ յանապատին Աշոյ և աղաչեմ զհայրն անդադար և զսուրբն Գրիգորիոս, զի աղաչեսցէ զսուրբ վկայքն, զի տայէ մեզ 20 Աստուած գաւակ, և մեք տամք զնայ փոխ Տեառն

11. 2. կողմայս: 45. 2. գոտի. 18. 2. զի Սահակն: 19. 2. այսպէս Աշոյ, քեռես պիթի լիճի Աշոտոյ, Հմմտ, Ներեւում Աշոտայ: 19. 2. և Գորն:

3. 2.-ի կետագրութիւնը չենք պահում:

5. Այսինքն Մանածիւրի Ռշտունեաց. 2. էջ 27 ա նոյն Մանածիս յիշուում է այսպէս. «Աշխարհին Հայոց տիրեաց Թէոյթոս Ռըշտունի ի տանէն Մանածեղի»:

6. 2. այստեղ և ներքեւում յաճախ «աշխարհ» բառը գտաւ՝ փարագրով:

Աստուծոյ»: Եւ ասէ Սահակ, «բարի է բանդ զոր ասացեր»:

4. Եւ յարուցեալ գնացին Սահակ եւ կին իւր Սըմբատուհի, եւ տարան եղինս սպիտակս եւ դուրսն սպիտակս սրբութեան, յեկե(ղե)ցեացն եւ ասեն ցհայրն Գրիգոր. «Հսկէ զգիշերս սաղմոսիւք եւ աղօթիւք, եւ հայցեայ Աստուծոյ եւ ի սրբոյ վկայէդ, զի այց արացէ եւ սացէ մեզ արու գաւակ, եւ մենք տանք զնայ փոխ Տեառն զամենայն աւուրս կենաց իւրոց»: Եւ յաղօթեաց հայրն Գրիգոր եւ վանականքն իւր, զի ունէր բազում ճգնաւորս՝ այրս արգարս:

5. Եւ դարձեալ եկին ի (35ր) արգունիս իւրեանց: Եւ այց արար Տէր Աստուած, զի յղացաւ կինն նորա Սըմպատուհի եւ ծնաւ արու գաւակ: Եւ առեալ տարան զտղան հայրն եւ մայրն ի վանքն Աշատայ առ երանելին Գրիգոր: Եւ ավեալ կնիք մանկանն եւ կոչեցին զանունն նորա անուն սրբոյն Գրիգորին: Եւ անուցին զմանուկն: Եւ երբ ժամ եղև՝ տարան ի վանքն, եւ ի հետ իւրեանց ընծայս բազումս, եւ ամենայն կրօնաւորացն սգեստս եւ հողաթափս:

6. Եւ մատոյց արիկինն Սմբատուհի զտղայն առ սուրբ հայրն Գրիգորիոս եւ ասէ. «Տէր ընկալ զմանուկս զայս ի գրկաց իմոց որպէս զՍամուել ի հին ժամակին, տամ զզայ փոխ Տեառն զամենայն աւուրս կենաց իւրոց: Ու հայր նորա Սահակ կոչեաց մանկան անունն Դերէն, որ կոչի որդի վանաց:

7. Եւ ապայ աճեաց եւ ուսաւ մանուկն, եւ սգե-

5. 2. յեկեցեացն:

24. 2. այսպէս «ժամակին» թերեւս պակասաւոր եւ պիտի լինի ժամակակին:

26. Անշուշտ գերիկ անունից, որ Նշանակում է ուխտ, վանք: Դերի=ուխտագնացութիւն. Հմմտ. Թովմ. Արծր, ՍՊԲ. էջ 280. «Իշխանն Գրիգոր, անուանեալն Դերանիկ, որ թարգմանի ուխտիւք խնդրեալ ի տեառնէ»:

ցոյց զնայ հայր վանացն հան(46ա)դերձ կրօնաւորութեան: Եւ իբրեւ եղև մանուկն տարեացն երեսնից, եւ ուսեալ էր զամենայն կարգ ուղ(ղ)ութեան եւ ձայն ունէր զեղեցիկ, եւ ապայ հայրն Գրիգոր կամեցաւ տալ նմա կարգ քահանայութեան:

8. Եւ ի վանքն կայր աղջիկ մի զեղեցիկ, քոյրադուստր հօրն Գրիգորի, եւ հաղուցեալ նմա սգեստ հաւատաւորի: Եւ եղև յաւուր միում զի վերեւ վանացն քաղէին ոսպ, եւ էր մինն մանուկն Դերէն եւ միւսն աղջիկն հաւատորն: Եւ ի շատորաց ցանկաց(ել) էր Դերէն աղջկանն. եւ անկարծակի կալաւ ըզնայ եւ բռնադատեաց եւ արար կամաց իւրոց:

9. Եւ յորժամ գիտաց հայրն վանացն՝ յղարկեաց առ Սահակ իշխանն, հայրն մանկանն, եւ ասէ. «Տեսանէս զինչ գործեաց մանուկս այս. եւ ոչ կարէ բնակել ի վանք, զի ոչ կարեն հանդուրժել զառինք եկեղեցեաց կորեանք արիւծոց, վասն (36ր) զի ապականեաց զորոյն յեկեղեցեաց, զոր բազում աշխատութեամբ անուցին»:

10. Եւ ապայ էառ զմանուկն հայր իւր Սահակ իշխանն եւ երեք զգուստրն Սիւնեաց իշխանին եւ եւ մանկանն ի կնութիւն: Եւ եղև Դերին որդի եւ կոչեաց զանունն նորա Աշոտ: Եւ Աշոտի եղեն .Գ. որդի եւ անուանեաց զաւագն՝ Գրիգոր Դերէն, եւ միւսուն՝ Կազիկ, եւ Էրրորդին՝ Համազասբ: Եւ բաժանեցին երկիրն Վապուրականի .Գ. եղբարքն. զՎանն, որ ի գաւառն Տոսբայ՝ Գրիգոր Դերին բաժին, իսկ ամուսն կայան եւ Տոտոր ամուսն եւ զճուշայ գաւառն միւսն եղբորն

3. 2. ուղութեան: 10. 2. հաւատորն հաւատորն կամ հաւատաւորն: 40. ցանկացէր: 17. 2. զոր ոչ կարգում եմ զորոչն=զորոջն: 21. փոխ. Դերէնին.

26. 2. ամուսնական, վերջին հուն յետոյ աւելցրած՝ կառելի եւ կարգալ ամուսն կայան. բայց ինձ քում եւ ուղիղը նկատ. Հմմտ. Թովմա Արծր. 131, 133, 224, 235, 270:

27. 2. Տոտորայ ամուսն քերես ուղղելի՝ Կոտորայ ամուսն:

կազմակայ, իսկ տունն Հաղբակոյ Համադասարայ կրտսերին:

11. Էր այր առատ և զուարթ, որ ոչ նման էր նմայ այլ մարդ ի վերայ յերկրի, ոչ ի մեծաց և ոչ ի փոքունց, և էր նորա ծառայ մի ի տանէն Գնուն (37ա) եաց և անուննորա Գորգ Զաւրան. եւ նա է(ր) արքունիսն ի Վան, և յորժամ լինէր ի ժամ ճաշոյն՝ իջանէր ի մոյտան Վանայ և անդ նստէր ի սեղան, և արք որ անցանէին ճանապարհորդաց՝ կոչել տայր և նստուցանէր, ուտէր և ըմպէր, նոյնպէս և զքաղաքացիսն զլաւ և զվատ: Սովոր էին զալ և նստել ի սեղանն ամենայն որ և ոչ կայր չափ ուտել և ըմպելոյ:

12. Եւ ապա սկսաւ շիքաւորել, յայնժամ յեղբայրք նորա ծաղը առնէին զնայ, զի պակասեաց ամենայն ստացուածք նորա, զոր իր հայրքն էին ամբարեալ, այլ և երամակը և խաշինք նորա: Եւ ապա սկսաւ զերկիրն զոր ունէր վաճառել եղբարց իւրոց, և առնոյր զգինն բերդերոյն և զգեղերոյն գանձս, ուտեր և ըմպէր, և ոչ եթող զսովորական բնութիւն իւր, մինչև երեկ հաստատեցաւ ի քաղաքն իւր, որ կոչի Վան:

13. Եւ ապա եկին Կազիկ եղբայր նորա (37բ) և ետ գանձս և հանդերձս պայծառս և զծիս և զշորիս և զնեաց քաղաքն Վան, և ոչ եթող զմի ապարանիցն իւր, որ նստեր ի նայ. զի որժամ առաւօտ լինէր՝ գային սովորականքն՝ փողահարքն և գնահարքն և տաւեղահարքն և խաղարարիքն կաքաւէին առաջի նորա: Եւ ոչ կայր նմա ցնորուքն և կամ հոգս աւազութեան որպէս հարցն իւրոց, բայց միայն ուտեր և ըմպեր:

14. Եւ ապայ թողին զնայ զունդը ազատաց իւրոց և զնացին ի նմանէ կէսքն ի Կազիկ եղբայրն իւր և կէսքն

5. 2. է: 6. 2. իմոյ տան: 23. 2. առաւօտ: 24. 2. զնահարք = զնորահարք = քնարահարք: Հմտ. ներքևում «զնար» = քնար:

1. Կենի վրայ աւելացրած ք տառը = Հաղբակեոյ կամ Հաղբաքոյ: 2. խօսքը Դերէնի մասին է, թւում է մի բան պակաս:

ի Համադասուն, և ուր լսէին կատակէին զնայ: Եւ ի զօրացն և ազատացն նորա ոչ մնաց առ նայ, բայց միայն Զաւրան ծառայ իւր, որ էր ի տանէն Գնունեաց:

15. Եւ չգաւորեցաւ Դերէն և ոչ մնաց նմա ինչ, բայց միայն .Բ. ձի, մինն իւր և միւսն Զաւրան ծառային իւրոյ: Եւ եղև աւուր մի կիրակէի և ասէ Դերեն ընդ (38ա) Գորգ Զաւրանն. «այսօր չունինք ինչ իրք վայելել»: Ասէ «թէ ի՞նչ առնենք»: Եւ նայ ասէ. «սո այսօր ձին իմ և զհանդերձս իմ և զրեհն իմ և զսաղաւարսս իմ և վաճառեալ այսօր, և մի պակասեցուցաներ զսովորական սեղան քս. իսկ ի վաղիւն զինչ պատրաստէ Աստուած զայն առնեմք»: Եւ այն օրն պատրաստեցին զճաշն ըստ սովորութեան իւրեանց և ուրախ եղեն մինչև իրիկունն, և զնայ ամենայն մարդ ի տուն իւր, և մնաց Դերէն մէն և Զաւրան ծառայ նորա և նվիրակ մի և մատրակ մի և այլ ոչ որ:

16. Եւ նստել էին Դերէն և Զաւրան ծառայ նորա և խորհէին թէ վաղիւն վաճառենք զձին Դերէնին և զհանդերձսն և պատրաստեմք ճաշ յայգեանն: Զինչ նոքա ի այն խորհէին՝ զայ մարդ մի ճանբուն. տեսաւ զլոյս մոմեղինացն և եկն նստաւ առ դուռն վրանին: Կոչեաց զնայ Դերէն և ասէ. «Ո՞վ ես (38բ) և զի՞ գաս»: Եւ նայ ոչ գիտեր խօսել, զի ևր Տաճիկ ազգէ:

17. Եւ զնայ Զաւրանն բռնեաց և երեւ առ Դերէնն ի վրանն: Եւ խօսեցաւ ընդ նմա տաճիկ լեզուաւ, զի ուտեալ էր Դերէն զլեզուն տաճկաց, և ասաց. «Ուսա՛ր գաս»: Եւ ասէ, «զամ Ասորեսդանեաց և ոչ կարեմ խօսել, զի խոցեալ են զի(ս) ի բազում տեղիս, այլ թէ ճար կայ Աստուծոյ՝ զեղ զիք խոցերուն»: Յայնժամ Դերէն էբաց զխոցուած զլոյս նորա և ձեռք նորա և

8. Այսինքն «տես»: 13. 2. իւրց: 15. այսինքն՝ միայն: 16. = մատուակ. 19. 2. յայգեանն. բերեալ պիտի հասկանալ «յայգեան» եւ հասկանում եմ «վազեանն». Մ. Ե. 28. 2. զի:

եղիւր զեղ խոցերուն, զի էր հմուտ բժշկական արվեստիցն, և ոչ էհարց աւելի և կամ պակաս:

18. Եղիւր առաջի նորա սեղանն և բաժակ և յոյժ մեծարեաց զնայ, մինչև պարմացաւ այրն ընդ բարիմատութեան նորա, զի եղիւր բաժակն ի ձեռին նորա և Դերէնն էաւ զգնարն ի ձեռն և ուրախացնէր զնայ, և անշափ սիրեաց զնայ, զի Դերէնն այր զվարթ (էր) և սիրուն և բարէխորհ և աղեկա(39ա)տեսակ:

19. Եւ յորժամ առաւօտ եղև յարուցեալ ասէ այրըն 40 այլազգի. «Ով բարի այր դու, այդչափ բարէխորհ ես դու, զի չեմ տեսեալ զայլ ոք ի մարդկանէ: Զի ոչ հարցեր ընդ իս թէ ուսալի՞ դաս կամ ո՞չ երթաս». Յայնժամ ասէ այրըն այլազգի. «Ես եմ արքայն Բաբելացոց, և ի մեր քաղաք Բաղտատ եկին այլազգիքն յարեմաից, 45 որ կոչին Արապկեր, և ես ելա զեմ նոցա ի պատերազմ, և նենդեցին ինձ զօրքն իմ և խանգրեցան և ես ի հոս եկի հալածական, զի ոչ եղև ճար մտանել ի քաղաքն իմ ի Բաղտատ, և ես զէմս արարի երթալ աշխարհն Պորասանի, զի քոյր իմ կին է թագաւորին Պորասանայ 20 Ապուհուրիշայ, որ արքայն է Գնդաց աշխարհին. և ի ճանապարհին թողին զիս ծառայքն իմ և ես զէմս առ իշխանն արարի որ Դերէնն է, ասեն, և նայ է տէր քաղաքիս: Զի յորժամ ես էի քաղաքն իմ Պաղտատ(39բ) զըուցէին զնայ առաջի իմ վասն առատութեան մարդոյն 25 այն, և երբ թողին զիս ծառայքն իմ՝ նայ ես առնա զիմեալ եկի, միթէ տացէ ինձ ձի և մարդ և առաջնորդեսցէ ինձ յարեւելք, զի գնացից առ փեսա(յ)ն իմ և առից ի նմանէ զօրք և գանձս բազումս և երթամ պատերազմիմ ընդ թշնամիքն իմ և թափեմ զքաղաքն իմ 30 զԲաղտատ: Եւ աղաչեմ զքեզ, ով բարի այր դու, տար զիս առաջի Դերէնկին, որ հոգայ զճանապարհն իմ, և քեզ բարի լինիցի Աստուծոյն քո զօր պաշտես»:

1. 2. եղեր: 6. = զքնարն, հմտ. վերել «զնահալքն»: 7. 2. այն-
շափ: 12. = յո: 14. 2. բաղքաթ:

20. Հայէր Դերէնն առ Զաֆրան և ծիծաղեր: Եւ նայ արամել ասելը. «Մի ծիծաղեր, աղաչեմ զքեզ տար զիս առնայ»: Այնժամ ասէ Դերէնն. «չէ ասա Դերէնն, այլ ես հոգամ զքեզ ուր և կամիս»: Եւ նա ասէ. «Մի ստեր, ես լիկ եմ որ ասա է»: Եւ նայ ասէ. «չէ ասա»: Յայնժամ կալեալ զձեռանէ նորա համբուրեաց զնայ և ասէ. «Երգվիր թէ չէ ասա Դերէնն»: Եւ նայ ասէ. «զի (40ա) երթնում, ես եմ Դերէնն զոր դու խնդրես»:

21. Եւ նա զարմացաւ և ասէ. «ապա էր է զի նստիս ընդ ուրաց քաղաքին, բաստ է. այս քաղաքս քո է և 10 այս բարձր աշտարակս, զի է քեզ, ասայ ինձ»: Եւ նայ պատմեաց նմա զամենայն զոր արարեալ եր: Եւ զարմացաւ: Եւ ասէ Դերէնն. «Ով մեծ արքայ Բաբելացոց, երիկի աւրն զիմ ծառային ձին վաճառեցաք և վայելեցաք և այսօր զիմս կամէաք վաճառել, և արգ արի հեծիր 15 զիմ ձիս և զիմ հանդերձս հազիր և առ զիմ թուրն զհետ քո»: Եւ կոչեաց զմարդն մի, որ զիտեր զճանապարհն առնել ի Պարսիկս և տվեալ նմա վարձ գահեկանս և յղարկեց զհետ նորա մինչև ի Խորասանն:

22. Եւ իբրև զնայ նայ՝ ասէ Դերէնն ընդ Զաֆրանն. 20 «չէ մեզ պարտ կեալ ի այս քաղաքիս, զի կատակեն զմեզ և ծաղր առնեն, արի գնանք աշխարհ Ասորեստանեաց, զի լինիմք անծանօթ տեղի, զի մարդասցուք ծառայել զոք և ապրիլ:

23. Եւ առաջ ելան (40բ) և գնացին ի քաղաքն 25 ի Մօսլ, և .9. մարդ նըստել են ընդ դրաց քաղաքին, և էին հարբածք և այլ ըմպէին, և օրն էր ընդ երեկս, և Դերէնն աշխատել էր ի ճանապարհին: Եկն ինքն և Զաֆրանն և նստան մօտ առնոսա: Էհարց մինն ի նոցանէ և ասէ. «Ուսալի՞ գայք դուք»: Եւ նոքա ասեն. 30 «ի հեռաւոր աշխարհէն Հայոց ի վանէ»: Եւ իբրև լվան ասեն. «զիմք կայ բարխանուն իշխանն որոյ Դերէնն

ասեն»։ Եւ նայ ասէ. «աղեկ»։ Եւ նոքա ավել նոցա
երգումն և ասէ. «ասայ. իրաւ է զինչ ասեն զնմանէ»։
Եւ ասէ Դէրէնն. «զինչ ասեն»։ Եւ ասեն արքն Մաւալ-
ցիք, եթէ «գան վաճառականքն մեր և ասեն, թէ Դէրէնն
այն սովորութիւն ունի, զվրանն իւր հարել է ի վերայ
ճանապարհին, որ պողոտայն է քաղաքին, և անդ ածեալ
զսեղանն իւր առաւառէ օրն և նստուցանէ զամենայն
ճանապարհորդս, զլաւ և զվատ, և բնակիչք քաղաքին
ամենայն աւուր, և բազում յերգեցիկք և գուս(41ա)անք
հնչեցուցանեն զճայնս իւրեանց մինչև երեկոյն, չկայ
ճարակ մարդոյ երոյս ի տուն իւր, և այսպէս սովորու-
թիւնն նորա»։ Ասէ. «ճշմարիտ են բանքն զոր ասեն
զառնէն զայն»։ Ասեն նոքա. «հանապաղ առնէ»։ Եւ նա
ասէ. «այոյ, ճշմարիտ են նոքա զոր ասացեալ են»։
24. Զարմացան նոքա և ասեն. «ո՞րպէս համակար է առնել
զայն»։ Ասէ Զաֆրանն. «այս է Դէրէնն»։

24. Եւ առեալ տարան զնայ այն տունն, որ ճաշն
էր նոցա այն օրն, և իրենք էին .Գ. մարդ պատուա-
կանք և հարկկորք քաղաքին, և իւր սովորութիւնն նոցա
20 զի .Ա. օրն .Գ. ալ առ մինն լինէին ի ճաշ, և միւս օրն
առ մինն այլ լինէին. ուտէին և ըմպէին և ըստ կարի
իւր տայր նոցա ընչից իւրոց որոյ տունն լինէին։ Եւ
այսպէս էր սովորութիւնն նոցա հանապազօր։ Եւ իբրեւ
տարան զԴերենն ի միոյ տունն՝ նստուցին զնայ պատվով
25 որպէս արժանն իւր, կերան և արբին և էրեր տան տէրն
և եղիւր (41բ) առաջի Դերենին ընչից իւրոց և հանդերձս
և գանձս ոսկոյ և արծաթոյ, և նայ առեալ կապեաց և
եղ մատանի ի վերայ նորա և ասէ. «թող կայ առ ի քեզ,
պահէ մինչև զամ ես առքեզ»։ Եւ ապայ մին այլ ընկերն
30 այնպէս արար։ Եւ նա զամենայն մարդոյ իրք առ ինքն
եղիւր և ինքն զնայ դիմօք ի Բաղտատ քաղաքն։

25. Յորժամ հասին ի քաղաքն Պաղգատ՝ մտին

8. 2. ճանապարհորդս։ 13. 2. զառն են։ 20. = զի մէկ օրն
երեքն ալ։ 21. 2. օրն այլ մինն այլ։ 24. 2. իմաց տունն։

ինայ, զնային ի մոյտան քաղաքին։ Իսկ արքայն Բաղ-
տատայ, որ երեկ ի վան և անտի զնայ ի Խորասան և
անտի առեալ զօրս բազումս և գանձս բազումս և եկեալ
հարել զթշնամիսն իւր և տիրացաւ քաղաքին Բաղտա-
գայ, և հեծել իւր և շրջեր ի մէտան քաղաքին, և այլք
խաղային առաջի նորա։ Եւ առեալ արքայն զԴերէնն
և Զաֆրանն՝ ճանաչեց, կոչեաց զմի ի ծառայից իւրոց
և ասէ. «առեանես զայն .Բ. մարդն, զնայ առ զնոսայ
և տար ի բաղանիսն արքունիւ. և ինքն զնայ առ ապա-
րանս իւր և կազմել ես գտունս իւր և կոչեաց զմեծա-
մեծս իւր և զարդ(42ա)արեաց զգահոյս իւր բարձրագոյն։
Եւ յղարկեաց Դէրէնին հանդերձ պատվական ոսկէհուռն
և սարօք ձիւ և առաքեաց ի մեծամեծաց իւրոց խնդիր
Դէրէնին, Եւ իբրեւ բերին մտուցին ի արքունիքն՝ յար-
եաւ ինքն արքայն ընդ առաջ նորա և եկեալ գիրկս
առեալ և համբուրեաց զնայ։ Եւ ասէ առ ամենայն
մեծամեծս իւր. «յերկիր պազկը սմայ»։ Եւ էսա զձե-
ռանէ նորա և էհան զնայ ի գահոյսն իւր և նստոյց, և
ինքն նստաւ առաջի իւր և ոչ ծանոյց նմա թէ ով
եմ ես։ Եւ Դերէնն ոչ ճանաչեց զնայ։ Եւ աւուրս .Ը. 20
այսպէս արար և տայր ամենայն աւուրս հանդերձս պատ-
վականս, ձիս և յորիս և գանձս բազումս և մարգարիտս
և ախանս պատվականս։

26. Եւ յորժամ .Ը. օր եղև՝ ժողովեաց ամենայն
քաղաքացիսն և կոչեաց առ հասարակ մեծամեծաց մինչև
35 ի փոքունսն, և իբրեւ (42բ) բազմեցան ի տան արքունի, և
էին որ ի ոտն կային, յարուցեալ արքայն առ զբաժակն
ի ձեռն և ասէ. «լսեցէք արք քաղաքիս Բաղտատայ, իշխանք իմ և մեծամեծք իմ, ես զիտեմ որ զարմացեալ
էք վասն այս մարդոյս, որ բազմեալ կայ ի գահոյս իմ, 30
ամէն մարդոյ իւր մտին խորհէր թէ զինչ արժան է
զայսպիսի մեծարանք առնել մարդոյ մի օտարականի,

1. 2. իմոյ տան։ 5. 2. և հեծել։ 5. Հմտ վերևում «մոյտան»։
15. 2. և յարեաւ։ 22. = ջորիս։

և ինքն այլ ի խիստ զարմացեալ իր, զի Դէրէնն չէր
 — ճանաչել թէ ես ով եմ: Եւ երբ դայս ասաց էհարցաւ
 ընդ Դերենն թէ «ես ով եմ»: Ասէ Դերենն. «Դու ես
 արքայն Բաբելացոց, այլ զանունդ ոչ գիտեմ»: Եւ կայր
 5 արքայն ի ոսն առաջի նորա և նմա ոչ տայր ի ոսն
 առնել: Եւ ասէ արքա(յ)ն Բաբելացոց. «երգմնեցուցանեմ
 գբեզ ի խաչ որ ի Վարագ է, չէս զիս ճանաչել»: Եւ
 ասէ Դերենն. «զիտէ Աստուած ու իմ սուրբ Նշանն,
 — որ չեմ ճանաչել թէ դու ով ես»: Ասէ արքայն. «Դու
 40 ես Դերենն, որ ի Վանն էիր և այս է ծառայ քո (43ա)
 Զաֆրան»: Ասէ Դերենն. «աղաչեմ գբեզ, արգայ, ասայ
 ուր ես տեսել զիս»: Ասէ արքայն. «ես այն եմ որ եկի
 առ քեզ ի վրանն քո և դու այնչափ ընկալար զիս, զոր
 ի մարդկաց ոչ որ կարէ առնել: Եւ զարմացեալ են
 45 ամենայն տունս Բաղտատայ և ասեն թէ մեծարանս
 արարի երեսաց քոց, բայց լսեցէք մեծամեծք իմ և
 փոքունք. չկարեմ վճարել զերախտիս դորայ զոր առ իս
 արար դայ: Եւ եթէ յարին իմ հեղում և մեռանիմ
 վասն դորայ՝ չկարեմ վճարել զդայ»: Եւ պատմեաց ամէն
 20 ինչ զոր արարեր (էր) Դերենն և ասէր. «թէ չէր լեալ
 սայ՝ չէի ապրիլ ընկ ժուկն, այլ դայ ինձ շնորհաւոր
 եղև և դորայ շնորհօք տիրացայ ես տանս Բաղտատայ
 և Բաբելացոց ամէնի: Եւ ասեմ քեզ, Դերեն, այս Բա-
 բելացոց աշխարհն է և քաղաքս Բաղտատ՝ քեզ լիցի
 25 ի ծառայութիւն, և ամենայն գանձք իմ և ձիան և յոր-
 եանք իմ և ամենայն ուղտերամակք իմ քեզ լիցի
 ի ծառայութիւն»:

27. Եւ ապայ ասէ արքայն ընդ մեծամեծս իւր (43բ)
 և ընդ վաճառականսն. «բերեք ամենեքեան սմայ տուրք».
 50 և սկսան բերել ըստ իւրաքանչիւր կարի ամենեքեան
 դանձս ոսկոյ և արծաթոյ և հանդերձս պատվականս: Եւ

11. = արքայ: 17. 2. վճարել: 17. 2. գերախղիւս: 21. 2. շնոր-
 հաւոր քեզեւս պիտի կաղալ շնհաւոր: 25. = ջորեանք: 29, 30, 2. ամէ-
 քեան: 33, 2. արծաթո:

տվեալ նմա թաղաւորն դանձս բազում և ձիս ազնիւս
 և բազում ուղտք: Եւ մեծարեաց զնայ և տսէ. «զնայ
 և առ գաշխարհն քո, և զոր սիրէ սիրտ քո ի դաւառաց
 իմոց գրէ յիս և ես տաց քեզ»: Եւ յղարկեաց զնայ
 մեծաւ պատվով: Եւ տվեալ նմա պաշտօնեայք տռաջի 5
 նորա, զի հանցեն ծախս ի ճանապարհի նորա, մինչև
 եկեալ հասան յաշխարհն Վասրուրականի:

28. Եւ յորժամ հասան ի Յարգուն, որ ի Միջաշ-
 գետս, լվան յեղբայրքն Դերենին զամենայն զմեծութիւն
 նորա, զոր արար նմա արքայն Բաբելացոց, և երկեան 10
 յոյժ: Եւ սարեցին զամուրսն Շամիրա զՎան և զամե-
 նայն բերդերն և զամրոցանին: Եւ միաբանեցան .Բ.
 յեղբայրքն՝ Կազիկ և Համադատը, և ժողովեցին զօրս
 իւրեանց և կամէին պատերազմել ընդ Դերենին:

Յուղարկեաց և ժող(44ա)ովեաց զամենայն զօրս 15
 Ասորեսդանեաց յերկրին և զՄիջագետաց իբրև .ԳՃՌ.
 մարդ, զի լուալ թէ օգնեն Պարսիկք յեղբայրք նորա,
 որք ի Հեր և ի Մարանդ և ի Սալամատտ, ուր և ժողո-
 վեցան նոքա զհետ Կազիկայ և Համադատայ և եկին
 հասան և բանակեցան ի դաշտի որ էգինս կոչեն: 20

29. Դերենն դայր նասաներ բազմութեամբ զօրօքն
 ի դաշտն Դաուլանէ և կամեցաւ յանցանել ընդ Թխա-
 ջուրն: Եւ ապայ յղարկեց Կազիկ և Համադատը՝ եպիս-
 կոպոս .Գ. ընդ առաջ նորա և աղաչէին զնայ որ ոչ
 բերեր ի վերայ աշխարհին Հայոց զբազմութիւն զօրաց 25
 այլազգացն: Եւ նոքա եկեալ աղաչեցին զԴերենն և նայ
 լվեալ նոցա: Եւ արարեալ երգումն՝ կոչեաց առ ինքն
 զյեղբայրն իւր և նոքա վստահեալ եկին առ Դերենն և
 զեղբայրքն իւրեանց տեսին մեծարեալ ամենայն յերկրէն 30
 և արքայէն Բաբելացոց:

1. 2. թղր: 4. 2. և ազնիւս: 8. 2. ի յոր դուն: 9. 2. Դերենն
 են: 16. 2. յերկրին: 18. 2. ուր է և: 22. Այսինքն Գաուլանայ
 տեսակ. հսկով: 23. 2. եպոս: 26. 2. այլ այլ աղգայն: 28. 2. յեղ-
 բայրն: 29. 2. զեղբայրն:

30. Եւ ասէ Դէրենն ընդ յեղբայրսն (44բ) իւր-
«նստեք ընդ իս մինչ տայք զամենայն բերդերն, զիմն
և զձերն, ի իմ ձեռս, և ապայ եթէ յինիցի հաճոյ սրտի
իմոյ տամ ձեզ զոր ես կամիցեմ իմ յոժարութեամբ.
5 և ապայ թէ նենգութիւն գտանեմ ի ձեզ՝ ոչ կարիք
ապրիլ ի ձեռաց իմ»: Եւ ինքն յղարկեաց Զաֆրան
հնազանդ ծառայ իւր. «գնայ դու և տիրացիր բերդերոյն
իմոյ և ի Վանայ և նստոյ զորդին քո զՎարդեվան և
զխառացոյ ինձ, և ապա ես դարձուցանեմ զբազմութիւն
10 զօրացս Ասորեստանեացս»:

31. Եւ գնաց Զաֆրան և մտաւ ի Վան և էառ
զբերդերն և ետ ի որդին իւր ի Վարդան, նոյնպէս
և բերդն Սեանայ էառ և ետ ի քուրորդին իւր և զՆկան
ամուլն ի հօր յեղբօրն իւր և զՄարանդակայ ի փեսայն
15 իւր, զՇիմաւոնի և զԽոտորոյ ձորն յԱնձախի տվել
ի գերին իւր: Եւ զայս ամենայն այսպէս արար և ապա
յղարկեաց առ պատրիարք իւր Դերենն:

32. Եւ նայ ընտրեաց .ԽՈՒ. ընդմպաւոր և զայլն
ամենայն բազմութիւն զօրացն մեծարեց և դարձոյց
20 երկիրն Ասորես(տ)անեաց: (45ա) Եւ եկն Էմուա ի Վանն
և ապայ առեալ զայս քաջ զօրքս և հասաւ ի վերայ
զօրացն Պարսից և էառ բազում աւար և դարձաւ ի Ճա-
հուկն: Եւ ապա եկն մարդ մի Ամատունի, անուն նորա
Սարի, որ էր ի բերդն Ճախկին, ելաւ և եկ ընդդէմ
25 և ետ զբերդն: Եւ ուրախ եղև Դերենն ու(ւ) ետ իւր գանձ
և ձիս և ջորիս և հանդերձս և մեծարեաց զնա յոյժ:
Եւ զայն իրրև լվան ամէնեքեան որ այլ բերդերն էին՝
արձակեցան առ Դերենն և ավին զամենայն ամրոցք
վան առատութեան և զուարթամտութեան նորա, և այլ
30 ոչ հնազանդեցան Կազկայ և Համազասբայ: Եւ յորժամ
լվան զայս Կազկի և Համազասբ՝ լքան և կործանեցան

12. 2. զբերդերն: 13. 2. ևանայ: 15. 2. իւր զՇիմաւոնի, և
17. 2. պր: 17. 2. գերեննի: 18. 2. ընդմպօր: 20. 2. ասորես-
տանեաց: 25. 2. ամատունի: 25. 2. որ: 30. 2. Կազկայ:

ի սիրտս իւրեանց և հաւանեցան եղբօրն իւրեանց:

33. Եւ կալաւ միահեծան Դերենն զամենայն աշ-
խարհն Վասպուրականի և ոչ ետ եղբարց իւրոց զայն
որ իրենց հայրն էր բաժանել և ոչ ի այլ բերդերս և
ամրոցաց. այլ երեւտ պակաս գեղեր ի գաւառն Առճճաց: 5
Լինէին գեղք .2. Կազկայ, և Զել և Սուրմ, և սակաւ
գեղք Համ(ա)զասբայ: Եւ Դէր(45բ)էնն մէնացեալ անշափ,
և ինքն շէնայ(ցոյց), խաղաղացոյց զաշխարհն Վասպու-
րականի: Եւ զայր ամենայն ժամ ի տանէն Բաբելացոց
գանձ բազում և անթիւ և հանդերձս պատուականս և 10
ձիս և ջորիս: Եւ սիրէր յոյժ արքայն Բաղտատայ և
յղարկիր առ նայ և ասէր թէ «մի խնայիր զգանձս իմ,
և զօրս թափէ գերկրից, որ շուրջ են զքե և յաղթէ
քո ամենայն թշնամեաց»:

34. Եւ նայ զիմեաց և գնաց ի Զարեանդ և շինեաց 15
քաղաք ամուր և պարսպեաց զքաղաքն և շինեաց իւր
բերդն, որ Մողոքարն ասեն, և զամուլն Միջայ. և
զամենայն գաւառն Դաշտայ Աւարին շինեաց մինչև ի ծովն
Ադի: Եւ էհար զտուն Պարսից և շինեաց ի զուխ զաշտին
Հերայ զՀողաբլուրն: 20

35. Եւ էառ Դերենն կին զՍոփի դուստր Բազրատայ
կուսաղաշտի: Եւ կոչեաց Բազրատ զԴերենն ի քաղաքն
իւր և մեծարեաց զնայ անշափ: Եւ ապայ եկն Վաս-
պուրական և եղեն նմա .Բ. որդի (46ա) և դուստր մի:
Եւ ետ զդուստրն Գրիգորի Պատրիկին Բաբելատունոյ: Եւ 25
եր նայ կին գեղեցիկ և սիրէր զնայ յայրն իւր Գրիգոր
պատրիկն Բաբելատունի:

36. Յայնժամ մեռաւ Ալի արքայն Բաղտատայ,

1. 2. իւրց, առանց պատրի. 2. 2. միայնեծան. 4. 2. բերդերս
կուսուլմ եմ բերդերոյ: 5. Հմտ. Արճուճք. Թովմ. Արժ. 111, 278.
6. 2. կաքայ: 6. 2. և ձել և սուրմ, իսում է պակաս եւ խանգարուած:
7. կասկածելի, թերեւս պիտի լինի «մեծացեալ»: 8. 2. շէնայ պակասաւոր
ընթերցուածք: 10. 2. անդի: 13. Թոււմ է խանգարուած, 2. գերկից
ուղղ. գերկից: 14. ամ թերեւս պիտի կարգալ ամէն: 14. 2. թշնամեաց
քոց: 19. Հասկանում եմ Ուրմիոյ ծովը:

այն որ սիրէր զԴէրէնն, և նըստաւ յաթոռնորա մարդ մի պիղծ և չար, որ էր անուան նորա Մահմէտ: Նա սարեց զօրս բազումս և եկ ի վերայ աշխարհին Հայոց, եկն էհաս ի գաւառն Այրարատոյ և էառ զԴիկն քաղաքն դա-
 5 ռաջիւնն, և անյի դարձաւ ի Վասպուրական դեհն:

37. Իսկ Դէրէնն յղարկեաց ընդ առաջ նորա գանձս ոսկոյ և արծաթոյ, ձիս և ջորիս և ասաց. (49ա) «Մի աւիրել զաշխարհն իմ»: Եւ նա ոչ կամեցաւ լսել, այլ անարիւղ զգետսկանն բազում անարժան բանիւք և ասէր.

40 «Դու շատ գանձ ես տանել ի տան(էն) Բաղտատայ: ան, կամիմ ես գալ նստիլ ի արքունի քաղաքն քո, որ Վան ասեն, և հանեմ զքեզ յաշխարհն Վասպուրականի և տամ զդայ Տաճատայ Անցեացոյ, զի նա սիրէ զիս»:

38. Եւ զայս իբրեւ լուաւ Դերենն՝ ժողովեաց զհե-
 45 ծեալս իւր իբրեւ .ԳԹ. ձիաւոր և հետեակ .ԲԹ. և զն(աց) ընդգէմ նորայ ի գաւառնն Գառնոյ: Եւ նայ գայլ լիջա-
 5 նէր ի սարէն որ Ոսկիգօտի կոչեն, և կացել ընդ առաջ Դերենն՝ եհար և խանկրեց զնոսա: Եւ յորժամ զիտաց Մահմէտ՝ պնդեց և ջանաց ընդգէմ կալ և ոչ կարաց:
 20 Հարին Վասպուրականացիքն զբաղմութիւն(49բ) զաւրացն Տաճկաց, և փախստական զնաց և անկաւ ամուր(ն) Բերկրոյ: Եւ ընկալաւ զնա Ապուրհարպ, որ տէրն էր Բերկրոյ: Իսկ Դերեն առ զձիս և զանաճառս զաւրացն Մահմէտի և զբազումս ի նոցանէ կոտորել, և դարձաւ
 25 մեծաւ յաղթութեամբ:

39. Եւ այսպէս կացել բազում ժամանակ ծերացեալ և նըստուց զԱշաւտ որդին իւր տէր Վասպուրականի: Եւ մեռաւ Դերեն և տարան թաղեցին զնա ի Վարախ: Եւ եղև աւուրսն Աշաւտոյ շինութիւն և խա-
 զաղութիւն ի աշխարհին Վասպուրականին:

4. 2. գաւառն, կամ գաւառն:

7. Այստեղ թերթը մնում է կիսատ, էջ 46բ, 47ա-բ, 48ա-բ գատարկ: Բայց բնագիրը պակաս չունի: 49ա ուրիշ ձևով է, տարբեր գրչից:

Մ

40. Եւ Տաճատ Անճեացին էր այր քաջ և անուանի, և սիրէր զնայ Մահմատ թագաւորն Բաղտատայ: Եւ էին Մահմատայ .Բ. որդիք: Եւ իբրեւ մեծացան որդիք նորայ (50ա) ոչ սիրէին զմիմեանս: Եւ կոչեաց Մահմատ որդիքն իւր և ասաց. «որդիք իմ, կամիմ առնել խաղա-
 5 ղութիւն ի մէջ ձեր, բաժանել զքաղաքս Բաղտատ, զի մի գեհ գետոյն մինն որդուս և միդուս գեհն մեկալ որդոս»: Յայնժամ ասէ կրտսերն որդին. Եթէ «ոչ առնում բաժին ի յաշխարհէտ, այլ տուր ինձ գան(ձ)ս և հանդերձս, զձիս և զյորիս, ծառայս և աղախնայս, զի
 10 ցանկամ ելանել և տեսանել զերկիր»: Ասէ հայրն. «(․․) լինիս որդեակ, ոչ է պարտ աւագաց այնպէս առնել, զոր դու կամիս և մտաւք արկանես»: Եւ նայ ոչ կամեցաւ լսել ձայնի հաւր իւրոյ. և ապայ առեալ գանձ, հանդերձ,
 15 ձի և յորիս, ծառայս և աղախնայս և ելեալ զնաց և հասաւ ի յերկիրն (50բ) Անճաւեաց ի տեղի, որ Շահաստան կոչի, և բանակեցաւ անդ ի գաշտին Շահաստանի:

41. Եւ զիտացուցին Տաճատայ և ասեն. «բազում զաւրք են եկեալ և բանակեալ ի Շահաստանն»: Եւ նայ հեծեալ և զնաց սակաւ մարդով երևան հեծելին տեսանել
 20 թէ ով են: Եւ որդի արքային հեծեալ երիվար և որսայր ի լերինն: Ի գեհն հանդիպեցան էրիւրաց, և ձի արկել որդի արքայի մի ոմն ի մարդկացն Տաճատայ հարեալ զնայ խոցով ըռմպին և սպան զնայ: Եւ ապայ ետոյ
 25 զիտաց Տաճատ ըզսպանուին որդ(ոյ) արքային և վախեաց: Եւ ապայ արուցեալ առ զգանձն զոր թողին: Եւ փախեան զաւրքն որդոյ արքային և թողին զձիս և զյորիս և զամենայն ինչս նորա: (51ա)

42. Եւ նա էառ զամենայն ինչսն և զնաց ամրացոյց զամրութիւն բերդին իւրոյ, և զծառայս իւր և զհաւա-

9. 2. գանս: 10. զյորիս:

11. Ենթադրում են մի բառ պակաս, թէև Զ-ում պակասի նշան չկայ:

տարիմս իւր եղիւր յամենայն բերդերն իւր, և ինքն փախստական գնաց ի յերկիրն Հոռոմոց առ արքայն Փօկաս: Եւ ճանաչ գնաց և մեծարեաց և կացոյց զնայ կատապան ընդդէմ Տարսոյ: Եւ երբ արքայն Բաղտատայ լսել զմահ որդոյն իւրոյ, զոր ըսպան Տաճատ, յղարկեաց զաւրք բազումք և աւիրեաց զաշխարհն Անձաւացից և հրով այրեաց, բայց ամրոցացն ոչ կարաց յաղթել:

43. Եւ բազում սուք եղև ի վերայ որդոյ արքայ(յ)ին, և կացոյց զիր մին այլ որդին թագաւոր ի վերայ Բաբելացոց: Եւ ապա կտ . Ե. ամի պատերազմ եղև ընդ Հոռոմք և ընդ արքայն Բաբելոնի: (51բ) Եւ ժողովեաց թագաւորն Հոռոմոց զաւրք բազումք և յետ ի ձեռն Տաճատայ Արծրունոյ և ասէ. «գնայ ընդդէմ զաւրացն Բաբելացոց»: Եւ նա առեալ բազմութիւն զաւրացն և 45 գնաց և ընդդէմ միմեանս հասան առ իրար: Եւ պատերազմեցան ի դաշտն Տարսոյ, և յաղթեցին զաւրքն Հոռոմոց զաւրացն Տաճկաց և հալածեցին զնոսայ և ի հետ անցան կոտորեցին զբազումս ի փախըստեանս:

44. Եւ մինչդեռ երթային գհետ՝ գտաւ ինքն Տաճատ զորդի թագաւորին, զի դադարեալ էր ձի նորայ: և նա իջել նստել մէն: Երեկ Տաճատ գտաւ զնայ միայն և ասէ. «ո՞վ ես դու». և նա ասէ. «ես եմ արքայն զաւրացս, զոր հարին Հոռոմք»: Եւ Տաճատ (52ա) իջեալ ի ձիոյն և հագոյց զնայ հանդերձ Հոռոմի և առեալ էբեր 25 ի տուն իւր: Եւ գնաց ինքն առ արքայն և մեծարել պատովով ի արքայն Հոռոմոց՝ դարձաւ ի տուն իւր: Եւ առեալ զորդի արքային Բաբելացոց և զընդանիսն իւր գնաց յերկիրն Անձաւաց, տիրացաւ բերդերին իւր՝ զի նոքայ պահէին դեր, և ինքն առել որդի արքային Բաբելացոց գնաց ի Բաղտատ:

3. = այսինքն ճանաչեց: 5. 2. լսել բազմապատ: 9 2. այլ այլ: 42. փոխ. ետ. 15. = առ: 19. = դեռ:

3. Փոկաս թագ. 602—610, Հերակլից առաջ:

13. անշուշտ փոխ. Անձաւացոյ:

45. Եւ առեալ իջաւանս նըստուց անդ որդին ամիրապետին և ինքն գնաց ի դուրն արքունի: Եւ գտել գնայ, որ տեր էր դրանն՝ և նայ ասէ. «դ՞ու ես տէր դրանս այս». և նայ ասէ, «այոյ, ես եմ»: Ասէ Տաճատ. «ես եկել եմ Հոռոմոց աշխարհէն. զի ծառայեմ արքային»: 5 Եւ նայ ասէ. «Բարի է, և ես կարեմ զքեզ ի դր(52բ)ան արքունի»:

46. Եւ տարաւ զնայ առաջի արքային: Եւ նայ հրամայեաց նրմայ ի նըստել: Եւ էր արքայն հագել սև, և ոտէ սեւ ի գլուխ նորա: Էհարց Տաճատ ընդ հճեպն 10 և ասէ. «զի՞ է, զի արգայտ սև հագել և է սպաւոր»: Եւ նայ ասէ. «ոչ գիտեմ թէ զինչ անցք անցին»: Ասէ Տաճատ, «ես ոչ գիտեմ»: Ասէ հճեպն. «Բ. որդիք էին թագաւորին և կամեցաւ արգայտ բաժանել զՊաղտատ ի մէջ . Բ. որդոյն, և կրսեր որդին ոչ կամեցաւ առնուլ 15 քաժին ի քաղաքէս, և արար արքայն զկամս նորա, երես զանձս, ծառայս և աղախնայս, ձիս և ջորիս: Եւ գնաց ի Հայք, յերկիրն Անցիկացաց, իսկ անաւրէն Տաճատն եհաս ի վերայ և սպան գնայ, և առ զգանձս և զամենայն ինչս նորայ և ինքն փոխեաւ և գնաց ի աշ- 20 խարհն Հոռոմոց: Եւ այլ աւելի չար եղև արքային. զմին այլ որդին, որ տէր էր (53ա) կացուցեալ իր փոխան Պաղտատայ՝ եղև պատերազմ ընդ մեզ և ընդ Հոռոմք և ելեալ որդի արքային ի պատերազմ գհետ զաւրացն իւր, հարին զաւրքն և սպանին գնայ ի պատերազմին»: 25

47. Եւ Տաճատ ասէ. «Դուք ինչ գիտէք, թէ սպանին գնայ ի պատերազմին»: Եւ ասէ հճեպն. «եկին մարդիկք ի փախստականացն, եթէ մեք տեսաք, զի հարին և սպանին գնայ»: Եւ ասէ Տաճատ. «Լսէ ինձ զոր ասեմ քեզ, ես գիտեմ զի չեն սպանել զորդին արքային, զի 50 զամ ես ի Հոռոմ երկրէն: Ես այն աւր ի պատերազմն

2. = ի դուռն: 3. = տէր էր: 14. 2. արգայտ: 34. 2. անօր: 11. 2. Զի արգայտ. այստեղից գրիչը փոխառւմ է, ուրեմն նոր երրորդ ձևք:

էի: Այլ և ես զիտեմ, զի կալած է նայ, և որ ունին զնայ արիւնք, և արքայն թող տայ ինձ նշան և ես երթամ բերեմ նշան ի նմանէ, զի հաւատացէ ինձ»:

48. Եւ ըշտապով մտաւ հճէպն և պատմեաց արքային զամենայն զոր լուաւ ի Տաճատա: Եւ կոչեաց արքայն զՏաճատ և արտասուեաց և գոռոչեաց և եհարց լալով և ասէ. «այ բարի այր, թէ ապա ստոյ՞ կն (53բ) խաւաքքո, զոր ասացեր ծառային իմոյ»: Եւ նայ ասէ, «Հաւատայ, արքայ, զի ճշմարիտ ես և անսուտ»: Եւ սիրեաց արքայն զՏաճատ այն աւրն: Եւ ոտն կացեալ Տաճատ մեծարեց զարքայն և ասէ. «կեր հաց և արբ գինի և ուրախ լեր, ես գնամ և բերեմ նշան որդոյն քո»: Եւ ասէ արքայն. «աղաչեմ զքեզ, և թէ զորդ են խաւաքքո, մի ստեր, ահայ գանձք ի մեծամեծաց իմոց առաջի քո, առւր և թափէ զորդին իմ, և մի խնայեր ամենայն ինչս իմ»: Եւ երդուաւ նմա Տաճատ և ասէ. «Հաւատա ինձ, արքայ, կենդանի է որդին քո, և ես զիտեմ և աչաւք իմովք տեսի զի կենդանի է»: Եւ հաւատաց նմայ արքայն և ոչ եթող զնայ այն աւրն մինչև յիլիկունն, և ասաւ երբ իրիկունն եղաւ՝ կերաւ Տաճատ և ելաւ ի արքունեցն:

49. Կոչեաց Տաճատ զհճէպն և ասաց նմա, թէ «ես եմ Տաճատն և ունիմ որդի թագաւորին», և պատմեաց նմա կարգաւ զոր արար: Եւ ասէ (54ա) Տաճատ. «երթամ բերեմ զնայ, և դու հեռացոյ զմօմեղէնն, որ ընդ մութն տեսանէ թագաւոր զորդին իւր, և ես գնեմ զձեռն որդոյ իւրոյ ի ձեռն արքային»: Եւ այնպէս արարին, որպէս ասաց Տաճատ: Եւ զնաց Տաճատ իջեանքն իւր, ուր թողել էր զորդին թագաւորին, և ասաց նմա զամենայն զոր ասաց 50 հայր իւր, և առեալ զնայ երբ ի դուռն արքային: Եւ եկեալ հճէպն ի դուռս տեսել զորդի թագաւորին՝ անկեալ երկիր պագանէր նմա, և ամենայն ծառայքն արքային տե-

2. = արգելք: 27. 2. որ = արպէս: 31. 2. հջէպն: 31. = ի դուռս:

սանէին զնայ և զարմանային: Եկեալ հճէպն՝ երբ մօմեղէնն և ի հեռու պահել, և Տաճատ առեալ զձեռանէ որդոյ արքային և մտել ինես, և էր տուռն մութն, տարեալ զձեռն որդոյն եզ ի ձեռն արքային և ասէ. «Լուր, արքայ, ես եմ Տաճատ, և այս է որդին քո Մուսէ, որ ասացին թէ սպանած է և, ամ, երանի քեզ զի ահա որդիս քո կենդանի է»: Եւ ասէ արքայն. «բերէք զլոյս, որ տեսանեմ»: Եւ բերին մօմեղէնս բազումս առաջի արք(54բ)ային: Եւ յորժամ ետես զորդին իւր՝ ճանաչեց, և անկաւ ի զիրկս նորա և նուաղեցաւ: Եւ առեալ վարդէջուր ցանեցին զերեսաւքն նորա, և նա եբաց զաչսն և յզատացաւ, և նայեցաւ և զարձեալ նվաղեցաւ: Եւ այլ ցանեցին զերեսաւքն նորա: Տեսաւ զՏաճատ և կոչեաց առ ինքն և էպաք զնայ և ասաց. «աւրհնեալ ես դու Աստուծոյն քո զոր պաշտես»: 15.

50. Եւ պատմեաց Տաճատ զամենայն զոր արարեալ էր: Եւ ասէ արքայն. «այս աւր ետուր զորդիս իմ ինձ, ամ, դայ քեզ լիցի որդի և ամենայն աշխատն Հայոց հարկատու լիցի քեզ, զի մեր է հարկն նոցա, և ամենայն զաւրք իմ ի ձեռս քո, և եթէ մարդ ընդդէմ դառնայցէ քեզ՝ առ զամենայն զաւրս իմ և հալածեաց զթշնամին քո»: Եւ ավեալ նմայ գանձս բազումս և արձակեաց զինքն:

51. Եւ նայ եկ(55ա)եալ ի աշխարհն Հայոց՝ ես տանել զբսիգեղ թագաւորին առ իշխանն Բագրատունեաց Աշոտ և առ Սմպատ Տարաւնեցին, և ամենայն աշխարհն ընդ հարկիւ արարեալ: Եւ այսպէս 9. տարի նայ եղև հարկաւու ամենայն աշխարհին Հայոց:

3. = ի ներս: 11. 2. գաչսն, սովորած գաչսն: 43. 2. ճանեցին: 25. 2. թագաւորն: 28. = հարկառու:

6 2. ամ, յետոյ սովորած տամ. Հմմ. «ամ բացականչութիւնը ներքեի պարբեր. 50 և այլուր:

16 Այստեղից ձեռքը նորից փոխուում է վերակառու է զրեկ երկրորդ գրիչը:

28. Տաճատ Անձեպոյ այս զրոյցը հմմտ. Աստուղ զլ. Լէ. Լթ. և ճանթթ. 46, 47:

52. Ասլայ ի եաւթն տարին մարդ մի վաճառական
ի քաղաքէն Բաղտատայ, որ կոչէր իր անուն Սէթ, որդի
Ապուսէթայ, եր(ե)կ հասաւ ի աշխարհն խուժանաց, և
նորայ հարեալ ի վերայ նորայ և սպանին զնայ և խլեցին
5 զգանձն նորա և բազումս ի նոցանէ սպանին: Ասլայ որ
մնացեալ էին զնացին յախըստական առ արքայն Բա-
բելացոց:

53. Եւ նայ ղարկեաց առ Տաճատ և ասէ. «Ժողովէ
զաւրս Հայոց և Միջագետաց և զնա ց(55բ) վարս խու-
40 թանի և անգրէն ծառա(յ)ին իմոյ Սեթայ որ սպանին»: Եւ
նայ ղարկեաց առ Աշոտ իշխանն Վասպուրականի և
առ Աշոտ Բագրատունի և առ Սմպատ Տաբալանցի և
միաբանեց զաւրս Հայոց և կամեցաւ զնալ անցանել
ի խաւթ և ի Սասունք: Եւ զաւրքն Տաճկաց ընդ որ
45 անցանէին՝ այրէին և աւերէին, կրակ ձգէին յեկեղե-
ցեաց Հայոց, և սպանանէին քահանայս և գերի տանէին
զկանայս և զորդիս:

54. Եւ երբ տեսաւ զայն Աշոտ Բագրատունի՝ և
ասէ ընդ Աշաւտ Արծրունի և առ Սմպատ Տաբալանցի.
20 և ասէ ցնոսայ. «մեծ բարկութիւն զոր կու գործեմք,
և զի՞նչ առնէ Աստուած մեզ, զի խաչապաշտ եմք մեք և
որպէս այլազգիս յապականեցաք զաշխար(56ա)հս Հայոց.
յեկեղեցիքս այրին և աւերին, և զքահանայսն սրախսող
առնեն: Զհաճի Աստուած ընդ սայ»:

25 55. Եւ ասլայ չարեցան և զաղտ ի գիշերի սպանին
զՏաճատ: Եւ ելեալ առաւաւտուն գտան ըզ Տաճատ սպա-
նած: Ասացին ծառայքն նորա թէ առ նախանձու սպանին
ըզՏաճատ, և ասլայ չկարացին զնալ ի յերկիրն խուղա-
յինաց, զարձան ամենայն որ ի յերկիրն իւրեանց: Եւ

1. 2. ի էն: 3. 2. երկ: 4. = յարեալ: 6. 2. բախըստական.
19. 2. աշոյտ առծրունի: 23. = զչարեցան: 26. 2. առաւոտուն:

9. 2. զնաց վարս կարգում եմ զնա ցվարս = ցվայրս: Շատ
կասկածելի:

զաւրքն Տաճկաց զնացին ի Պաղտադ և պատմեցին
թագաւորին Մահմատայ յաղագս Տաճատայ և ասեն, թէ
նախանձու սպանին զՏաճատ:

56. Եւ նայ հրամայեաց ձայնել ի Պաղտատ քա-
ղաք, թէ «մարդ որ զնայ ի աշխարհն Հայոց՝ ես տամ 5
զաւրք և գանձք բազում, և աւերէ զՀայք և առնու-
վրէժ (56բ) արեանն Սէթայ»: Եւ երբ .2. որ ձայնեցին
զայս ի Պաղտադ. և ի .Գ. աւրն առաջ եկաց ծառայ մի,
որոյ անունն էր Բուկայ, և լեալ էր գերի ի Յաղբադ
գաւառէ ի գեղջէն որ Մութփանս կոչեն, որդի իրիցու: 10
Յառաջ եկաց ի գրան տրքային և ասէ. «Իմ ձեռքս արայ
զայս: Կոչեաց զնայ ամիրապետն և ասէ. «զի՞նչ է
անուն քո». և նայ ասէ «Բուկայ»: Եւ ժողովեց անթիւ
զաւրս և անչափ գանձս և ետ ի ձեռն նորա:

57. Եւ եկն ի աշխարհն Վասպուրականի և հրձիգ 15
արար զամենայն աշխարհն: Իսկ իշխանն Աշաւտ առեալ
զիւրազատքն և զաւրքն և զկանայս իւրեանց և մտանէին
յամրոցն Նկանայ: Եւ ել Բուկայ՝ պատեց զնայ և նըստաւ
ի վերայ նորա, և եղիւր պատ(57ա)երազմ ընդ ամրոցն,
և չկարաց յաղթել: Ասլայ եթող ի վերայ զաւրս բազումս, 20
և ինքն առեալ զայլ զաւրս և ասպատակ արար յերկիրն
Հայոց և զամենայն աշխարհն հռձիգ արար և աւերեաց
զամենայն յերկիրն: Եւ ասլայ ելեալ հասաւ ի խուլ(թ) և
ի Սասունք և չկարաց նոցա յաղթել: Եւ նորայ բազում
փնտս արարին զաւրացն Տաճկաց և սպանին զորդին 25
Տաճատայ, զի նայ էր առաջնորդ Բուկայի:

58. Եւ ինքն Բուկայ յետ .Գ. տարոյ զարձաւ և
էրեկ ի վերայ բերդին Նըկանայ և էառ զնայ, և տարաւ
գերի զիշխանն Աշոտ Արծրունի և ըզգվերորդիքն նորայ՝

7. կարծեմ պիտի կարգալ Գ. 8. 2. օրն: 21. 2. զօրս: 22. = հրձիգ:
23. 2. ի խալ: 25. 2. զօրացն: 27. = ետ: 27. 2. զարձու
29. = զգվերորդիքն կարծեմ պիտի լինի «զգվերորդին»:

գիշխանակ և .Խ. մարդ ազատացն նորա և .Բ. որդի նորա, որոց անուանքն են Համազասբ և Դէրէն: Եւ տարաւ զնոսայ ի քաղաքն (57բ) Սամուր, և եգիր ի զնտան և կացեալ անդ ամս .Ժ.2.:

59. Եւ ապայ հասան ի վերայ աշխարհին Տաճկաց Մաղրիպիկան և աւար առին զամենայն աշխարհն Տաճկաց, և եկին հասան ի դուռն քաղաքին Սամառայ: Եւ էր ամիրայն ի տարակուսի: Եւ ելեալ մայր ամիրային ի պարիսպ քաղաքին և ասաց ընդ զաւրազուին թշնամեաց, թէ «աշխարհն Բաբելացոց աւերեցեալ և ըզՊարսից, և եկեալ ես հասել ի դուռս քաղաքիս մեր, և զիս իմ տանէս հանել կամիք»: Եւ ապայ զաւրքն Մաղրիպաց սկսան հայհոյել զնայ: Լսեց զայն իշխանն Աշոտ և յղարկեաց առ ամիրայն Սալքայ և ասէ ընդ նայ, թէ «լվայ ըզխաւսս թշնամեաց քոց և զաւէր աշխարհիդ քո. թէ տաս ինձ հրամանք՝ երթամ (58ա) ես և ազատք իմ և պատերազմինք ընդ նոսայ, և յուսամք ի Աստուածն որ յաղթեմք նոցայ»:

60. Եւ նայ որժամ լսեց ըզբանն նորայ՝ ծաղր առնէր զնոսայ: Եւ ապայ լսեց մայրն ամիրային՝ զնաց առ որդին իւր և ասէ, թէ «զիմորդ ոչ հանես և արձակես զիրենքս»: Եւ նայ լեալ մայրն իւր և արձակեաց ի տուն բանդին, հանել ետ զնոսայ և տանել ի բաղանիսն, և ետ նոցայ հանդերձս: Եւ իբրեւ ելան ի բաղանեացն՝ 25 բերին զնոսայ առաջի ամիրային, և հրամայեաց նստել նոցայ:

61. Եւ ասէ ամիրայն ցԱշոտ իշխանն. «Լսեմ թէ արք պատերազմող էք դուք». և ասէ Աշոտ իշխանն. «զի՞նչ էի յերկիր իմ, կարծեմ թէ էի պատերազմող, և 50 և թէ չէի մտել ամբողջ բերդին՝ կամ մեռել էի և կամ չէի մարդ կալել զիս»: (58բ) Եւ ասէ ամիրայն. «արդ

կամի՞ս երթալ ի պատերազմս ի թշնամիքն իմ»: Ասէ իշխանն, «երթամ, ամիրայ»: Ասէ ամիրայն. «Կան իմ զաւրք ի քաղաքս և են պատերազմողք և քաջք, այլ զքեզ կամի՞մ կազմեմ առաջնորդ և գաւազուլս նոցա»: Ասէ Աշոտ, «Լուր ինձ, ամիրայ, զոր ասել կամիմ, դու 10 աջողացոյ զաւրս քո, ես և ազատքն իմ ելանենք յառաջ: Եւ դուք տեսէք թէ յաղթեմք նոցայ՝ դու հրամայէ քո զաւրացդ ելանել, ապայ թէ նոքա զմեզ յաղթեն՝ որ միայ ի մէնէ փախչինք և անկանինք ի քաղաքս, և մի տար զիս չարի առաջնորդ զաւրաց քոց»: Եւ ասէ 10 ամիրայն. «բարի են բանք քո, ա՛մ, արի զնա ի տուն գանձուց իմոց և ընտրեցէք ազատաց քոց սուսերս և ըռումպս և զրեհս և սողաւար (59ա) տս, զոր և սիրէ սիրտ քո, և առ զձիս ազնիւս, զոր և հաճիս, և ասպարս զոր և կամիս»: 15

62. Եւ արար Աշոտ զոր ասաց ամիրայն: Եւ էր աւրն կիրակի, և իշխանն Աշոտ ունէր մասն ի սուրբ խաչէն Վառազայ և թագուցեալ էր զնայ ի վերայ զլիսոյն: Եւ ապայ հագան և զաւանճառեցին ինքն և 20 ազատք իւր: Դարձաւ գէպի արեւելքն և եղ ծունր և ասաց. «տէր Աստուած, օգնեայ ինձ, և նշան սուրբ խաչի օգնեայ ինձ»: Եւ հեծան և ելան ընդ դուռն քաղաքին, և կանչեաց ի վերայ զաւրացն, հալածեաց զբազմութիւն նոցա: Ի նման առիւծոյ գոչէր Աշոտ իշխանն և իշխանակ յերկրորդի նորա նման արծիւոյ անցանէր 23 թէվէ ի թեվ: Եւ ապայ ելան քաղաքին զաւրք և առին զա՛ր և զաւար Մաղրպացն, և դարձաւ Աշոտ (59բ) ի քաղաքն մեծ յաղթութեամբ:

63. Եւ ամիրայն հրամայեց հանել զնայ ի վերայ ասպարի և շուրջ ածել և արկել զանձս ի վերայ նորա և 30 բազում տուրս բերել առաջի նորայ: Եւ ասէ ամիրայն

4. 2, և և: 6. 2. առաւ արին: 9. 2. գաւրայ զլուխն:
22. — մարն = մորն:

4. 2. կազմիմ: 6. 2. գորս: 11. 2. ամիրի, ազաջին Ի ջնջման նշանով:
17. 2. օրն: 25. 2. իշխանակ: 25. 2. արծիւոյ: 26. = թեվ:
ի թեվ: 26. 2. առի: 27. = զառ: 31. 2. արս (= աւատս):

ցԱշոտ իշխանն. «դու այր քաջ ես և անչափ բարութիւն գործեցեր դու առ իս, և իմ չարին զոր քեզ արարել եմ՝ դու զանձդ ի մահ եղիր և թափեցել զաշխարհն իմ և քաղաքս, ա՛մ, կամիմ զի կացցես առ իս պատվով և հարկաւք, և զորդիդ քո Դերէնդ արձակեմ ի աշխարհն քո և տամ զանձս բազումս: Դու աստ կաց, զի ես զիտեմ որ այլ դառնան թշնամիքն, և եթէ խաղաղութիւն լինի արձակեմ զքեզ»: Ասէ Աշոտ իշխանն ցամբրայն. 40 «ողորմեայ ինձ և արձակեայ զիս և յոր(60ա)ման հասանէ հրաման քո՝ ես դամ և մեռանիմ առաջի քո»: Ասէ ամբրայն. «ոչ կամիմ թողուլ զքեզ, զի ես գիտեմ, որ առանց պատճառի ի մին այլ տարի զան նաքայ լնւր ինձ, զի ես համարիմ զքեզ որպէս հայրն իմ»: 45 64. Եւ ապայ կոչեաց զԴերէնն և էրեւո նմայ զանձ բազում և էտ նմայ հեծել բազում և ուղարկեաց զնայ: Եւ երեկ Դերէնն մտաւ ի Վասպուրական և արար սկիզբն յինելոյ զաշխարհն:

65. Եւ անցել տարի .Բ. դարձեալ եկին Մաղրի- 20 պիքն անթիւք և դարձեալ աւերեցին զաշխարհն և եկին հասան ի դուրն քաղաքին: Եւ կոչեաց ամբրայն զիշխանն Աշոտ և զազատքն նորա և զաւանաճառեցուց զնոսայ: Եւ ասէ ամբրայն. «լուր իշխան Աշոտ, եթէ յաղթես այսհետ ուղարկեմ զքեզ մեծութեամբ (60բ) ի աշխարհն քո»: Եւ յորժամ կամէին ելանել ի պատերազմն՝ ասէ 25 Աշոտ ընդ ազատք իւր. «եթէ աջողէ մեզ Աստուած և յաղթեմք զթշնամեացս, թող քի դառնանք ի քաղաքս, այլ գնանք ի աշխարհն մեր»:

3. = թափեցեր 27. = չի: 13. 2. պատճառի մին: 17. 2. մոտ:

10. Եթէ չէ պակասաւ որ ընթերցուած, «յորժամ», «յորման» այստեղ նշանակում է «երբ», «իբրեւ»: Ուրիշ բառադարձութիւն յորման նշանակում է ինչպէս, օրինակ մեր գիւղում (Ծուղբութ, գաղթած Զերմուկ-իլիճայից) էսման, էտման, էման=այսպէս, այդպէս, այնպէս. յորման – ինչպէս:

13. Հմմտ. Նոր Նախիջևանի բարբ. նաքա, նարա ևւն:

66. Եւ ապայ ելան ընդ դուրն քաղաքին և եկեալ հասան ի բանակն յայլազգեացն և ճակատեցան ընդդէմ նոցա: Եւ այլք կացին բազում ի դաւրաց ամբրայն զհետ Աշոտի: Յայնժամ իշխանն Աշոտ առեալ զիւր ազատագունդն և կայր ի զատ ի դաւրաց քաղաքին իբրեւ .Գ. 5 նետունկեց: Ելանէր այլազգեաց մարդ մի ընդմպաւոր և կոչէ անուանէ զիշխանն Աշոտ և ասէ. «Ես եմ Ապուհալիթ, Իսմայելի որդին, գիտեմ զքեզ որ իշխան Վաս-րականին ես Աշոտ, դու առաջին հետն (61ա) հարեր զանյաղթելի զաւրքն Մաղրիպաց և սպաներ զեղբայրն 10 իմ, և կամիմ ես որ մեռանիմ կամ առնում զվրէժ արեան եղբաւրն իմոյ»:

67. Յայնժամ Իշխանակ քվէրորդին Աշոտոյ ասէ 15 ցԱշոտ. «Տուր ինձ հրաման որ երթամ ես առ նայ»: Եւ ասէ իշխանն. «մի որդեակ, քանզի չես բաւական 15 զնալ առ նմայ, զոր ես կամ և տեսանեմ. զնամ ես, այլ դուք պատրաստ կացիք, թէ նայ ինձ յաղթէ՝ դուք շուտով հասիք ինձ աւանականութիւն»: Եւ դայր այրն ի մաւտ առ իրենքն: Ապա առաջ եկաց իշխանն Աշոտ և ի ձայն բարձր ասէ. «աւգնեայ ինձ սուրբ նշան 20 Վարազայ այս մեծ աւուրս պատերազմիս», և ունէր ձի թամպով ազնիւ և ընումպ ի ձեռնին: Եւ երբ հասան մաւտ իրար՝ ձգեց այրն այլազգի զխի(շ)ան իւր (61 բ) և էհար զաչ գէհ կշտին իշխանին Աշոտի, և ոչ կարաց անցուցանել ի մարմինն նորայ. իսկ իշխանն 23 Աշոտ զարկել բռամբն ի վերայ խշտին՝ կոտորեաց զնայ և քաշեց զդուրն իր կամաց վրայ՝ զարկել ի ձախ յուսոյն, և զգլուխն աջ ձեռամբն ի գետինն ընկեց:

68. Եւ յորժամ զայն տեսան զաւրք թշնամեացն

3. 2. զօրաց: 5, 2. ազատագունդն: 19. 2. մոտ. 21, 2. օուրս. 23. 2. զխիտն: 24. = զաչ:

13. իշխանք վերորդին ուղղում եմ Իշխանակ քվէրորդին:

26. Թուում է ուղղելի՝ «ընմբամբն»:

27. Ինձ թուում է պիտի կարգալ «զթուրն»:

իւր՝ ի փախուստ դարձան յառաջի նոցայ: Եւ զհետ մտել մինչև արևանքն՝ անխնայ կոտորեցին զայլազգիսն, և կալան իրենց ձիան, էր որ .Բ. և էր որ .Գ.: Յայնժամ ասէ Աշոտ. «Եկայք որդիք, անուն Վարաքայ սուրբ նշանիս, զի եթէ հասանեն մեզ՝ կամ մեռանիմք կամ քնամք ի աշխարհն մեր»: Եւ մեկնեցան ի գաւառացն ամիրային իշխանն Աշոտ ազատաւքն իւրովք և ամենայն ողջ մն(62 ա)ացեալ գնացին, և ոչ ոք համարձակեցաւ զհետ երթալ նոցայ: Եւ նոքա .Գ. աւրն հասան ի աշխարհն Վասպուրականի:

69. Եւ գնացին զաւրքն ամիրային և պատմեցին, թէ գնաց Աշոտ ազատովքն իւրովք: Եւ ասէ ամիրայն, թէ «պատրաստեցաւ յինէն, թէ արդելէի գնայ, բայց ես կամէի մեծ պատվով ուղարկել գնայ յաշխարհն իւր: 45 Ա՛մ, թող Աստուած բարով տանի գնայ երկիրն իւր, ես առնեմ գնայ ըստ արժանեաց քաջութեան իւրոյ փոխարէն»: Եւ աշողացոյց գանձ բազում և հանդերձս պատուականս և զձիս .գ. սարաւք և զշորիս բարձած ամենայն պատուական ընչից իւրոց, և ի աւարէն որ 20 առին և զրէհս և զսաղաւարտս ի ամենայն զանաճառէն այլազգեացն:

70. Եւ գրեց հրովարտակ (62 բ) այսպէս. «ով քաջ և անհասանելի առիւծ իշխան Աշոտ, և ազատագուն ընտրածք ի յիւրոց, ես կամէի մեծ պատվով 25 և շատ բարով և ծանդր մեծութեամբ ուղարկել զքեզ յաշխարհն քո, և, ա՛մ, գնա և շինէ աւէրած յերկիրն քո, և տամ ձեզ զամենայն պետք և գանձք, որ և սնկիք դուք»: Եւ եկին աշխարհն Հայոց, բերին զամենայն ինչ զոր ուղարկել էր ամիրայն:

50 71. Եւ յորժամ լուաւ Դերեն զգալն հաւրն իւրոյ՝

4. = յանուն: 8. = ողջ մնացեալքն: 13. 2. = արդելէի: 18. 2. զձիս զսարաւք: 24. = ի բիւրուց: 27. = պէտք: 28. այսպէս, անհասանելի: 2. Թուում է թէ նշանակում է՝ արևի մայր մտնելը: = Արև անկ? :

էառ զաւր ընդ գէմ նորայ: Դիտացուցին Աշոտի իշխանին, թէ զայ զաւրաւք որդին քո ընդ առաջ քո: Եւ նայ որժամ լսեց՝ ձի ուղեց և զրահ և սաղաւարտ, իսկ այլքն զարմանային և ասէին. «Իշխան, որդին քո է, զիմրդ ինդրես զաւանձառս պատերազմի»: Եւ նայ 5 ասէ. «որդիք, մի խաբիք, աւաքութիւն է. (63 ա) չի կարեմ այլ վարել ի կապանք և ի բանտ մտանել: Այս .Բ. ամ է որ ի նեղութիւն և արիւնք եմ կացել, և այլ չեմ բաւական»:

72. Եւ պատմեցին զայս Դերենի զոր արար 10 հայրն նորա և նայ պատրաստեցաւ և դարձոյց զամենայն զաւրքն իւր ի խաղամակերդ բերդ, և ինքն առ սակաւ մարդ՝ գնաց ընդ առաջ Աշոտ իշխանին հաւրն իւրոյ: Եւ մինչ գեռ հեռի էր՝ իջաւ ի ձիոյն և ընդացաւ հետևակ ընդ առաջ նորայ, մինչև հասաւ ի սուրբ 15 խաչն, զոր կանկնեաց սուրբ առաքեալն Ուղա եղբայրն Տեառն: Եւ իբրև տեսաւ զհայրն իւր՝ անկաւ առաջի նորայ: Եւ ասէ հայրն. «բեր զքեզ առ իս» և համբուրեաց գնայ և ասէ. «հեծիր, որդեակ Դերեն, ինչի՞ գուն ես»: Եւ ասէ Դերենն ցհայր իւր. «լուր իշխան, զարմացել եմ, թէ (63 բ) դուք յորժամ լսեցիք զգալն իմ՝ 20 առ ձեզ՝ ձի ուղեցիք և զաւանձառս, զինչ էր այն»: Եւ ասէ իշխանն. «աւագութիւն է, որդեակ, պատրաստ կալն»: Եւ եկին ի քաղաքն խաղամաշէն:

73. Ապայ երեկ այն մարդն, որ ունէր զամենայն 25 տուրսն զոր ուղարկել էր ամիրայն, տէրն Սամառոյ: Ուրախ եղև իշխանն և մեծարեց զնոսայ և դարձոյց զնոսայ: Եւ ապայ սկսաւ շինել աշխարհն աւագութեամբ ամիրային, զի ամենայն Մարաց և Պարսից և Բաբելոնացոց տիրեաց տունն Սամարու:

7. 2. նախապէս «մտանել», յետոյ ուղղած «մտել»: 12. 2. զարքն: 14. = ընթացաւ: 29. 2. Մարայ:

3. 2. զքահ, ինձ անհասանելի, ենթադրաբար ուղղեցի «զրահ»:

74. Եւ ած Աշոտ զգոլստըն Աշոտի Բագրատունոյ զՀրանուշ՝ կին որդոյ իւրոյ Դերէնի, և մին ալ որդին նորայ հիւանդացաւ, կացե(ա)լ .Ե. ամ զըժար ցաւաւք և մեռաւ: Իսկ իշխանն Աշոտ կացել տարի .Հ. և մե-
 5 րաւ, և տարան թաղեցին զնայ (64 ա) ի Վառաք:

* *

75. Եւ յետ այսորիկ Դերեն շինեց զամենայն աշխարհն իւր՝ ըԶարեհբերդն և ըԳՃահուկն, զԲուռնոյ-
 40 ցորն, զԵլն Զառնոս. բռնաբար կալաւ և յաղթեաց զՊարսից աշխարհն և առեալ զՍալամաստ զստընտա-
 նաւ ամիրային, տէրն Սամառոյ ասէ, «զի հայրքն իմ դրին հիմն և պարըսպեցին զնայ»:

76. Եւ ապայ եղէն նրմայ որդիք .Գ., միոյն
 45 անունն Աշոտ և միոյն Գորբէն և մի ալին Կագիկ: Եւ կայր ի ազգէն նորայ մարդ մի, որդի Համգէի, որ կոչէր անունն նորա Ապումրվան, և եղև մարդ մեծատուն և առաջագէմ և շինեաց զիւրս բազումս և հարըստա-
 ցաւ: Եւ ապայ զգոլստըն նորայ, զՍետայ, ետ Դերէն
 20 կին անդրանիկ որդոյ իւրոյ Աշոտոյ: Եւ էր Դերէնն այն կնկանասէր:

77. Եւ էր մարդ (64բ) մի ի Հեր և անունն նորայ Ապումսար, և նայ տիրեաց Հերայ և Մարանդու և Մաղհազանի: Եւ վասն բռնակալութեան սիրէր զԴերէնն:
 25 Եւ բազում ծախս հանէր Դերենն այն մարդոյն, զի ու-
 նէր զոլստըն մի զեղեցիկ յով, և սիրեաց զնայ Դերէն, և համարձեկեցաւ Դերէնն երթալ ի տունն Ապումսարայ և կենայր բազում աւուրս և ապայ դառնայր ի աշխարհ
 իւր ի Վասպուրական: Եւ բերեր զԱպումսար զհետ իւր
 50 ի Վան և բազում աւուրս ուրախութեամբ պահէր և տուրս
 բազումս տայր և դարձուցանէր ի Հեր: Եւ այսպէս առ-

3. 2. հիւանդացաւ: 10. = ձորն: 15. = մի ալին: 20 2. ամ
 «Աշոտն», որ տկնայտնի սխալ է:

Ներ ժամանակս բազումս, և զկին իւր ի բաց թողեալ՝
 ոչ սիրէր զնայ:

78. Եւ մեռաւ Աշոտ Բագրատունի և թագաւորեաց
 տանն Հայոց Սմպատ, (72ա) որդի Աշոտոյ: Եւ էր
 նայ այր զոռոզ և պատերազմող և առատամիտ: Եւ
 աջողեցաւ ճանապարհ թագաւորութեանն նորայ: Եւ
 կապեաց նմայ թագ արքայն Հոռոմոց Ռոմանոսն և սի-
 րէր զնայ յով: Եւ նայ տիրեաց ամենայն աշխարհին
 Հայոց և ընդ ձեռամբ էած զՀայք և զՏայք, զՎիրք և
 զԱղվանք և զՎրաց դաշտ և զՓարխունք և զԱղսրնիս
 և զԱրևիս և զԲաղս և զաւան Պարտուայ: Եւ առեալ
 տիրեաց նմայ զՓայտակարանն, որ է Տփլիս, զՎա-
 դարշապատ և զԴվին և զՎայոյ ձոր և զՆախջվան: Եւ
 էառ զամրոցն զԵրրնյակայ և զԱղաշկերտ և զՎաղար-
 շաւան, որ է Բասէն, զԱպահունիս, զՀարք, զՏարան: 15
 Եւ շինեաց նայ զամրոցն Խլաթայ, շինեաց և դաւարն
 (72բ) և էառ զամենայն աշխարհն Առբերան:

79. Եւ զի էր մի Տաճիկ, և անունն նորայ Ապու-
 հեճր, տայր զբերդն Բերկրոյ: Եւ տայր զքաղաքն Արճեշ
 Տաճկի մի, որ եկեալ էր ի Դարբանդ քաղաքէ առ ար- 20

9. 2. և զայք ուղղում եմ զՏայք: 40. 2. Աղսրնիս: 14. 2. զաղաշաւրտ:

4. Առաջնորդուելով պատմութեան մտքից՝ 64 թիւից
 անցնում եմ 72 թ. կազմելու ժամանակ 2 ում թերթերը հառ
 առաջ են ընկել, աշխատել եմ նախնականը վերականգնել:

7. Ռոմանոս կայսր էր 920—944 թուին, 17 դեկտ. 919 կայ-
 սերակից, զրանից առաջ ռեգենտ: Սմբատը մեռաւ 914-ին, (ըստ
 ուրիշների՝ 915 ին):

17. 3. Կաթ. «Եւ այսպէս ձգտեալ աճեցուցանէր զշաւիղ
 տէրութեան իւրոյ յարեմաից հիւսիսոյ մինչև ցկարնոյ քաղաք
 և անդր ևս քան զԿարթլս քերեալ մինչև առ ավն ծովուն մեծի և
 մինչև ցասմանս Եգերացոց և մինչև ցատորոտ մեծի լերինն
 Կովկասու, զԳուգարացիս և զԾանարս մինչև ցղունն Ալանաց,
 առեալ ևս յինքն և զամրոց դրան պահակի նոցա, և անտի ի հա-
 բաւակողմն կոյս զԿուր գետով մինչև ի քաղաքն Տփլիս, և զՈւտի
 գաւառ մինչև ի քաղաքն Նունարակերտ և մինչև ի Տուս և ի Շամ-
 քոր» (էջ 161):

քայն Սըմպատ Եւ զԾաղկիտան գաւառն էրեւ Տաճկի մի ալ՝ Ռաճայ անուն: Եւ մեծամտեցաւ և անուանեաց զինքն Սըմպատ տիեզերակալ:

80. Յայնժամ Հրանուշ քոյր իւր ուղարկել առ Սըմպատ եղբայրն իւր և ասէ, թէ «իմ այրս Դերենն թողել է զիս և զայլազգի կին մի կուսիրէ ի Հերայ՝ զգուստրն Ապուսարայ, և անշափ անգըգնել է և անառել յայլազգին, որ զհասարակ տարին զնայ ի հոն կենայ և զամենայն բարիք տանս Վասպուրականի անդ 10 տանի և պատրաստէ նոցա կերակուր, այլ և (73ա) զհանդերձս, զգանձս, զծիս և յորիս տանի անդ ի կնոջն ալլազգոյ, և անշափ լոբութեամբ սիրէ զնայ, և զորդիքս առ ոչինչ համարի և անտես առնէ: Եւ դու տիեզերակալ եղբայրն իմ, յորմէ սարսեն ամենայն թագաւորք և իշխանք և մեծամեծք յերկրի, մի տալ զիս արհամարհել, զի քոյր քո եմ և ոչ զոք ունիմ այլ տէր»:

81. Եւ իբրև զայս լուաւ թագաւորն Սմպատ՝ տրտմեցաւ յոյժ: Ուղարկեաց առ Դերենն և ասէ. «զի՞ առնես զայդ ապիրատութիւնդ, զոր ջէ պատէս, զքոյրս 20 Հրանուշ, զոր ոչ այգսլիսի գեղ և ի կանայս, համեստ և գեղեցիկ, դու զայդ դոգուս ու ալլազգին երթաս, չերկրնչիս Աստուծոյ: Եթէ վասն պուրնկութեան այլ իրք ի պետք են քեզ՝ կան բազում կանայք աշխարհիկ Վասպուրականի: Եւ այլ լսեմ թէ զամենայն (73բ) 25 կանայք ազատաց քոց ապականել ես, յերկիր Աստուծոյ, զի ջէ քեզ բարի այժ ձայնդ զոր լսեմս զքէն»:

82. Ապայ երբ լսեց Դերենն զթուխտն Սմպատայ ասաց ընդ մարդն, որ զեսպանն էր. «դու կարի յանձնահաճել ես ի քո մեծութեանդ որ աջողեցաւ, դու ինչ 50 ես որ զայդ ընդ իս ասես. իմ տանս տէր եմ ու իմ

4. 2. գոյր: 11. = ջորիս. — կնոջն, թերևս պիտի կարգալ՝ «անդ տիեզերայն ալլազգոյ»: 19. = չէ: 20. բայք պակաս է: 21. = թողուս: 25. 2. յերկրի: 26. = չէ: 28. 2. որդէսպանն էր:

8. Հասկանում եմ «տարուայ կէսը»: Սիւնիքում զործ են ածում «տարին բոլոր» ոճը. այսինքն երկար ժամանակով:

կամացս, զոր սիրեմ զայն առնեմ, թէ չես հաճիլ դու՝ առ ուղարկէ ու առ զքոյրն քո, եթէ ոչ ես ուղարկեմ առ քեզ»:

83. Եւ յորժամ լուաւ զայս թագաւորն Հայոց Սըմպատ՝ հրամայեց զրել հրովարտակ ի Հեր առ որդիքն Ապուսարայ: Եւ էին նոքայ եղբայրք չորք: Եւ զրել առ նոսայ այ(ս)պէս. «ի Սըմպատայ ի Հայոց և ի Վրաց թագաւորէ և ի տիեզերակալէ առ որդիք Ապուսարայ, որ այժմ ունիք գտէր(76ա)ութիւնդ Զարեանդ 40 զաւառի և զաւանդ բազաքն Հերայ, զգլուխդ Պարսից: Լսեմ թէ Դերենիկա, որ իմ փեսայ է զՔուլինար քոյրն ձեր սիրէր, չամաչէք դուք զայդ տալ առնել: Ամենայն հաւատի ճաւջ էք: Եթէ քոյրդ ձեր առ նա գերի էք՝ պարտ է ձեզ ձայն ի Խորասան ընկենուլ և առ իս և ձեր քոյրն ի գերութենէ թափել»:

84. Իսկ նոքայ զրեցին նմա պատասխանի, և ասեն. «ով արքայից արքայ, մենք երկրնչիմք ի յահէ քումէ և ոչ իշխեմք ձեռն արկանել ի Դերեն, զի գիտեմք որ փեսայ է քո: Ա՛մ, եթէ մեզ ոչ բարկանա՞մ մենք չտամք նմայ գալ առ մեզ և մեք չենք կամացն չարպատշաճ գործոյ նորայ առ մեզ»:

85. Եւ յորժամ լուաւ արքայն Սըմպատ զթուխտն նոցայ՝ և հրամայեաց զրել առ նոսայ այս (76բ) պէս. «ի Սըմպատ թագաւորէ Հայոց և Վրաց և բազում զաւառաց ինքնակալէ առ Ալի և Մանվէտ որդիքդ 25 Ապուսարայ. Լուայ զգիր, որ հրովարտակ ձեր, զոր գրել էիք զի երկրնչիք յինէն և ոչ իշխեք չար առնել Դերենայ իշխանին Վասպուրականին. ան, ես երթվել եմ յԱստուածն իմ զսր պաշտեմ՝ անան էք յինէն

7. 2. այպէս: 13. Հասկանում եմ «զիմադրէք» ճաշք, ճօշան կուրծքի զրահ. ճաւճքիլ — կուրծք զէմ տալ: 15. 2. ի գերութիւն: 20. 2. կամանն: 26. 2. որդիք տապուսարայ:

9. 2. ստորին լուսանցքում աւելի նոր զրչով «երկու թուղթ անցիր և ապա ընթերցիր զայս նշան»:

գուք. առաջափոյն ուղարկեցէք առ նայ թէ մի գայլ ալ առ մեզ, և էթէ նայ անդգնի գալ՝ ի լուր կացէք. և յորժամ գայ՝ սպանէք զնայ, և անպարտ էք յարէնէ նորայ: Ապայ էթէ անտես առնէք զհրամանս իմ և ոչ սպանէք զնայ՝ վկայ է Աստուած, որ զՀերն ի հիմանէ քակեմ և զձեզ ի սուր սուսերի մաշեմ»:

86. Եւ յորժամ տարան զհրաման թագաւորին առ որդիքն (77ա) Ապուսարայ՝ և նոքայ ուղարկեցին առ Դերենն և ասեն, թէ «այլ մի գալ գու առ մեզ վասն մեր քվերս, զի բազումք կան և ծիծաղեն զմեզ և հայհոյեն»:

87. Եւ ասէ Ապուսարան. «Լուր իշխանաց իշխան, ջէ պարտ ալ ի Հեր երթալ, զի շան բնութիւն են որդիք Ապուսարայ»: Եւ նայ ասէ. «լուր կաց, Ապուսարան, չեն նոքայ ինձ գիմակաց, և էթէ կամիմ՝ այս աւր քակեմ պարիսպ Հերա և զերկիրն աւար հարկանեմ»:

88. Եկաց զամռան աւուրքն ի աշխարհն իւր ի Վասպուրական և յորժամ հասան աւուրքն աշնան՝ աջողեցաւ գնալն ի քաղաքն ի Հեր, որպէս սովորութիւն էր իւր: Եւ ամենայն ազատքն իւր լսէին զայն, որ յղարկել էր Սմպատ թագաւորն առ որդիքն Ապուսարայ (77բ) և ոչ իշխէր մարդ ասել ընդ Դերենն, զի այր խիստ էր և բարկացող: Եւ ապայ հրաման ետ ծառայից իւրոց և բարձան հաց և գինի և խաշինք և ոչխարք խելոյ և պա(ր)տրաք և զամենայն բարութիւն որ աշխարհին Վասպուրականի:

89. Եւ յղարկեաց զմի սմն, որոյ անուն էր Մլեն. Ճախամանեցի՝ «ան գայս ամենայն բարութիւնդ և գնայ ի Հեր և ասայ ընդ Ալի և ընդ Մահմէդ որդիքն Ապուսարայ, թէ կամիմ գալ ձմեռել առ ձեզ, զի որս

1. = մի գար: 2. = ի լուս: 12. = յատկ և ներքն = Ապուսարան: 13. = չէ: 14. = լուս: 25. = դէրք: 25. 2. պատարաք:

բազում լինի ի Մարանդայ լերինքս և ի Մահազանի զաշաներս»: Եւ ինքն առեալ զօրքն և զազատքն իւր գնաց ի Ճահուկն գաւառ:

90. Իսկ Դերենն ռիաց էր ընդ Ապուսարան Արծրունի, որ էր աներ որդոյ իւրոյ Աշոտի: Եւ յորժամ (78ա) հասան ի գաւառն Ճահլի, ի գեղն Աստէշատ, և արարին անդ աւթեւանք՝ յայնմ զիշերոյ հրամայեաց Խազատայ Արծրունոյ և եղբարց իւրոց, որոց անուանքն էին՝ Կառն և Վահան, Սաւայ և Քուրթ, և ասէ. «կալցէք զԱպուսարան և կապեցէք յերկաթի կապանաւք և տարայք դիք ի ամրոցին Ագարակայ»: Եւ նոքայ կալան զԱպուսարան և զրին երկաթին կապանքն ոտան նորայ և առեալ տարան ի բերդն Ագարակայ:

91. Եւ յղարկեաց Ապուսարան առ իշխանն Դերեն և ասէ. «էթէ կալար դիս՝ քո հրամանք է, բայց լսէ ինձ և մի երթալ ի Հեր քաղաքն: Դարձիր և տես զիմ տունն, զի բազում հարըստութիւն կայ իմ իրաց և խաշանց և ոչխարաց, ձիոց և յորոց, գուցէ ծառ(78բ)-այքն իմ աւար հարկանեն գտունն, և ամ, զիմաւք չէ պարտ քեզ երթալ ի բոյն իժից, ի քաղաքն Հերա, զի բազում արիւն են անդ հեղել»:

92. Եւ յորժամ լուաւ Դերեն զպատգամն Ապուսարանայ՝ անարգեաց զնայ և նոյն ժամայն առաջեաց զիմաւք ի Հեր: Եւ եկեալ հասան ի Սալամաստ քաղաքն: Լուաւ եպիսկոպոսն Փոկաս և եկն ընդ առաջ նորա, տարաւ զնայ իջուց ի վանք իւր. և կացեալ անդ աւր մի. և ի վաղիւն ելաւ գնաց և հասաւ ի վտակս

4. 2. Ապուսարան ամրունի. լուս. աւելացած ու = Աստիւն: 8. 2. ի ազատայ: 8. 2. արծրունոյ: 13. 2. ագարակայ: 18. = ջորոց:

1. Թուում է ինձ նոյնը ինչ որ ուսու քարտեզների վրայ նշանակուում է «маглазанъ» = Մահազան անունով: Սոյից (Հերից) մօտ 15 վերստ հիւսիս արեւելք, գաշտում, Կոստրի գետի ձիւղերի միջև:

9. Հմմտ. պարբ. 107:

ջրոյն, որ գայր ի Անծախիտ ձորոյն ի վայր: Եւանանդի և գնային ի գաշտն Հերայ:

93. Եւ երան ընդդէմ նորա որդիքն Ապուստոսայ և բազում զաւրք ընդ նոսայ: Եւ նշան տվեալ Սլի եղբաւրն իւրոյ Մահմէտայ և ասէ. «Եթէ սակաւք լինին հետ իշխանին՝ (79ա) ես գծախ բազուկս արկանեմ ընդ զաւրքն նորա, դու հար ընթմբովս գնայ, ապայ թէ բազումք լինին զհետ նորայ՝ ես գայ ձեռն ձգեմ և համբուրեմ գնայ, դու լուր կաց»:

94. Եւ երբ հասան ի ջուրն ասէ Իզան և եղբարքն նորա և ասեն. «Իշխան Դերեն, չէնք աղէկ ի տեսանել զբանախն նոցա, զի կարի ամպոխ են, չէ պարտ այս աւր գնալ մեզ առ նոսայ, դարձիւր որ երթանք ի Կոստորոյ ամբոցն մեր»: Իսկ նայ ոչ կամեցաւ լսել նոցայ, ձայնեց ի վերայ ձիոյն և վազեցոյց ընդ վտակն և ընդ մի այլն և ընդ երրորդն, զի .Գ. աչք ելանէին և երթային ընդ գաշտն անսեպ Հերայ: Եւ կանկնեցան ազատագունտն նորա, և ոչ ով չկամեցաւ անցանել զջուրն:

95. Եւ որժամ հասաւ իշխանն առ գունդն գաշտնաբարու ազգին՝ եկեալ Սլի (79բ) ընդ առաջ նորա և արկեալ գծախ բազուկն վզաւ նորա և համբուրեաց գնայ: Յայնժամ Մահմէտ եղբայրն նորա եհար ընթմբով զկողն նորա, և նայ վազ(եց)ուցեալ զձին՝ կամեցաւ փախչիլ և անկանել առ ազատքն իւր: Եւ այլազգիքն զհետ մտեալ՝ պատեցին գնա: Եւ նայ ի ձայն բարձր ձայնէր առ ազատքն իւր. «Եվ ազատք իմ սնուցածք, այս աւր եմ պահել զձեզ»: Իսկ նորայ ոչ դարձան

8. = զաջ: 9. = լուր: 11. 2. նորա և ասեն: 11. = չենք:
12. = ամբոխ: 15. 2. ընդ վտակն և ընդ վկակն և, լուսանցքում ջնջած
կ-ի փոխարէն տ: 17. 2. անպիտ, ուղղ. անտեպ = հանգէպ: 24. 2. ազատն
իւր:

1. Այստեղ տ-ն զիմորոշ է = Անծախիտ. համտ. Թովմ. Արծ-
էջ 226, 252, 264, 271. — Անծախից ձոր:

15. Այս տողից նոր ձեռք:

ի ձայն նորա, այլ դարձան և գնացին ի բերդն Ճախկի առ Ապուստոսան և հանին գնա ի կապանացն և կացուցին գնայ իշխան և տէր իւրեանց ի աշխարհին Վասպուրականին, և առին և գնացին ի Վան, որ էր մայրաքաղաք իւրեանց:

96. Եւ գիւրէն առին այլազգիքն և տարան սպանած ի քաղաքն Հերայ, և քոյր նորա Կուլինար գնեց զմարմինն նորա և յղարկեաց ի աշխարհն Հայոց, և տարան թաղեցին ի (80ա) վանքն Ճրպա, ուր նշան սուրբ Սաշին էր:

*
*
*

97. Եւ երեկ Ապուստոսան ի քաղաքն Շամիրայ ի Վան և կալաւ զԱշոտ զորդի Դերենին, որ էր իւր փեսայ և եգ երկաթի կապանս ոտս նորայ և ետ տանել ի բերդն Նկանոյ ամբոցին և անդ զընդանեց գնայ և պատուիրեաց պահել զգուշութեամբ: Եւ գերկու եղբարքն՝ զԿագիկ և զԳորգէն, պահէր պան(դ)ըխտութեամբ ի դրան իւր:

98. Լսեց թագաւորն Սրմպատ զմահ Դերենին և ոչ արար պետք քրոջն իւր և ոչ որդոցն նորայ, զի սիրէր զԱպուստոսան: Եւ կայր Ապուստոսան և ծառայէր թագաւորին Սրմպատայ և այսպէս պատվիրէր ի նայ, թէ «յորժամ հասանէ հրաման քո՝ դամ ի ծառա(յ)ութիւն քո և ծառայեմ իբրև գմի ի ծառայից քոց»: Եւ կացեալ տէր Վասպուրականի ամս .ԻԶ.:

99. Եւ ապ(80բ)այ էր մարդ մի ի տանէն Տաճկաց և անուն նորայ Հապիպ. սայ տիրեաց Մաւսայ և կամեցաւ դուռալ ընդ Սրմպատ թագաւորն Հայոց, զի

3. 2. ի արխարհին: 9. 2. ար:

14. Այստեղից վերականգն է գրել նախնիքաց ձեռքը:

26. Անհասկանալի է, Սմբատը թէ Ապուստոսանը Վասպուրականին տիրեցին ԻԶ տարի: Զ-իս պատմածից և ոչ մէկը, ուրեմն սխալ է ԻԶ:

Սըմպատն էտո աշխարհն Ղլաթայ և շինեց ինքն բերդ և կամեցաւ ձգել զձեռն իւր ի Միջագետս Ասորոց:

100. Իսկ որ տէրն էր Մաւսլայ՝ Հապիպ, որդի Սալքայ, այր պատերազմող, կազմեց զաւրք և զրեաց 5 հրովարտակ առ թագաւորն Սըմպատ այսպէս. «Ի Հապիպայ, որդի Սալքայի, ի թագաւորէ Մաւսլայ, առ Սըմպատ, որդի Աշոտայ իշխանին Հայոց: Դու սնուցնեցար և ի անձնէ քումէ քեզ թագ կապեցեր. զի տնայր գտեր զաշխարհն, և աջողեցաւ քեզ, և բռնութեամբ առեր 40 զամենայն կողմանս արեւմտից մինչև հասար յաւանդ քաղաքաց ի Պարտաւ, նոյնպէս և զնախջև (81ա) ան և զմեծ շահաստանն զԹվին: Եւ այտիւ ոչ սեղեցար, զարծար Ասորոց դէհս և առեր զԱրճէշ և զԱրճիէ և զՄացկերս: Եւ դարձեալ սնուցնեցար և առեր զգաւաւն Ղլաթայ: Եւ, ա՛մ, ձեռք ձգել ես և կամիս ի Միջագետս անցանել ի աշխարհն Բաբելացոց: Եւ արդ՝ կամիմ պատերազմիլ ընդ քեզ և ես գամ և աւար հարկանեմ զինչդ քո և (որ) ընդ քո ձեռամբ աշխարհ կայ: Եթէ կամիցիս ի քո անձդ վստահել՝ դու զաւրքդ ժողովէ և եկ ընդ 20 առաջ ինձ»:

101. Եւ յորժամ լուաւ զայս թագաւորն Սըմպատ՝ էհան հրամանս ընդ ամենայն աշխարհն Հայոց և Վրաց և Աղուվանից և Տայոց: Ուղարկեաց առ Ապոււմրվան Վասպուրականի իշխանն. «Առ զաւր քո և եկ առ իս»:

25 Եւ զայս իբրև լուաւ Ապոււմրվան՝ (81բ) Հարացաւ, զի էր նենգաւոր մարդ և ասըստամբ: Առեալ զիւր հրովարտակ առ ամիրայն Մաւսլայ, զի սիրելիք էին միմեկանց

1. 2. Սըմպատն էր առ աշխարհն: 1. = յինքն, ապիմից Ղլաթում:
12. = զԹվին: 12. = այդու = զբանով: 12. = յաղեցար: 13. 2. զարձել:
15. 2. ամ = ամենայն: 27. = միմեկանց:

26. Սկսուում է նոր, շատ թերավարժ ձեռք, 4-5 տողից յետոյ մի ուրիշը, մի քանի տողից յետոյ նորից առաջին թերավարժը, երեսի վերջին 5 տողերը նախկին սովորական գրիչից, որն և շարունակուում է:

և երգումք էին արարեալ ի վաղեաց, «զի թէ պատերազմ հասանիցէ ընդ քեզ և ընդ Սըմպատ՝ ոչ աւգնեմ նըմայ, այլ քեզ»:

102. Եւ առաքեաց առ նայ Հապիպն, «Թէ բանք քոյ զորդ են՝ ահայ ժամս հասեալ է, յամէ դու աււ մի 5 և ես հասանեմ առ Սըմպատ և ապայ տեսանես թէ զինչ առնեմ ընդ զաւրս նորա»: Եւ ուղարկեաց Ապոււմրվան զմի ոմըն ի տանէն Զաբեղենից՝ Վասակ որդի կատենի արար երգմունք և եւս ասանել առ Հապիպն:

103. Եւ էտո Սըմպատ ըզաւրսն Հայոց և ժողով- 10 եաց զաւրս բազումս և երեկ հասաւ ի աշխարհն Ղլաթայ և բանակեցաւ ի զաշան Մոսկի և կայր և ֆայր իշխանին Ապոււմրվանայ, իսկ (82ա) նայ յմեր զգնալն, զի նենգել ևր Սըմպատայ:

104. Եւ երբ գիտաց Հապիպն զմիտքն Սըմպատ- 15 տա և զֆնայն Մրվանայ՝ ընդրեաց ի զաւրաց իւրոց .ԺՌ. ընրմպաւոր մարդ, կրվարարք քաջք, և ինքն ուղարկեաց առ Սըմպատ և ուղեաց խաղաղութիւն, և ասէր ընդ դեսպանն, թէ «ասայ Սըմպատայ թէ տուր մեզ զբերդն զՂալաթայ և առնեմք խաղաղութիւն, և դու արգիլէ 20 գնայ»: Եւ գնաց դեսպանն և արգիլեց զՍմպատն ի զաշտըն Մոսկի: Եւ ի գիշերի սարիաթ արար Հապիպն և հասաւ ի վերայ զաւրացն Սըմպատայ: Եւ յանկարծակի լսեցին զաւրքն Հայոց ձայն այլազգեացըն զիշերի և 25 ի զահի հարան և ի փախուստ դարձան: Եւ նոքայ հետ անցել՝ հարին ըզաւրքն Հայոց հարուածովք մեծամեծ այնմ աւուր (82բ) և առին զար և զինչս զաւրացն Հայոց:

105. Եւ դարձաւ Սըմպատ յամաւթով ի Հապիպայ: Եւ ճանապարհ արարին ընդ Թխայջուրն՝ եկին հասան 50

1. = ի վաղուց: 2. 2. ագնեմ: 5. 2. աւուր: 7. 2. զորս:
8. 2. զաբեղենից = զաբեղենից: 10. 2. էար r ջնջած: 11. 2. ըզորսն:
13. = յամէր: 17. = կապարարք: 26. 2. ըզորքն: 27. = զտա:
27. 2. զորացն: 30. 2. Թխայջուրն: 30. «հասան» և ոչ «հասան»:

ի յամբողջն խողջայ և մագապուրծ եկեալ հասան ի գա-
լառն Ընդշտունեաց: Եւ ապա եկեալ ընդդէմ նմայ
իշխանն Վասպուրականին. և յորժամ հանդիպեցան իրաց՝
ասէ Ապուսմբան. «զի՞ է թագաւոր, որ կաս ու դաս»: ^{աշ}
5 Ասէ Սրմպատ. «կարաւտացայ ի քեզ զի յամեցեր և ոչ
եկիր զի տեսել էի զքեզ»: Եմուտ և Կողբիկ առ թագա-
ւորն Սրմպատ, և ասէ և պատմէ գամենայն բանս նեն-
գութեան Ապուսմբանայ, զոր ուղարկեց առ Հապիպն,
և զգնալն Վասպիայ:

106. Եւ ասէ Սրմպատ ընդ Կողբիկ. «և, ա՛մ, զե՛ր
չէրեկ Վասակ»: և ասէ Կողբիկ. «զե՛ր ջէ եկել»: Եւ
գարծեալ ասէ (83ա) Սրմպատն ցկազիկն որդի Իերեն-
կին. «Լուր լիւր, հասաւ ժամ զի տիրանաս տանս Վաս-
պուրականի, հայրենեաց քոց»: Եւ ապա եկին ի քա-
45 դաքն Շամիրայ ի Վան: Եւ պատրաստեաց ճաշ իշխանն
Մրվան և ասէ ցթագաւորն Սրմպատ. «այս աւր պատ-
րաստեալ եմ ճաշ արքայիտ, կաց ի վաղիւն երթիցես,
ով թագաւոր»: Եւ ասէ թագաւորն Սրմպատ իշխան
Ապուսմբանա. «ապել ես դու ինձ ճաշ ի դաշտն Մոս-
20 կի, որ ինչոր հասնիմ ի տունն Հայոց՝ համեղութիւնն
չի հասնի ի ստամաքացս իմ» և ոչ գնաց ի ճաշ նորայ: ^{պիւ}

107. Եւ ի ճանապարհ ելեալ գնաց, և զհետ գնայր
ուղըրկաւոր իշխանն Վասպուրականի: Կոչեաց գնայ
թագաւորն Սրմպատ զմէկ մի ի ծառայիցն իւրոցն և յու-
25 զարկեաց առ ոմանս, որ էին եղբարք (83բ) .Ե. ի տա-
նէն Ամատունեաց և էին անուանք նոցայ Կուսն, Վա-
հան, Քուրթն, Սարայ, Իզան, այլք քաջքն և անուա-
նիք: Եւ ասեն ընդ իրենքն, թէ «ընդ լուսանալն առա-
ւաւտուն ի մին ալ աւրն ըզզլուին նենգաւոր Ապու-
30 մրվանա իմ առաջքն հասուցէք, և զկազիկ քուրորդին
իմ կացուցէք տէր ի տանն Վասպուրականի»: Եւ դար-

ձան գնացին և եկին ի քաղաքն ի Վան: Եւ Սրմպատ
գնաց զճանապարհն իւր:

108. Ապա ի լուսանալն առաւաւտուն, յաւուր
երկուշաբթի եկին ի դուրն Ապուսմբանայ .Ե. յեղբարքն
Ամատունիք և ասեն, «ով իշխան, ահայ աւուրս որսոյ, ^{5.}
բազում լապըսականք են նըստուցել ծառայքն մեր, արի
երթանք որսանք»: Եւ նայ հեծաւ յորի և գնաց զհետ
նոցայ և հասան եզր ագեացն, (84ա) որ Վարդափոյն
կոչեն: Եւ նոքայ հագել էին զուհն ի ներքոյ հանգերծից
և կամէին սպանանել ըզնայ: Յանկարծակի հասաւ կտրիճ ^{10.}
մի և յունէր թուխտ մի փոքրիկ, հասուց էրեւ իշխա-
նին և նայ արքիւից զյորին և կարգաց և շրջեց զջորին
և դարձաւ որ դայր ի քաղաքն:

109. Եւ ասեն եղբարքն Ամատունիք՝ «տեսէք,
գնաց»: Եւ ապա Սարի ձայն տվել ձիուն՝ անցաւ առա- ^{15.}
ջի նորայ և ի երթալն ձիոյն ելաւ փոշի: Իսկ իշխանն
Ապուսմբան սրտաբել ասէ. «ճր շուն և անամաւթ ես
դու» և զձեռն ի վերայ երեսացն եղ, զի խիստ հոգմ
ելաւ ի ժամն և փոշին ելաւ և ծառացաւ: Ի նոյն ժա-
մայն գարձաւ Սարի ընդդէմ նորայ, մինչդեռ չէր վերու- ^{20.}
ցել զձեռն յերասացն, քաշեց զդուրն ի պատենիցն
և էհար (84բ) ի վերայ աջ դիւին և գլուխն ձախի ձե-
ռամբն ի գետին ձգեց: Եւ պատեցան ըզշուրջ և կտրեցին
զգլուխն նորայ և ետուն ի մարդ մի, որ տարաւ առ
Սրմպատ թագաւորն մինչդեռ ի ճանապարհին երթայր: ^{25.}

110. Եւ առին զԿազիկ, որդի Դերենայ, և բերին
մըտուցին ի քաղաքն Վանայ, և էր ի բերթին մարդ մի
և փակեաց զդուրն բերդին: Եւ ասէ ցնայ Կազիկ, որ
ի այն բերդին էր մարդոյն այն, որում անուն էր Մլեհ,
և էր ընդանի նորայ. «տեսանէս զայս չար մարդոյ ^{30.}

3. Թերեսս պիտի կարդալ էրիւցայ: 6. 2. և մօտ: 6. 2. կակիկ:
7. 2. պատմեա: 10. = գեա: 11. = չէ: 13. = լուս: 23. 2. կոչ-
եաց գնայ: 29. 2. առաւտուն: 31. 2. տր.:
26. Հմմտ. պարբ. 90:

5. 2. առաւտուն: 4. 2. քաղաքին: 6. = նապաստակներ:
7. = ջորի: 8. 2. նորայ: 8. = այգեացն: 8. = Վարդափոյն:
45. 2. սար: 47. = սրտաբել: 20. = չէր: 21. = զթուրն:
22. = թիւին:

մարմինս. այլ ի լուր կաց այսպէս մեծարեմ ըզբեզ յա-
ւուրքս: Եւ նայ ասէ. «ով կագիկ, ոչ մտանես դու
ամբոցս այս»: Եւ կացոյց կագիկ պահապան շուրջ
ըզբերթովն, և ապայ երգումն արարին և էրեկ մարդն
5 ի վայր և էրեա ըզբերդն ի կագիկայ ձեռքն, (85ա) և
կայր ի նմայ գանձս բազումս և էր Հայոց թուականն
ՔՃԿԲ. Եւ տիրեաց կագիկ տեղապահութեամբ Վաս-
պուրականի:

111. Իսկ աշխարհին Պարսից թագաւորեաց Ալի
40 որդի Ապուսայլէպայ, այր անբարտաւան և շանաբարու, և
ընդ ձեռամբ արարեալ բազում աշխարհս: Եւ էր նորայ
բնութիւն, զի յորժամ գայր մտանէր նայ ի քաղաք մի
Պարսից՝ կային նմայ կանայք քամոսկ, որ շրջէին տանէ
ի տուն, և ուր գեղեցիկ կին տեսանէին՝ գայն պատմէին
✓ 45 ամիրապետին Ալէ, և նայ բերեւ տայր և խառնակէր
ըզբազում կանայս մեծամեծաց և աղքատաց: Եւ էին
նորա խորհրդակիցք կանայքն այն, և ոչ գոյր նմայ
ճար կոչել մեծամեծս իւր յառաջի իւր:

112. Եւ էր մարդ մի ազգէն Պարսից, ամիրայ
20 մեծ, և կոչէր անուն նորա Ապուսեծ և յունէր քաղաք
զԱր(85բ)գաւետ և ըզսահմանս նորայ: Եւ մեռաւ ամի-
րայն Ապուսեծ: Եւ էին նորայ .Բ. որդիք՝ Ափշին և
Ուսեպ: Եւ էին նոքայ աղքատացեալ: Եկին ի դուրն
ամիրապետին Ալէ: Եւ նայ կոչեաց զբանդար, որ կար-
25 գացած էր ի դուրն նորայ, գտեսուջ զաւրացն Պարսից
և ասէ. «սու գայս .Բ. մանուկս և հովեայ զնոսայ որ-
պէս արժան է և տես, զի որդիք են ամիրային Ապու-
սէճայ»: Էար և էրեա ի հոգացողք զնոսայ բանդար և
ասէ. «այս որդիք են Ապուսէճայ մեծին և առ և տես

1. = լուր. 10. 2. անը: 16. 2. կին: 23. 2. գուսեպ: 26. 2. գայ:
28. = էառ:

8. Թվին. ՃԿԲ., անուստ ալակասաւոր, աւելացրինք Գ.
ուրեմն 913 թուին:

13. Երեւի նշանակում է կաւատ:

24. Սեռական հոլով իբրեւ «Ալեայ»:

որպէս որդիք ամիրային»: Եւ կեցան որդիքն Ամուսէ-
ճայ տարի .Ժ. ի դրանն Ալէ:

✓ 113. Եւ ապայ յետ այսորիկ շրջեցաւ ամիրապետ
Ալի յերկիրն Պարսից և եկն էհաս ի Սրաւ քաղաք: Եւ
եկին այն քոմոսկաննին ամիրային Սրաւայ, (74ա) և էր
նայ մեռեալ ի նոյն տարին, և կայր նրմայ դուստրը մի
անչափ գեղեցիկ: Եւ եկել մի այն կանցն և բռնեց ի ձեռն
ամիրապետին: Եւ ասէ ամիրապետն՝ «ասայ զբանդ»:
Եւ նայ պատմեաց նրմայ զկնոջն գեղեցկութիւն:

✓ 114. Յայնժամ ուղարկեաց ամիրապետն առ մայր
աղջկանն և ասէ. «սուր զգուստրն քո աղախին ինձ»:
Պատասխանի եա մայրն նորայ և ասէ. «մեծ ամիրայ,
հրամանըդ քո աղէկ է, բայց աղախին թէ մարդ իմ տալ,
զի դուստր է Ապուտայրի որդոյ Սումիրայ, բայց եթէ
կին առնուս՝ սու և զամենայն գանձս իմ և զամենայն
✓ 15 ժառանկութիւնս իմ, զոր ունիմ ընդ ինն»:
Եւ երբ լսեց ամիրայն զամենայն բանս կնոջն՝ տրրամեցաւ յոյժ և
բարկացաւ նմայ:

✓ 115. Կոչեաց գայն՝ որ քաղաքն անձին էր արել,
և ասէ. «տես, զինչ և գրեմ (74բ) գանձ զաւրաց իմոց
սու ի տանէն Ապուտահրի և տուր ինչոր հատանի
ամենայն ինչքն նորա», գայս ասաց և ել գնաց ի քա-
ղաքէն Սրաւայ և էրեկ ելաւ ի շահաստանն Թավրէժայ:
Եւ սկսաւ զամենայն ժամանակ տայր և գրէր և առ-
նոյր գանձ զաւրաց իւրոց ի Սրաւայ, ի տանէն Ապու-
25 տահրի, մինչև հատաւ ամենայն գանձք նորայ:

✓ 116. Եւ գարծեալ ի մի այլ տարին էրեկ ի Սրաւ
ամիրապետն Ալի: Լսեց կինն Ապուտահրի և գնաց ընդ
առաջ նորայ: Տեսաւ որդիքն Ապուսէճայ՝ զԱփշին և

2. = Ապուսէճայ: 7. 2. միաշափ: 7. = եկեալ: 7. 2. միայն:
7. = կանանցն: 13. = չէ: 13. = մարթ: 44. 2. դուստր: 49. = առել:
21. = մինչև: 23. 2. ի սրաւայ:

5. Հմտ. հատուած 107, «կանայք քամոսկ»:

5. Այսինքն «առ ամիրային Սրաւայ»: Այստեղ նորից թեր-
թերի տեղափոխութիւն հմ անում, 85-դ թերթից անցնելով 74-ին:

գնուսուփն, կալաւ զառաջ նորայ և ասէ ցնուսեփ.
 «Լսէ ինձ որդի Ապուսէճայ»: Եւ նայ արդիւնց զձին և
 ասէ. «զի՞ է տիկին, կամ ո՞վ ես դու»: Եւ նայ ասէ.
 «Ես եմ կին Ապուտահրին» և պատմեաց նրմայ զամե-
 5 նայն բանս ամիրապետին: Եւ (75ա) ասէ Ուսեփ. «և
 զի՞նչ կամիս զի արարից»: Եւ ասէ կինն. «կամիմ զի
 ասասցես ամիրապետին, զի տոցէ զդուստր իմ և տացի
 տուն աղախնաց իւրոց»: Եւ նայ ասէ. «քո հրամանք
 է, տիկին»:

117. Եւ էրեկ ամիրապետն Ալի և մըտաւ ի քա-
 զաքն Սրաւ յապարանսն արքունի և նըստաւ: Եւ էր
 սովորութիւն նորայ, զի յորժամ իջնոյր՝ գային նախա-
 րարքն նորայ և մեծամեծքն և կանկնէին առաջի նորայ
 15 թրերովն իւրեանց, մինչև թագաւորն արկանէր բազ-
 մական և ապայ ելանէին: Եկին ամենայն իշխանքն,
 կացին առաջի նորայ ըստ սովորութեան իւրեանց և
 յորժամ եղև ժամ՝ ելան ամենէքեան: Եւ Ուսեփ ոչ
 գնաց, այլ կայր ի տան առաջի նորայ, մնալով վասն
 խաւսիցն կնոջն Ապուտահրի:

118. Եւ հանցեալ ամիրապետն և ասէ զապագելով
 20 ընդ հճէպն, թէ «ո՞վ (75բ) է սա»: Եւ ասէ հճէպն. «մեծ
 ամիրայ, ձեր ծառայն է»: Եւ ասէ ամիրապետն. «ա-
 նուանէ ասայ, զի ոչ ճանաչեմ»: Եւ ասէ հճէպն. «Ու-
 սեփ որդի ամիրային Ապուսէճայ»: Եւ ասէ ամիրա-
 25 պետն. «և յորժամ է եկել դայ ի դուրն իմ և կամ ո՞ր-
 պէս ապրի»: Եւ ասէ Յուսեփ. «մեծ ամիրայ, այս
 տարի .Ժ. է, զի ի դրան քո եմ: Յորժամ եկաք ես և
 եղբայրն իմ՝ չունէաք ոչինչ, բայց այժմ ունինք ամէն
 մէկս .Թ. մարդ ի դրան քում»: Եւ ասէ ամիրապետն.

8. = ի տուն կամ պիտի կարգալ և տայ ի տուն: 12. = իջնէր:

16. 2. ընդ: 19. 2. խօսից: 25. 2. ի դրանն: 29. 2. ամէն առ
 մարդ:

21. 75բ թերթը շատ գունատուած է, կեղտոտուած և հազիւ
 ձերձանելի:

«գոհանամ զԱստուծոյ իմոյ, որ զիս անշաք մեծացուցել
 է՝ (որ) որդիքն Ապուսէճայ անծանաթ պաշտեն զիս»: Եւ
 ասէ Յուսեփ. «մեծ ամիրայ, ան աղջիկն, զոր խնդրե-
 ցեր դու ի կնոջէն Ապուտահրի և նայ ոչ ետ աղախին,
 այլ ի կնութեան տայր, և, ա՛մ, եկել է աղաչէ զքեզ և
 3 ասէ. «Թէպէտ (65ա) ծախէ թէպէտ պահէ քեզ աղախին»:

119. Եւ ամիրայն անշափ ուրախացաւ: Ուղար-
 կեց բերել էրեւո զաղջիկն և սկսաւ խնդալ, և հրամեաց
 զբել և տալ զքաղաքն Սրաւայ Ուսեփայ որդոյն Ապու-
 սէճայ, և կալաւ առ ինքն դուստրն Ապուտահրի աւուրս
 10 .Ե. և զկնի .Ե. աւուրց կոչեաց զՅուսեփ և յետ նրմայ
 զդուստրն Ապուտահրի և կապեաց իր թագ և արար իւր
 հարսանիք մեծ հանգիսով:

120. Եւ ետ աւուրց ասէ կին իւր. «Յուսեփ, տե-
 սմիր թէ զինչ արար ամիրայն Ալի. էառ զիմ բազում
 15 գանձն, զոր հայրն իմ պահել էր վասն իմ, և զիս ի բա-
 գում շարշարանս և անարգանս հասոյց», և լայր առաջի
 նորայ: Եւ ասէ Ուսեփ ցկինն իւր. «Մի լայր»: Երդվաւ,
 թէ «Ես վճարեմ նրմայ (65բ) զինչ նայ ընդ քեզ արար»:

121. Եւ կացին գայն տարին և ի մին այլ տարին
 20 էրեւո ամիրապետն Ալի Յուսեփայ որդոյն Ապուսէճայ
 զԱրտաւետ. և մի այլ տարին էրեւո գնորհ, և ապայ
 ի պակաս աւուրք՝ էրեւո Զառեանդ գաւառն Յուսեփայ,
 և ապայ սարեց գաւրքն .ԼԹ. մարդ և ապայ ետ այսո-
 25 րիկ եզև ամիրայ:

Աւր մի զի ելաւ որսոյ այժեմանց ամիրապետն Ալի՝
 և յանկարծակի հասան ի վերայ ամիրապետին Ալէ
 գաւրքն Յուսեփայ, կալան և կապեցին երկաթի կապա-
 նաւք և զրին ի բանդ: Եւ ըմբռնեցին զերկիրն Պարսից
 որդիքն Ապուսէճայ: Եւ որպէս էր Ալի ի բանդին՝ զե-
 30 դեցին և սպանին զնայ:

1. = այնչափ: 3. 2. ցնուսեփ: 3. = այն: 7. 2. այնչափ:

9. 2. որաւայ: 11. = ետ: 12. այսինքն ամուսնացրեց: 14. = յետ:

21. 2. սառեց: 26. 2. օր:

6. Նորից տեղափոխում եմ թերթերը: 30. Այսինքն մինչդեռ էր:

122. Եւ էր որդին Ապուսէճայ այր Հար և խատայ-
սիրա, և ձգեաց ոտն ի յաշխարհն Հայոց և կամ (66ա)
եցաւ հարկ առնուլ ի Սըմպատ թագաւորէ: Իսկ Սըմ-
պատ ոչ կամեցաւ տալ և առէր նըմայ. «Ոչ ես դու-
5 լաւ քան զԱլի, թէպէտ և նենգութեամբ սպաներ զնա, և ես ոչ տամ հարկ քեզ»: Եւ ապայ ժողովել որդին
Ապուսէճայ զամենայն զաւրս Պարսից և էրեկ հասաւ
ի աշխարհն Հայոց: Եւ ժողովեաց Սըմպատ զաւրսն
Հայոց և գնաց ընդդէմ նորայ: Եւ զրին ճակատ պա-
տերազմին ի գաշան Գնայ: Եւ երկըցաւ պատերազմն և
40 յաղթեաց Սըմպատ թագաւորն զաւրացն Պարսից, և
բազումս ի նոցանէ սպանին և զայլն հալածականս փա-
խուցին: Եւ զորդին Ապուսէճայ մեծաւ ամաւթով զար-
ծոյց ի Պարսիկս: Եւ յայն ժամանակն ի վեր փայլը
45 առաւել քան զառաւել Յուսեփ որդին Ապուսէճայ:

123. Յայնմ ժամ (66բ) անակի կամեցաւ Սըմպատ
խնամութիւն առնել ընդ թագաւորին Լակզեց, որ են
Ափխաղք: Եւ էսա զգուստը Դատոս արքային Ափխա-
ղաց որդոյ իւրոյ Մուշեղայ, և յայնժամ եղէն նոքայ
20 բարեկամք էրիրաց: Եւ ապայ խորհեցաւ Սըմպատ թա-
գաւորն առնուլ զգաւառն Ափխաղաց, որ մաւտ էր
ի գաւառն Շիրակայ, որ են այսոքիկ. զԿանքարք, զԳոգ-
շէն, զՋայլցեղ, զԿոզ և զԱրտահանքն, քանզի Սըմպատ
էր այր մեծահար և ամբարտաւան և աջողեցաւ ժամա-
25 նակ թագաւորութեան նորայ:

124. Յայնժամ ուղարկեաց Դատոս թագաւորն
Ափխաղաց առ Սըմպատ թագաւորն Հայոց. «ոչ տամ
30 քեզ զգաւառ հայրենեաց իմ» և նայ ոչ գողցեց: Իբրեւ
ոչ լուաւ նմայ՝ նայ լուր եկաց մինչև ի ձմր (67ա) ան

3. 2 ի Սըմպատ: 13. 2. փախուցից: 15. 2. մեծամաւթով:
17. 2. թագըն: 23. 2. զձայցեղ ձ ասուր կասկածելի: 23. 2. զԿոշ:
24. 2. այսպէս: 28. 2. գաղեց ուղղում եմ գաղբեց, բայց ոչ ապահով:
29. = լուա:

1. Թերեւս պիտի կարդալ խոտասիրա:

աւուրքն և կոշեաց առ ինքն Մուշեղ փեսայն իւր և
եղիւր ի զընտան: Եւ ուղարկեաց Մուշեղ առ հայրն իւր
Սմպատ, էթէ «վասն գաւառացի զոր առել ես ի ձեռաց
Դատոսի թագաւորի Ափխաղաց, ա՛մ, կապեաց զիս եր-
կաթի կապանաւք»:

122. Եւ յորժամ լսեց զայս Սըմպատ, զաւրաժողով-
արար և բազում ազգս ժողովեաց և ելաւ ի վերայ
աշխարհին Ափխաղաց, և ելաւ հասաւ ի աշխարհն Նաւ-
հանաց, ի գեղն որ կոչի Գաւրին: Եւ անդ նըստէր
թագաւորն Ափխաղաց և Մուշեղ առ ինքն, և արգել
10 զՋուրն գետոյն, շրջուցել շուրջ բերդովն: Եւ ոչ կայր
ճառ մըտանել ի քաղաքն ի պաղէն, զի կապեալ էր զա-
մենայն դաշան:

123. Մտաւ Սըմպատ ի աշխարհն Ափխաղաց և
աւար էհար զերկիրն առհասարակ և էրեկ հասաւ (67բ)
ի յաշխարհն Արտահան և հետ նըմայ ամբոխ բազում:

Իշխան յԱրեւելից Սմպատ բազում զաւրաւք, իշխան
Փառխոյ Հրմանկ բազում հեծելաւք, իշխան Աղձնեց
Գրիգոր բազում զաւրաւք, իշխան Գորոզվա Վասակ
բազում հեծելաւք, իշխան Վայոձորոյ Ապուշամբ բա-
20 զում զաւրաւք, իշխանն Տայոց Դոտամ բազում հեծե-
լաւք, իշխանն Ճողբաց բազում զաւրաւք, իշխանն Տա-
րունոյ Գազիկ բազում հեծելաւք, իշխան Վասպուրա-
կանի Գորգէն բազում զաւրաւք, իշխան Մակաց Աշոտ
բազում հեծելաւք, իշխանն Անձկացեց Համակար բա-
25 զում զաւրաւք, իշխանն Կորգվաց բազում հեծելաւք,
և ի աշխարհէն Պարսից այլք բազումք:

124. Եւ պատել են շուրջ զպաղովն: Ոչ եղև նարա
ճար առնուլ զգեղըն Գաւրի, և կայր ի տարակուսի
թագաւորն Սըմպատ: Եւ առէ իշխանն (68ա) Վասպու-
30 բականի Գորգէն ցաղատաքն իւր՝ «զինչ է ճառս» և

3. 2. սմպատայ. 6. 2. զորայժողով: 10. 2. մուշեղաւ: 12. — ճար:
20, 2. պ կարելի է կարդալ այլ — սղողքած է: 28. 2. գաղովն: 31 — ճառս:
29. 2. գորոզ, վա վասակ հմմտ. ներքև ձանօթ. § 124:

ապայ կաղմեցին նորայ գիւրեանց ձիանն նոր լուսնաւք
և աջողացոյց քաջ մարդիկք ապլէն Գնունեաց, յազգէն
Քաջբերունեաց, ազգէն Գաբեղենից, յազգէն Ջիւնական,
յազգէն Գաշրիկան, յազգէն Գնդունեց:

125. Եւ ինքն Գորգէն, այլ քաջ, եկեալ ընդ լու-
սանալն առաւաւտուն, և Արմատա կայր արտում: Եւ
յորժամ երեկ Գորգէն առաջի Արմատայ՝ ասէ Գորգէն,
«ընդէր կառ արտմեալ, արքայ»: Եւ ասէ Արմատա,
«ապայ ի՞նչ ասենք, որդի իմ Գորգէն»: Եւ ասէ Գոր-
գէն, «առը ինձ հրաման և ես բերեմ զորդին քո առ-
քեզ»: Եւ ծիծաղեցաւ Թագաւորն Արմատա բանի նորայ:
Եւ ասէ Գորգէն, (68բ) «մի ծիծաղիր, Թագաւոր»: Եւ
ասէ Արմատա, «թէ ճար կայր գերդ հաւ թռչէիր, որդի
Գորգէն»: Եւ ասէ Գորգէն. «հրաման տուր, Թագաւոր,
և զուսն հոգ լեր»: Հայէին իշխանքն և ասէին, «զի՞նչ
կամի առնել իշխանն Վասպուրականին» և ծիծաղէին
ընդ իրար և կատակէին գնայ: Եւ ասէ Թագաւորն,
«գնայ, որդի իմ Գորգէն»:

126. Եւ ել Գորգէն գնաց առ ազատքն և պատ-
մեաց զհրամանս Թագաւորին: Եւ հեծան քաջք և ման-
կտին Վասպուրականի և ինքն Գորգէն Արծրունի, ելան
և զնոցին ի վերայ սառնացեալ պաղին: Եւ յորժամ
մաւաւեցան ի գեղն՝ ելան զաւրքն Թագաւորին Ափխա-
զաց կալ(նուլ) գեղը պաղին և յորս իւրեանց համա-
րէին գնոսայ: Եւ նորայ գային լուր ի լուր, զի պատ-
ուիրէր իշխանն Գորգէն ազատաց իւրոց և (69ա) ասէր,
թէ «պատրաստ գնացէր և խաբեցէք ըզաւրքն Ափխա-

4. այսպէս, ոչ գաղբիկան: 9. = առնենք: 23. 2. մօտեցան:
23. 2. թգրն. 24. 2. կաղեղը: 24. = որո: 25. = լուր ի լուր:

1. Այսինքն՝ պայտով:

10 Այստեղ հետևում է բարձրան նշաններով ջնջուած հե-
տևալը՝ «իշխան գորդվա վասակ բաղում հեծելաք, իշխան վայ»
հմտ. նախընթաց հատուածը: Ընդօրինակողը սխալմամբ արգէն
գրածը նորից սկսել է արտագրել, որով որոշուած է իւր ունեցած
օրինակի երեսի մեծութիւնը:

գաց և մեկնեցէք ի դատ»: Եւ գնացին մաւա ի ցամաքն
և յանկարծակի ձայն տվեալ և ձայնոյն փախուստ
դարձան առաջի նոցայ զաւրքն Ափխազաց, և ի մէջ
առեալ գնոսայ՝ սուր ի վերայ եղեալ սկսան կոտորել
գնոսայ:

127. Լվաւ Թագաւորն Ափխազաց զանկարծակի
աղմուկն՝ ելաւ ի վերայ տանեաց, ի ձայն բարձր ա-
ղաղակեաց և ասէր, «ո՞վ ես, այժ քաջ արեան բան է,
տուր ինձ զարիւնտ»: Եւ ասէ Գորգէն, «ես եմ, իշխան
Վասպուրականի, և այժ որդի է քերոյն իմոյ Թագա-
ւորին Արմատայ»: Եւ առեալ զԹագաւորն Ափխազաց
և զՄուշկոյ որդի Սմբատայ՝ եբեր առաջի Թագ(աւ)որին
Արմատայ: Եւ զարմացան ամենայն ազգն, որ էին
հետ Սմպատայ: (69բ) Եւ հաւանեցաւ Թագաւորն Ափ-
խազաց. տայր զԿանգարք, զԳոթշէն և զԿոդ: Եւ արա-
րին խաղաղութիւն ի մէջ իւրեանց:

128. Եւ դարձաւ Թագաւորն Սմբատ և երեկ հա-
տաւ ի շահատուն և յղարկեաց զամենայն ոք ի տուն
և ի աշխարհն իւրեանց, իսկ իշխանն Գորգէն, որ էր
ի տանէն Արծրունեաց, եղբայրն Գագիկայ իշխանին
Վասպուրականի, որ զայնպիսի յաղթութիւն արար,
եկեալ առ ազատքն իւր և ասէ. «տեսանէք, ազատք,
զԹագաւորն Արմատա, թէ որչափ ասէ զիս և զեղբայրն
իմ Կագիկ: Դուք գիտէք, որ թէ ես ջէի ելեալ՝ գեր-
որդին ի կապանք կայր առ Թագաւորն Ափխազաց: 25
Ահայ զամենայն իշխանքն մեծարեաց և դարձոյց ի
յաշխարհն իւրեանց և զիս ամէնեկին զմտաւ չէա՞ծ»: Եւ
ասէ ընդ ինքն քաղվածն, որ էր (70ա) այլ քաջ և
բազում քաջութիւն էր ցուցեալ ի յաշխարհն Վասպու-

1. 2. մօտ: 2. = ի ձայնոյն: 10. = քեռայն: 12. = Թագաւորին:
15. 2. զկոդ: 23. 2. ասէ: 24. = չէի: 24. = գիտ:

15. Վերելում՝ զԳոթշէն (հատ. 119):

28. Արդեօք յատուկ անուն: Թերևս նշանակում է՝ Գեթիկի,
կուրտ:

բաղանի՝ և նայ ասէ. «ով իշխան Գորգէն, ընդ այս-
 քը դարմանաւ. ես բազում ժամանակաց մարդ եմ,
 ասեմ քեզ, զի Սմպատ զքեզ ոչ կամի, հանապազ զչարն
 խորհի տանն Վասպուրականի: Զայն քը ջի յիշես, որ
 5 զհայրն քո, զԴերենն, սրախողող աչիսել էրեւ ի դաշտին
 Հերայ և զանարժանն Ապուժրվան հրամայեաց լինել
 իշխան Վասպուրականի և զԱշոտ անդրանիկ եղբայրն
 քո կապեց չարաշար կապանաւք, մինչև անգնայ մահ
 եղև ի ամրոցին Նկանայ: Եւ յորժամ մայրն քո Հրա-
 10 նուշ, համեստ և իմաստուն ի կանանց, ել գնաց ի Հայք՝
 լայր առաջի նորայ և ասէր, թէ դու եղբայրն իմ ես և
 ես իբրև զանտէր ի տունն Վասպուրականի և զորդ(70բ)-
 իքն իմ գապանած ի ձեռաց անարժանին Մովսէսայ, իսկ
 նայ ծիծաղեցաւ և ասէր ընդ մայրն քո Հրանուշ, «մի
 15 լայր, թո՛ղ մեռան զորդիքդ քո, զի աւձին ցազն լաւէ
 սպանանել, որ ոչ վիշապանան»: Եւ ոչ կարես ապրել
 ի ձեռաց նորայ: Եւ եթէ Մովսէսն, որ էր նենգել նմայ,
 չէին զաւրքն նորայ տապաւտ անկած ի աշխարհին
 20 Ղլաթայ ի դաշտին Մոսկի, որ դեր ոսկերքն մեռելոց
 վկայեն, նայ ջեր տվել սպանանել զԱպուժրվան: Եւ
 արդ՝ մի հաւատայք դուք Սրմպատայ, զի որչափ նորայ
 ձեռքն հասանի՝ կորստեան ջանայ ձեզ»:

129. Եւ սկսան ամենայն գունդք ազատաց ասել-
 «արի՛ որ զնանք, իշխան, չեմանք ոչինչ բարոյ ի
 25 նմանէ, և նայ այնց իրք չառնէ որ դու խնդաս»: Եւ
 յորժամ լսեց զայս իշխանն Գորգէն՝ ել և (71ա) գնաց
 առ թագաւորն Սրմպատ և ասէ, «խաղաղութեամբ
 մնայ, թագաւոր»: Եւ ասէ Սմպատ ծիծաղելով. «թո՛ղ
 հաւիկ Վասպուրականի, մի խռովիր, տամ քեզ զբերդ»:

1. 2. իվիան: 4. = չի: 5. 2. սրախողողի: 5. = տունի:
 15. 2. օձին: 15. = ձագն: 18. 2. պատառոտ: 18. 2. անկածի:
 աշխարհին: 19. = դեռ: 20. = չէր. 24. = չի մնաք: 25. ախիքն
 այնպիսի:

20. Հմմտ. Թովմ. Արծր. 237:

Մանգնաւանի և տամ զգաւառն Գառնոյ: Եւ զայս
 յորժամ լսեց իշխանն Գորգէն՝ չարացաւ և ելաւ երե-
 սաց թագաւորին Սմպատայ և կամեցաւ յառաջ ելանել:

130. Եւ ասեն ցՍրմպատն, «գնաց իշխանն Վաս-
 պուրականի», և ասէ թագաւորն Սրմպատ. «թո՛ղ գնայ
 30 ձագն աւձին Դերենի, զոր ես ետու սպանանել որդոցն
 Ապուժարայ» և ոչ կամեցաւ դարձուցանել գնայ և բա-
 րով ուղարկել:

131. Եւ գնաց Գորգէն հասաւ աշխարհն Վասպու-
 րականի յիստանն Շամիրայ, որ կոչի Վան, և հանդի- 40
 պեցաւ Կազկայ եղ(71բ)բաւր իւրոյ և պատմեց զամե-
 նայն գործս պատերազմին և զնախատանաց իւրոց, զոր
 արար Սմպատ: Եւ յորժամ լուաւ Կազիկ զբանս եղբաւր
 իւրոյ ասէ ցեղբայրն իւր. «ի լուր կաց, պարտ է մեզ
 վճառել զարին հաւրն մերոյ Դերենին»: Եւ յետ այ- 43
 սորիկ ոխոք կայր Սրմպատ ընդ Կազիկ և ընդ Գորգէն:

132. Եւ էր այր մի Պարսիկ ի գաւառէն Աշոտի,
 որ է ծովեղերբ Բզնունեց ի բերդին Ամկոյ: Եւ ունէին
 նոքայ սահմանք զԱմկոյ գաւառն մինչև ի գետն Արեւ-
 տոյ և զԱմրէտաքարն: Ունէր իւր եղբայրք և էին նոքայ 20
 ի ծառայութիւն առ Սրմպատ: Եւ ոչ կայր Կազկայ
 ձար խաւսելոյ: Եւ էր այր քաջ և անուն նորայ Ա-
 պուսակր ի տանէն Զանդեան: Եւ նայ բազում ամրոցնի
 թափեց շուրջան(ա)կի....

44. 2. կազկայ: 44. 2. եղբոր: 44. 2. եղբոր: 44. = ի լուս:
 45. = վճարել: 48. = առ ծովեղերբ: 48. 2. ծովեղեր Բզնունեց:
 20. 2. գամրէտաքարն: 24. 2. կազկայ:

1. Հմմտ. Թովմ. Արծր. 88, 251. «Մինչև յաւանն Գառնի,
 յեղր ծովուն Բզնունեաց»:

25. Թերթը վերջանում է, մնում է կիսատ: Պատասխան
 թերթի հետքեր:

ՑԱՆԿ ՅԱՏՈՒԿ ԱՆՈՒՆԵՐԻ*)

Ա.

Արդլայ, հայր Մանատի	15	Ամատունեաց տուն,	64, 75
Արդլ Մեղիք, իշխանն Իսմայէ-		Ամկոյ բերդ,	85
լի,	25	Ամռ (= Ամր),	17, 19, 20, 24,
Արուհալիթ (= Ապու-Ալի),	29		25, 29
Արբանամ հաճապետ,	15	Ամբէտաքար,	85
Ազարակայ ամրոց,	69	Այգեստան (Վանայ),	41
Ազոնց Նիկողոսյոս,	7	Այրարատոյ գաւառ,	50
Ազուզան, աւագ որդի Սենե-		Անդիաւք (= Անտիոք),	15, 16
քերիմայ,	21	Անի քաղաք,	3
Ալանաց դուռն,	18, 65	Անի ամուր,	4
Ալանք, երկիր Ալանաց,	19	Անձախիտ ձոր,	70, 70
Ալէքսանդրոս մեծ,	18	Անձախ,	48
Ալի որդի Ապուստրայ,	67, 68,	Անձաւեաց երկիր (= Անձեացոց)	
	70		51, 52, 53
Ալի, որդի Ապուսալէսայ,	76,	Անձեացիք,	81
	77, 78, 79, 80	Աշատ,	37
Ալի արքայ Բաղտատայ,	49	Աշատայ Վանք (= Աշոյ անա-	
Ալի, փեսայ Մանմետի,	2, 15,	պատ),	38
	30	Աշոյ անապատ,	37
Ախուրեան գետ,	4	Աշոտ Արծրունի, (որդի՞ Գազ-	
Ահմատ զօրատար, որդի Մահ-		կայ),	37
մէդայ,	17, 18, 19, 21, 24,	Աշոտ, որդի Դերէնի,	39
	25, 25, 26, 27, 28, 29	Աշաւո Արծրունի, որդի Դերէն	
Աղաշկերտ,	65	Գրիգորի, 50, 56, (Արծրունի),	
Աղէկսանտրիա քաղաք,	16	57, 58, 59, 60, 61, 62, 63, 64	
Աղի ծով (Ուրմիոյ լիճ),	49	Աշոտ Արծրունի, որդի Դերէնի,	
Աղձնիք,	81		64, 66, 71, 84, 85
Աղորնիք,	65	Աշոտ Բաղրատունի,	37
Աղուանք,	4, 9, 9, 65, 72	Աշոտ Բաղրատունի, 55, 56, 64,	
Ամաղէկ, որդի Սէնէքէրիմայ,	21		65, 72
Ամատունի,	48	Աշոտ Մովսէս իշխան,	81

*) Ծան. զղաղրով թւերը ծանօթութիւններն անուններն են ցոյց տալիս:

տոյ, 58, 60, 63, 66, 67, 68, 69, 70, 71, 74, 75, 84, 85	ի տանէն Գնունեաց, 40, 41, 43, 44, 45, 46, 48
Դերէն-Դրիգոր, (Դէրէնիկ), 39, 40, 41, 42, 43, 44, 45, 46, 47, 48, 49, 50	Ջենջան, 7
Դերէն, որդի Սահակայ, (=Դե- րանիկ-Դրիգոր), 38, 38, 39	Է.
Դերջան, 31	Էդիսն դաշա, 47
Դվին քաղաք, 50, 65 (Թվին) 72	Ը.

Ե.	Ընըշտունի (=Ռշտունի), 25, 29, 29, 30
Երբայեցիք, 15	Ընըշտունեաց գաւառ, 74
Երբատ գետ, 2, 32	Թ.
Եգերացոց սահման, 65	Թախթ-ի-Սուլէյմանի, 7
Եգիպտոս, 4, 4, 17, 30	Թաւրէժ, Թախթ, 7, 7, 10, 14, 77
Եգիպտացիք, 16, 30	Թէոյգաս արքայորդի, 14, 16
Եղեկիա առքայ, 21	Թէոդոսյաւի, 6, 31
Եկեղեց, 31	Թէոդորոս Ընշտունի, (իշխանն Արծրունեաց), 25
Երասխ (=Երազխ) գետ, 29	Թէոդոս Ռշտունի (=Թէո- դորոս), 29, 29, 30, 32, 37
Երզնկացի Մովսէս, 4	Թխաջուր, 47, 73
Երնշակայ ամրոց, 65	Թովմա Արծրունի, 1, 5, 8, 13, 15, 32, 33, 38, 39, 49, 70, 85
Երուսաղէմ, 4, 6, 8, 9, 10, 14, 14, 15, 15, 21, 30, 35	
Երուսաղէմացիք, 16	

2.	Ի.
Ջաբեղենից տուն, 73	Իադատ Արծրունի, 69. = Իգան
Ջանդեան տուն, 85	Ամատունի, 74
Ջառնոս, 46	Իրատգ Ապուբաքր, 17
Ջառեանդ գաւառ, 79	Իգան ջուր, 70
Ջարեանդ գաւառ, 10, 49, 67	Իննակնեան վանք, 36
Ջարեհ բերդ, 64	Իշխանակ, քվերորդի Աշոտոյ Արծրունոյ, 58, 59, 61
Ջաքարիա եպիսկոպոս, 9	Իսահակ Արծրունի (=Սահակ), 37
Ջափրան քոյր Բասրէի, 3	
Ջափրան, Ջաֆրան իշխան, 3	
Ջաֆրան Գորգ, (=Ջափրան)	

Իսահակ, որդի Արբանամու, 15	Կ.
Իսմայէլ, որդի Արբանամու, 15, 26, 27	Կայան ամուրն, 39, 39
Լ.	Կանքարք, 80. Կանգարք, 83
Լազկիք - Լազկաց, 2, 80	Կապադովկացի, 3
Լատիկն, 16	Կատեն հայր Վասակայ, 73
Լեոն կայսր, 17. (=Լէվոն, Լէոն, Լէւոն), 20, 22, 23, 24, 29, 30	Կարամայ, 5. Կամառայ, 5
Լիմ անապատ, 1	Կարնոյ քաղաք, 6, 9, 14, 31, 65
Խ.	Կիրակոս Գանձակեցի, 1, 3, 5, 10, 25
Խաղամակերտ բերդ, 63	Կղարջք, 65
Խանդամաշեն քաղաք, 63	Կողովիտ, 29
Խառան, 26	Կոլոնիա, 31
Խաւթ, (=Խովթ), 56, 57	Կող, 80, 83
Խլաթայ ամրոց, 65	Կոստանդին, Կոստընդին ար- քայորդի, 14, 16
Խոզայ ամրոց, 74	Կոստանդին (=Կոստընդին) կայ- սր, որդի Լէվոնի, 29, 30, 32
Խոյ, 69	Կոստանդին նախարար, 6
Խոռիան (=Խորեան) զօրավար, 5, 8, 9	Կոստանդինոպոլիս, 3, 5, 6, 14, 15, 16, 20
Խոսրով Թագաւոր, 3, 5, 9, 10	Կոտոր ամրոց, 39
Խոսորոյ ձոր, 48	Կոտոր գետ, 69
Խորիան գետ, 4	Կովկաս (=Կովկաս), 19, 19, 65
Խորոսան, (=Խորասան), 16, 42, 43, 45, 67	Կորդաց իշխան, 81
Խորասան կղզի, 24	Կուան Ամատունի, (տ. Կուան) 74
Խուլթանաց (=Խուլթանի աշխարհ, =Խուլթայիսաց) երկիր, 56	Կուր գետ, 17, 65
Խոսոյալօրիս քաղաք, 20	Կտուն Արծրունի, (տ. Կուան) 69
Մ.	Կրումրախէր, 5
Մանաք, 65	Զ.
Մաղկիտա գաւառ, 66	Հաղրաց աշխարհ, 18
	Հաղրակ գաւառ, 37
	Հաղրակոյ տունն, 40, 40
	Համազասպ (=Համազասպ), որ- դի Աշոտոյ, 39, 40, 41, 47, 48, 49

Համազասբ, որդի Աշոտ Արծ- րունույ, 58	Հոռմբ, Հոռոմբ, Հորոմբ, 3, 4, 5, 5, 6, 7, 10, 11, 11, 14,
Համազասպ (որդի Գագկա), 37	17, 19, 20, 22, 29, 30, 31,
Համազասպ (=Համայգաստ)	32, 33, 52, 53, 65
ի տանէն Համակարին, 26,	Հրամանսարայ, 11
27, 28	Հրաման սարակ, Հրամանս ա- րարաք, 11
Համակար իշխան Անձեացեց, 81	Հրանուշ, դուստր Աշոտ Բագ- րատունույ, 64, 66, 84
Համակարայ տունն, 26	Հրէայք, 15
Հայաստան, 7	Հրէաստան, 16
Հայկազունի, 32	
Հայոց տուն, 17, 37, 74	
Հայք. 3, 3, 4, 4, 6, 6, 9, 9, 11, 11, 17, 18, 25, 25, 26, 28, 29, 30, 35, 37, 43, 47, 53, 55, 56, 57, 62, 65, 67, 71, 72, 73, 76, 80, 84	Զ.
Հապիպ, ի տանէն Տաճկաց, 71, 72, 73, 74	Զիւնական տղգ, 82
Հարք, 65	Զայլցեղ, 80
Հացիւն, 29	Զել, 49
Հացիւն բեռդ, 14	Ղ.
Հացիւն դաշտ, 13	Ղազէ, 16
Հացունեաց աւան, 14	Ղանդ պատմագիր, 15, 17, 18, 19, 20, 22, 24, 25, 26, 27, 28, 29, 30, 32, 55
Հացունեաց դաշտ, 13	Ղալաթայ աշխարհ, 73
Հացունեաց լեռն, 44	Ղալաթայ բերդ, 72
Հացունեաց խաչ, 4	Ղալաթայ աշխարհ, 72, 84
Հեր (գաւառ) 47, 64, 66, 67, 68	
Հերայ դաշտ, 49, 70, 84	Ճ.
Հերայ քաղաքն, 67, 69, 71	
Հերակլէս, Հերակլ, Հեռակլ թա- գաւոր, 5, 5, 6, 8, 9, 10, 10, 11, 11, 12, 13, 14, 14, 15	Ճահուկ, 48, 64, 69, 71
17, 52	Ճապատոյ Բասրէ, 2, 2
Հրմանիկ, իշխան Փառխոյ, 81	Ճառքնտիր, 4, 5, 8
Հողաբլուր, 49	Ճարմանացոյ դաշտ, 11
Հոնք, 18, 19	Ճէնաց երկիր, Ճէնք, Ճէնացիք, 17, 18
Հուրմիկապաքար թագաւոր, 29.	Ճէնաբակուր արքայ, 17, 18
(=Հուրմիկոյ), 31	Ճողբաց իշխան, 81
Հոռմայեցի, Հրոմայեցի, 3, 7, 8, 9	Ճողբիք, 81
	Ճուաշ (=Ճվաշ) գաւառ, 29, 39
	Ճրպա վանք, 71

Մ.	Միքայէլ Զամչեան, 63
	Мюллеръ, А. 1
Մալիմ (=Մալիմ), եղբայր Ամ- րայ արքային, 19, 24, 25	Մլին Ճախամանեցի, 68
Մախալ, 4	Մլին, բերդապահ վանայ, 75
Մախալի բերդ, 4	Մխիթար Այրիվանեցի, 5
Մահարեշայ, 32	Մխիթար Անեցի, 1, 15, 18, 29
Մահաշտ գեղ, 32	Մոզորար բերդ, 49
Մահմէդ, հայր Ահմատ զաւրա- տարի, 17, 18, 25	Մոսկի (Մուսկի) դաշտ, 73, 74, 84
Մահմէտ, որդի Ապուստոյ, 67, 68, 79	Մովսէս Կաղաղանդուացի, 1,
	Մովսէս մարգարէ, 15, 22
Մահմէտ արքայ Բաղաստայ, 50, 51	Մուխլանք գիւղ, 57
Մահմէտ զօրավար (=Մուհա- մէտ=Ահմատ) 25, 28	Մուհամէտ (=Ահմատ).
Մահմէտ մարգարէ 1, 2, 2	Մուշեղ, որդի Սմբատ արքայի, 80, 81, 83
Մահմէտ որդի Ապարանմանայ, 15—հաւ որդի Աբդլայ, Աբ- ղլայի, 15, 16, 17, 25, 26, 29	Մուշեղ, որդի Վարդ պատրիկի, 37
Մաղհաղան, 64	Մուսէ, որդի Մահմէտ արքայի, 55
Մահաղան, 69, 69	Մուրիկ թագաւոր (=Մորիկ), 3, 3, 4, 4, 5, 5, 30
Մաղրիպիկք, 58, 59, 60, 61	Մոքս, 81
Մամասիա, 61	Մոխս, 16, 16
Մամիկոնեան վանան, 17	Մալիմ զօրավար, 19
Մանաճիկի և Մանաճի տուն, 29, 37, (=Մանաճիհ), 37	Մար կամ Աղէկսանդրիա, 16
Մայրավանեցի հաւ Մայրադո- մեցի Յոհան, 12, 12, 13	Մրվան (=Ապուստոյան), 73, 74, 84
Մանգուաւանի բերդ, 85	Մոսլ քաղաք, 43, 71, 72
Մառ Նիկողայոս, 7, 8	Յ.
Մարաղայ, 7	
Մարանդ (գաւառ), 47, 64, 69	Յաղբագ գաւառ, 57
Մարանդակայ (ամուրն), 48	Յարգուն, 47
Մարք, 63	Յովհաննէս կաթ. պատմագիր, 5, 8, 9, 13, 25, 65
Մաւսլիք, 44. (=Մոսլ)	Յովհան Մամիկոնեան, 36
Մացաւր, 73	Յովհան Ոհան Մարագոմեցի, 12, 13, հաւ Մայրավանեցի, 12
Մելտեհի, 16	Յոհաննէս (Ոհաննէս) պատրիարք, 20, 20, 23
Միջագետք, 4, 4, 9, 9, 47, 56, 72	Յոյնք, 4, 6, 6, 7, 9, 9, 29, 32
Միջայ ամուրն, 49	

Յուստինիանոս,	7	Ուտի գաւառ,	65
Ն.		Ուրմիոյ լիճ,	7, 49
Նաբլուս,	16	Պ.	
Նախճըւան երկիր,	9, 65, 72	Պաղեստինէ,	6, 16
Նաւհանաց աշխարհ,	81	Պաղտադ, Պաղգատ (=Բաղդատ)	
Նեստոր,	16	Պատրիկ (վարդ) 34, 35, 36, 37	
Նեստոր Սարգիս,	1	Պարսիկք, 2, 3, 5, 6, 6, 7, 8,	
Նկան ամուրն, 39, 48, 57, 71,		8, 9, 10, 10, 11, 11, 12, 15	
	84	16, 17, 18, 19, 24, 26, 30,	
Նոլլեկէ,	7	31, 32, 43, 47, 48, 49, 58,	
Նորհ,	79	63, 64, 67, 76, 77, 80, 81,	
Նոր-Նախիջևան,	60		85
Նունարակերտ,	65	Պարսից տունն,	29, 31
Նշանն սուրբ,	46	Պարտաւայ գաւառ,	65
Շ.		Պարտաւ քաղաք,	72
		Պոնդոս ծովեզր,	20
Շահաստան—Գանձակ,	7	Ջ.	
Շահաստան դաշտ,	51	Ջուանշէր պատմագիր,	5
Շամատուն,	6		
Շամիրա ամուրան՝ քաղաքն		Բ.	
Վան, 47, 71, 74			
Շամիրայ ոստանն,	85	Թաձայ տաճիկ,	66
Շամբոր,	65	Թամլայ,	15
Շաւարշան,	11	Թափսակ,	20, 21
Շիմուտնի ձոր,	49	Թոմանոս կայսր,	65
Շիրակայ գաւառ,	80	Թշտունեաց ծով,	32
Շոպաք,	16	Թշտունեաց ոստան,	32
		Թշտունի,	37
Ո.		Թունգն բոսդ,	14
Ոսկեփորիկ,	4, 5, 16, 36	Ս.	
Ոսկի գոտի սար,	50		
Ոսկի քաղաք,	7	Սալամաստ (գաւառ),	47, 64
Ոստան Թշտունեաց,	32	Սալամաստ քաղաք	69
Ուղա առաքեալ,	63	Սալքայ ամիրայ,	58, 72
Ումար Սուլտան,	20, 24, 29	Սահակ (=Իսահակ), որդի Աշո-	
Ուսեպ, որդի Ապուսեճ ամիրա-		տոյ, 37, 38, 39	
յին, 76, 78. (Յուսեփ) 79, 80		Սահակ հայրապետ, 25, (=Սա-	

հակ եպիսկոպոս), 25, 26, 28	Սուրմ,	49
Սահակ, որդի Հուրմիրդտայ, 31	Սոփերք,	6
Սամարու տունն,	63	Սոփի, դուստր Բաղդատայ
Սամուր քաղաք, 58. հակ Սա-	մառայ, 63, 64	կապաշտի 49
Սամուէլ Անեցի,	2, 5, 15	Սոփի սուրբ (=Սոփիա), 20,
Սամուէլ ծիրունի,	38	23, 24
Սանատար, որդի Սէնէքերիմայ,		Ստեփաննոս հոսիավկայ, 34,
	21	35, 35
Սանատարի քաղաք,	11	Սրաւ քաղաք,
Սասանեանք,	7	77, 78, 79
Սասաւնք (=Սասունք), 56, 57		Սքանգիար,
Սավայ Արծրունի,	69	16
Սաղայ Ամատունի,	74	Վ.
Սարգիս Նեստոր,	1	Վահան Արծրունի 69. (=Վահան
Սարգիս Բհիրայ,	1	Ամատունի), 74
Սարի Ամատունի, 48, 74, 75		Վահան Մամիկոնեան, 17
Սերէոս պատմագիր, 5, 8, 9,		Վաղարշաւան, 65
14, 16, 30		Վաղարշապատ, 65
Սետայ, դուստր Ապուսիւմանայ,		Վաղէս կայսր, 4
	64	Վայոյձոր, 65, 81
Սեանայ բերդն,	48	Վան, 39, 40, 43, 45, 46, 47,
Սէթ, որդի Ապուսէթայ, 56, 57		(- Շամիրա ամուրան), 48,
Սէնիքարիմ արքայ, 20. (=Սէ-		50, 64, 71, 74, 75, 85
նիքերիմ. Սէնիքարիմ, Սէնէ-		Վասակ իշխան Գորոզվա, 81
քարիմ), 21		Վասակ, որդի կատենի, 73, 74
Սիմէոն միայնակեց, 34, 35, 36		Վասպուրական, վասպուրական,
Սիւնեաց իշխանի դուստր. 39		9, 17, 29, 32, 34, 37, 39,
Սիւնիք Սունիք, 9, 11, 12, 14,		47, 49, 50, 56, 60, 62, 64,
66		67, 68, 71, 72, 74, 76, 81,
Սմբատ արքայ, որդի Աշոտայ,		82, 83, 84, 85
65, 66, 67, 68, 71, 71, 72,		Վասպուրական տուն, 17, 66
73, 74, 75, 80, 81, 82, 83,		Վասպուրականցի, 50
84, 85		Վարադ լեռ, 36
Սմպատ, իշխան Արեւիկայ, 81		Վարադ ս ^ր Նշան, 36, 59, 61,
Սմպատ Արծրունի, 37		62
Սմպատ Տաւադեանցի, 55, 56		Վարաք, 50, 64
Սմպատունի դուստր Աշոտայ		Վարդ Պատրիկ, որդի Թէոյթո-
Բաղդատունոյ,	37, 38	սի, 29, 30, 31, 32, 32, 33,
Մոզոմոն արքայ,	21	36, (իշխանն Արծրունեաց)
		Варданъ, Сборникъ Причтъ, 6

Վարդան պատմագիր, 1, 5, 9,
13, 15, 25, 32

Վարդապետյն կոչեցեալ այգիք, 75

Վարդարոյն, 75

Վարդենան (=Վարդան), որդի

Զաֆրանայ, 48

Վիրք, 4, 9, 9, 65, 67, 72

Վրաց դաշտ, 65

Վրաց տարեգրութիւն, 5

Փ.

Փայտակարան, որ է Տփլիս, 65

Փառխոյ երկիր, 81

Փարխունք, 65

Փաւստոս Բիւզանդ, 7

Փոկաս եպիսկոպոս, 69

Փոկաս կայսր, 5, 52

Տ.

Տաճատ Անձեացի (=Անցեացի),

50, 51, 52. (Արծրունի), 53,

54, 55, 55, 56, 57

Տաճիկ, 19, 24, 25, 29, 41, 50,

56, 57, 58, 65, 66

Տաճկաց տունն, 29, 71

Տայք, 65, 72, 81

Տարբանդ (=Դարբանդ), 18

Տարսոյ դաշտ, 52

Տարսոն, 16

Տարօն (=Տարուն), 3, 65, 81

Տոմոր ամրոց, 39, 39

Տոսր գաւառ, 39

Տորոս լեռն, 33

Տուս, 65

Տրապաւլիս, 16

Տփլիս, 65, 65

Ք.

Քաջբերդեանց աղբ, 82

Քասրէ ճապասպ, 2, 2, 3, 3,

5, 7, 8, 9, 10, 11

Քուլինար դուստ Ապուսմ-

րայ, 67 (=Կուլինար), 71

Քուրթ Արծրունի, 69 (=Քուրթ

Ամատունի), 74

Օ.

Օշական գիւղ, 3

Ֆ.

Ֆատմա, քոյր Մահմէտի, 2, 15,

30

Ֆարաք, 16

Ֆրանկք, Ֆուանկք, 6, 6, 9, 9

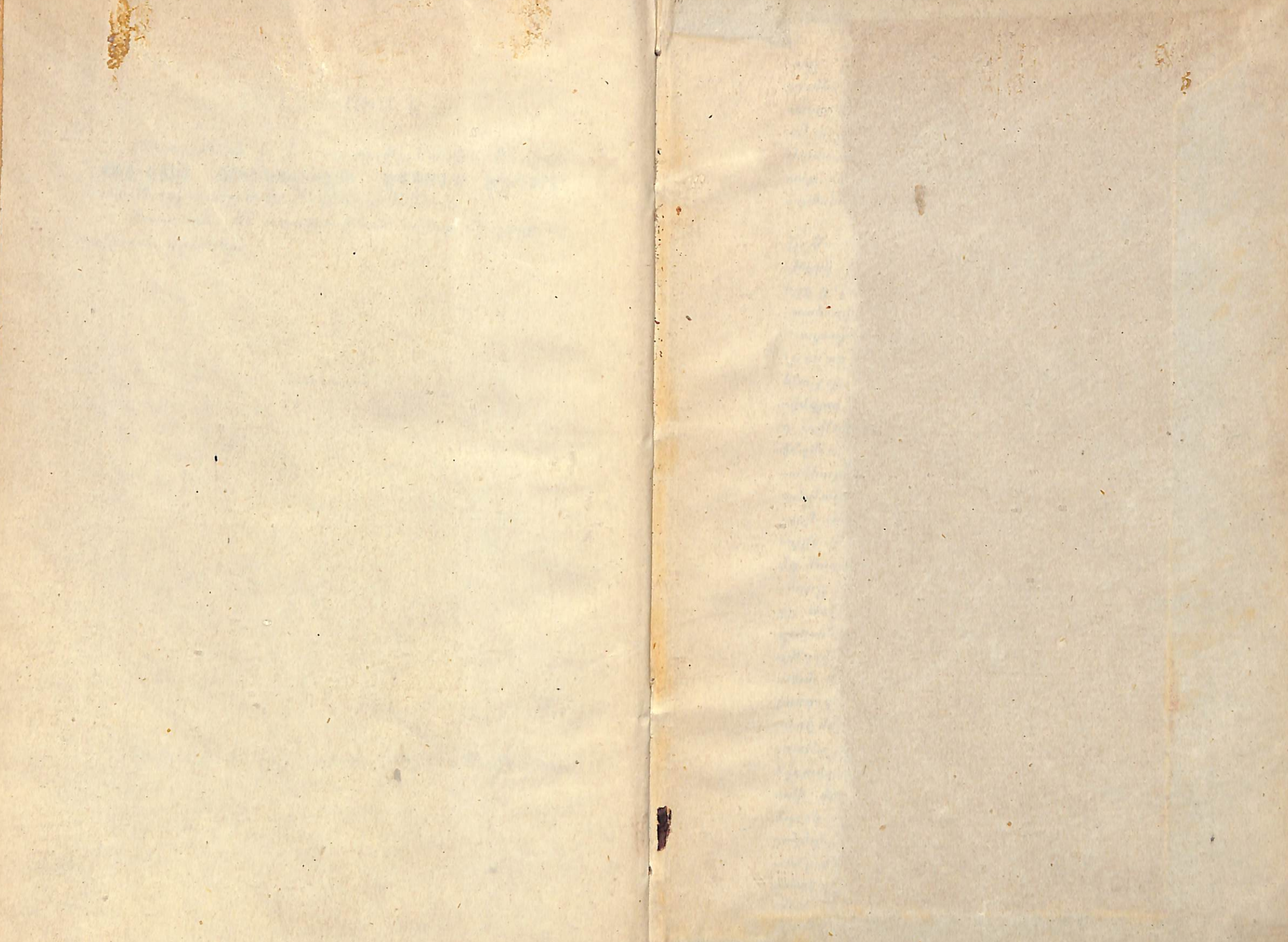

ՏՊԱԳՐԻՈՒՄ Է

«Բնագիրների և Հետազոտութիւնների» Բ. գիրքը՝
„ՀԱՅ-ՌԱԻՍ ՕՐԻԵՆՏԱՑԻԱՅԻ ԾԱԳՄԱՆ ԽՆԳԻՐԸ“,
ուսումնասիրութիւն/ Ա. ՅՈՎՀԱՆՆԻՍԵԱՆ-ի:

Պատրաստ են տպագրութեան համար մի շարք այլ
անշխատութիւններ:

Գրքերի պահեստը՝ ԷԶՄԻԱՇԻՆ, ԳԻՏԱԿԱՆ ԻՆՍՏԻՏՈՒՑ.

13836

